

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

HZ. PEYGAMBER (SAV) DÖNEMİNDE

EKONOMİK HAYAT

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

İBRAHİM HALİL GÜMÜŞTEKİN

BURSA 2021

ÖZET

Adı ve Soyadı	: İbrahim Halil GÜMÜŞTEKİN
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslâm Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xv+120
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Âdem Apak

HZ. PEYGAMBER (SAV) DÖNEMİNDE EKONOMİK HAYAT

Bu çalışmanın amacı câhiliye dönemi ekonomik yapısını göz önünde bulundurarak Hz. Peygamber (sav) dönemi ekonomik yapısını, ilk kaynakları temel alarak ve Hz. Peygamber'in (sav) ekonomik alanda ortaya koyduğu ilkeleri bir tarihçi nazarıyla incelemektir. Bu itibarla öncelikle câhiliye döneminde Hâşim tarafından ortaya konulan îlâf müessesesi sayesinde önemli bir ticaret merkezi haline gelen Mekke, dinî bir görünüm arz etse de Mekkeli müşrikler için iktisadî bir kaynak olan Kâbe'nin de bulunmasıyla ekonomik açıdan bölgenin en güçlü şehirlerinden birisi olmuştur. Kureyş tarafından ortaya konulan ahmesîlik (hums) kurumuyla birlikte bölgenin ticaret merkezi olan panayırların burada ve civar yerlerde kurulmuş olması Mekke'yi daha da güçlü hale getirmiştir.

610 yılında Hz. Muhammed'e (sav) peygamberlik verilmesiyle İslâm'ın Mekke dönemi başlamıştır. İlk aşamada dayanışma ve yardımlaşmaya dayalı pasif bir ekonomik sistem oluşturan Hz. Peygamber (sav), Medine'ye hicretiyle birlikte İslâm'ın ekonomik yapısını ortaya koymuştur. Müslümanlara ait bir pazar yeri kurup buradan vergi alınmayacağı ve sabit mekanlar edinilmeyeceğini beyan ederek pazarı ticaret açısından cazip hale getirmiştir. Medine pazarından uygulattığı alışveriş ilkeleriyle cahiliye ve İslâmî dönemin ekonomik yapısının farkını ortaya çıkarmamızı sağlamıştır. Buna ilaveten tarım ve hayvancılık konusunda teşvikte bulunmuş, boş arazileri tarıma açmayı emretmiştir. Kişinin en hayırlı kazancının el emeği olduğunu söyleyip, Müslümanları zanaat işlerine yönlendirmiştir. Medine'ye hicretiyle birlikte ticaret konusunda mâhir

olan muhacirler ile tarım konusunda bölgenin en iyileri olan Ensar'ı birbiriyle kardeş ilan edip şehirde üretim-ihracat döngüsünün kurulmasını sağlamış, böylelikle siyasî açıdan güçlenen Medine İslâm devleti ekonomik olarak da güçlenmeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler

Hz. Peygamber (sav), Câhiliye, Mekke, Medine, Ekonomik Yapı

ABSTRACT

Name and Surname: İbrahim Halil GÜMÜŞTEKİN

University : Bursa Uludag University

Institution : Social Science Institution

Field : İslâmic of History and Arts

Branch : İslâmic history

Degree Awarded : Master

Page Number : xv+120

Degree Date :

Supervisor : Prof. Dr. Âdem Apak

The aim of this study is to compare the economic structure of the Islamic period with the economic structure of the ignorant period based on the first sources. It is to look at the principles laid out by the Prophet (SaaS) in the economic sphere with the evil eye of a historian. In this respect, the establishment in the era of ignorance ilaf laid by Hashim primarily thanks to Mecca, which became an important center of trade, here is religious in appearance, but also an economic resource for the discovery of the Kaaba, which is Meccan pagans economically, has been one of the most powerful cities in the region. The fact that the fairs, which are the commercial center of the region together with the ahmesilik institution laid out by the Quraysh, were established here and in the surrounding places has made Mecca even stronger.

In the year 610 Hz. The Mecca period of Islam began here with the prophethood of Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him). Here, at the first stage, Hazrat Mahdi (as), who creates a passive economic system based on solidarity and assistance. The Prophet (SaaS) revealed the economic structure of Islam with his emigration to Medina. He established a market place owned by Muslims here and declared that taxes would not be levied and fixed places would not be acquired, making the Sunday attractive from a trade point of view. He allowed us to reveal the difference between the economic structure of ignorance and the Islamic era with the principles of

shopping that he applied from the Medina market. In addition, he encouraged agriculture and animal husbandry and ordered the opening of empty land for agriculture. He said that the most beneficial gain of a person is manual labor and directed Muslims to craft work. In addition, with the emigration to Medina, the Muhajirs, who were skilled in trade, and the Ansar, who were the best in the region, declared each other brothers and established a production-export cycle in the city, thus the politically strengthened Islamic State of Medina began to strengthen economically.

Keywords: Prophet Muhammad, Ignorance Mecca, Medina, Economic Structure

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin en önemli dönemlerinden biri olan Hz. Peygamber (sav) dönemi dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik her açıdan titizlikle incelenmesi gereken bir zaman dilimidir. Gerek ülkemizde gerekse de Arap dünyasında yapılan çalışmalar incelendiğinde bu dönemin dinî ve siyasî yapısı araştırmacılar tarafından yoğun bir şekilde çalışılırken sosyal ve ekonomik yapısı göz ardı edilmektedir. Hz. Peygamber (sav) döneminin sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili yapılan çalışmalar ise genel hatlarıyla ekonomik hayatı ortaya koymamaktadır.

Hz. Peygamber (sav) dönemi sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili yapılmış olan araştırmalardan biri olan “*Hz. Peygamber (sav) Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*”¹ isimli tez o dönemin sadece mesleklerini incelemiş, Hz. Peygamber devri ekonomisini genel hatlarıyla ele almamıştır. Buna ilaveten bu çalışma da sadece İslâmî dönemde var olan meslekler ele alınmış olup cahiliye dönemi mesleklerine değinilmemiştir. Bu dönemle ilgili diğer bir çalışma olan “*Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticârî Hayat*”² isimli tez ekonomik hayat ile ilgili konuları sınırlı bir şekilde ele almış olup sadece ticaret hayatı üzerinde durmuştur. Bu dönemde var olan ticârî faaliyetleri “Tâcir Olarak Hz. Muhammed, Hz. Peygamber’in Uğradığı Panayırlar” gibi başlıklarla sadece Hz. Peygamber merkezli incelemiş olması o dönemin genel ekonomik durumunu ele almadığını göstermektedir. Bu itibarla insanlık tarihinin en önemli zaman dilimi olan Hz. Peygamber (sav) döneminin ekonomik yapısı bu çalışmalardan farklı olarak genel hatlarıyla ve karşılaştırılmalı olarak ele alındı. Bu çalışmalara ilaveten konumuzla aynı başlığı taşıyan Fethi Yıldırım’ın “*Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*”³ isimli bir çalışma Hz. Peygamber (sav) dönemi iktisadî yapısını çoğunlukla hadis kaynakları üzerinden işleyerek çalışılmış, özellikle çalışmanın konularının işleniş metodu, kaynak kullanımı ve konuları itibariyle çalışmamızla farklılık arz etmektedir. Zikri geçen bu çalışmada İslâm öncesi dönem işlenirken ahmesîlik gibi

¹ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İstanbul, İsam Yayınları, 2018.

² Ahmet Akgül, *Cahiliyeden Hz. Peygamber Devri Sonuna Kadar Ticari Hayat*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2000.

³ Fethi Yıldırım, *Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018.

bir iktisadi kurum çalışmada yer almamıştır. Bununla birlikte câhiliye dönemi ve İslâmî dönem ekonomik yapılarının karşılaştırılması müstakil başlıklar halinde yapılmamış çoğunlukla Hz. Peygamber'in yaptığı düzenlemeler zikredilmiştir.

Hz. Peygamber (sav) dönemi ekonomik yapısı incelenirken çalışmaya bir iktisatçı ve hukukçu nazarıyla değil bir tarihçi nazarıyla bakıldı. Bu itibarla çalışmamız İslâm ekonomik modelinin ne olduğunu ortaya koymaktan ziyade insanlık tarihinin herhangi bir dönemiyle kıyaslanmayacak derecede önemi hâiz olan Hz. Peygamber (sav) dönemi ekonomik yapısını incelemeyi amaçlamaktadır. Özet olarak çalışmamızda hukukî çıkarımlardan ziyade olayların tahlil edilip değerlendirilmesi yapılmıştır. Buna rağmen özellikle İslâm hukuku çalışma alanına giren zekât, cizye ve ganimet gibi başlıklar işlenirken İslâm hukuku kaynaklarından istifade edilmiştir.

Hz. Peygamber (sav) dönemi ekonomik yapısını anlayabilmemiz için göz ardı edilmemesi gereken bir dönem olan Câhiliye dönemi Mekke'si, mevcut ekonomik yapısıyla bölgenin ekonomik açıdan en güçlü şehirlerinden biri olmuştur. Özellikle jeopolitik konumu itibariyle ticaret yolları üzerinde bulunması, îlâf sistemiyle ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması, Kâbe'nin burada bulunması ve ahmesîlik kurumu sayesinde kendilerine sağladıkları ekonomik ayrıcalıkları câhiliye dönemi Mekke'sini bölgenin ekonomik güç merkezi haline dönüştürmüştür.

Câhiliye döneminde Medine, ticaret piyasasını elinde tutan Yahudiler ile tarımla geçinen Evs ve Hazrec kabilesinin yaşadığı bir tarım kentidir. Mekke ekonomisi kadar güçlü bir ekonomik yapı kuramayan Medine içinde bulundurduğu farklı etnik kökenlerin etkisi altında kalmıştır.

Hz. Peygamber'e (sav) nübüvvet verilmesiyle birlikte başlayan İslâmî dönemde Mekke'de uygulanan ekonomik yapı dayanışma ve yardımlaşmaya dayalı pasif kalınan bir ekonomik yapıdır. Medine'ye hicret edilmesiyle birlikte İslâm'ın ana iktisat ilkeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Hz. Peygamber'in (sav) burada ortaya koyduğu muâhât akdi ve Medine sözleşmesi şehirde yaşayan her kesimin siyasî ve iktisadi birliğini sağlayıp güvenli bir ortam meydana getirmiştir. Buna ilaveten şehrin ekonomik gücünü elinde bulunduran Yahudilerin tahakkümünü kırmak amacıyla Müslümanlara ait bir pazar yeri kurmuş, Ensar'ın tarım konusundaki birikimiyle ürettikleri ürünleri muhacirlerin ticaret konusunda tecrübeleriyle Medine pazarında satmalarını sağlamıştır. Bu pazar yerinde

İslâm'ın iktisat ilkelerinin geçerli olması için daha sonraki dönemlerde hisbe ismiyle sistemli bir hale getirilecek bir denetim mekanizması oluşturmuştur. Hz. Peygamber (sav) Medine'de ticaret, tarım, hayvancılık ve zanaat ile ilgili İslâm'ın ortaya koyduğu ilkeleri uygulamış, şehrin ekonomik yapısını bu ilkeler temelinde kurmuştur. Bu ekonomik yapı içerisinde haksız kazanç ve sömürüye karşı çıkmış, adil bir ekonomik yapı meydana getirmiştir.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmamızın metodu, gerekçesi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, İslâmî dönem ekonomik hayatın daha iyi anlaşılabilmesi için konumuza temel teşkil eden Câhiliye dönemi ekonomik hayatı ele alınmaya çalışıldı. Bu bölümünde Mekke ve Medine şehirlerini iki ayrı başlık altında incelendi. Bu şehirlerdeki iktisadi faaliyetler, toplumun gelir kaynakları, ticaret ve tarım faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler verildi. İkinci bölümde Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicretiyle ortaya koyduğu iktisadi ilkeler analiz edilerek değerlendirilmeler yapıldı. Hz. Peygamber (sav) Medine'de Müslümanlara ait bir pazar yeri kurmasının şehrin ekonomik yapısına kattığı değer zikredildi. Çalışmamızın Câhiliye ve İslâmî Dönem Ekonomik Yapılarının Karşılaştırılması adlı üçüncü bölümünde her iki dönemden ortaya çıkmış olan iktisadi ilkeler kıyas edilip Hz. Peygamber'in (sav) Medine'de ortaya koyduğu iktisadi yapının farklı yönleri ortaya koyulmaya çalışıldı. Buna ilaveten bu bölümde müstakil başlıklar açıp Müslümanların iktisadi anlamda yaptığı yenilikler zikredildi.

Akademik hayatın ilk basamağı olan yüksek lisans tezinin konu tespiti de dâhil olmak üzere her aşamasında ufuk açıcı görüş ve tecrübelerinden istifade ettiğim gerek fikrî gerekse ilmî açıdan bana yön veren, danışman hocam Prof. Dr. Âdem APAK'a, tez çalışmalarım esnasında yardımlarını esirgemeyen değerli çalışma arkadaşlarım Arş. Gör. Nesrullah BALAT ve Arş. Gör. Muhammet ŞAHİN'e, tezimi baştan sona okuyup tashih konusunda desteklerini esirgemeyen ablam Arş. Gör. İslim GÜMÜŞTEKİN'e teşekkürlerimi sunarım. Yetişmemde büyük emekleri olan ve eğitim hayatım boyunca maddi ve manevî desteklerini hiç esirgemeyen sevgili annem, babam ve kardeşlerime sonsuz teşekkür ve minnet borçluyum. Son olarak tez çalışmamın başından beri maddi manevi desteğini her zaman yanımda hissettiğim kıymetli eşim Meryem GÜMÜŞTEKİN hanımefendiye en kalbi duygularıyla şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	xii
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİNDE EKONOMİK HAYAT

1.1. MEKKE.....	6
1.1.1. TİCARET.....	6
1.1.1.1. İlâf	7
1.1.1.2. Rihle (Rihlete’ş-Şitâi ve’s Sayf)	9
1.1.1.3. Panayırlar	10
1.1.1.3.1. Ukâz.....	11
1.1.1.3.2. Mecenne.....	12
1.1.1.3.3. Zülmecâz	13
1.1.1.3.4. Hubâşe	13
1.1.2. HAYVANCILIK.....	14
1.1.3. TARIM.....	15
1.1.4. ZANAAT	17

1.1.4.1. Marangozluk.....	18
1.1.4.2. Demircilik.....	19
1.1.4.3. Dokumacılık.....	19
1.1.4.4. Dericilik.....	20
1.1.4.5. Kuyumculuk.....	21
1.1.5. İKTİSADİ KURUMLAR	21
1.1.5.1. Dârunedve	22
1.1.5.2. Hilfû'l Fudûl.....	22
1.1.5.3. Hums	23
1.1.5.4. el-Eşhuru'l-Hurum (Haram Aylar).....	25
1.1.6. Vergi Sistemi.....	26
1.1.6.1. Rifâde Vergisi	27
1.1.6.2. Öşür Vergisi (Gümrük veya Meks)	27
1.2. MEDİNE.....	28
1.2.1. TİCARET.....	29
1.2.2. PAZARLAR (ÇARŞI).....	31
1.2.2.1. Zübâle Pazarı.....	31
1.2.2.2. Benî Kaynukâ Pazarı.....	32
1.2.2.3. Sefâsif Pazarı.....	32
1.2.2.4. Müzâhim Pazarı.....	33
1.2.2.5. Nebît Pazarı	33
1.2.3. HAYVANCILIK.....	34
1.2.4. TARIM.....	35
1.2.5. ZANAAT	40
1.2.5.1. Kuyumculuk	41
1.2.5.2. Demircilik.....	42
1.2.5.3. Marangozluk.....	42
1.2.5.4. Dericilik.....	43
1.2.5.5. Dokumacılık	43
1.2.5.6. Şarap Üretimi	43

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ DÖNEMDE EKONOMİK HAYAT

2.1. İSLÂM EKONOMİSİNİN MAHİYETİ	45
2.2. MEKKE DÖNEMİ	47
2.2.1. TİCARET	48
2.2.1.1. Panayırlar	51
2.2.2. Hayvancılık, Tarım ve Zanaat	52
2.2.3 Vergiler.....	52
2.2.4 İktisadî Kurumlar	53
2.3. MEDİNE DÖNEMİ.....	54
2.3.1. Medinelilerin İslâm'ı Kabullerinde Ekonominin Etkisi.....	55
2.3.2. Medine'de Ekonomik Hayatı Tesis Etme Üzerine Atılan Adımlar	56
2.3.2.1. Muâhat (Kardeşlik) Tesisi	57
2.3.2.2. Mescid-i Nebevî	59
2.3.2.3. Medine Sözleşmesi	59
2.3.3. Ticaret.....	60
2.3.3.1. Medine Pazarı.....	64
2.3.4. Tarım	76
2.3.5. Hayvancılık	70
2.3.6. Zanaat	78
2.3.6.1. Kuyumculuk	80
2.3.6.2. Demircilik	81
2.3.6.3. Marangozluk	82
2.3.6.4. Dericilik	83
2.3.6.5. Dokumacılık	83
2.3.6.6. Terzilik.....	84
2.3.7. Beytül mâl ve Gelirleri	85
2.3.7.1. Zekât	86
2.3.7.2. Öşür	89
2.3.7.3. Ganimet	89
2.3.7.4. Cizye	92
2.3.7.5. Haraç.....	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİ VE İSLÂMÎ DÖNEM EKONOMİK HAYATININ KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. ALIŞVERİŞ HUKUKU	96
3.1.1. Ribâ.....	96
3.1.2. Karz-ı Hasen	98
3.2 ALIŞVERİŞ ÇEŞİTLERİ	99
3.3. TİCARİ KURUM.....	102
3.3.1. HİSBE TEŞKİLATI.....	102
3.4. İSLÂM'IN GETİRDİĞİ DÜZENLEMELER	104
3.4.1. TİCARET.....	104
3.4.2. HAYVANCILIK.....	105
3.4.3. TARIM.....	106
3.4.4. ZANAAT	106
3.4.5. VERGİLER.....	107
3.4.6. PAZAR	108
SONUÇ	109
KAYNAKÇA	112

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamız İslâm öncesi dönemden başlayıp Hz. Peygamber'in (sav) vefatına kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır. Hz. Peygamber (sav) dönemi ekonomik hayatını konu aldığımız bu çalışmamızda bu dönem ile ilgili kaynaklar hicrî birinci yüzyılın sonlarında yazıldığı ve yapılan bu çalışmalar içerisinde Hz. Peygamber (sav) dönemi ekonomik hayatı ile ilgili eserlerin olmadığı bilinmektedir. Buna rağmen o dönemin en temel kaynakları olmaları hasebiyle çalışmamızın ana kaynakları arasında olmuşlardır. Buna ilaveten Hz. Peygamber (sav) dönemi ekonomik hayatı ile ilgili asıl kaynaklar daha geç tarihte yazılmış genel tarih kitapları olarak isimlendirilen geniş kaynaklarda yer almaktadır. İlk dönem ve daha sonraki dönemlerde yazılmış geniş kaynaklarda genellikle siyasî ve askerî faaliyetlere yoğunlaşmış, bu dönem ile ilgili veriler genel muhtevadan ziyade satır aralarından alınarak çalışılmıştır.

Hz. Peygamber'in (sav) hayatı ile ilgili dinî, sosyal, kültürel ve ekonomiye ilişkin rivayetlerin belli bir senet sistemiyle konu ve bâblara göre tasnif edilerek gelen hadis kaynakları konumuz için temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Buhârî ve Müslim'in Sahîh'leri, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin Sünen'leri zanaatlar başlığı kısmında en sık başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Bu eserlerin bâb ve kitap başlıklarına göre tasnif edilmiş olması ticaret, tarım ve Beytûlmâl gibi konuların verilerine ulaşmada en sık başvurduğumuz kaynak olmuştur. Bu hadis kaynakları baştan sona taranarak özellikle ekonomi konusu ile ilgili olanlar bir tasnife tabi tutulup konuyla ilgili rivayetler tarih kaynaklarındaki bilgilerle karşılaştırılıp değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Özellikle Kitâbü'l Büyû', zekât, cizye, hayvancılık, meslekler, ziraatçılık gibi kitap ve bâb başlıklarından yararlanılmıştır.

Hz. Peygamber (sav) dönemi ile ilgili yazılmış en eski kaynaklar olan Siyer ve megâzî kaynakları tezimizin ikincil kaynakları arasında yer almaktadır. Bu eserler kronolojik olarak zikredilmiştir. Hz. Peygamber'in (sav) hayatını kronolojik bir şekilde,

çoğu siyasi olarak ele almış olsa da dolaylı yoldan konumuzla ilgili veriler satır arası bilgilerden derlendi. Bu eserler arasında İbn İshâk'ın *el-Mübteda ve'l-meb'as ve'l-meğâzi*⁴ isimli eserinden kısmen yararlanıldı. İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*⁵ isimli eserini ana kaynak olarak ele alındı. Buna ilaveten ile Vâkîdî'nin *el-Meğâzi*⁶ isimli eserinden savaş sonucunda ele geçirilen ganimet ve gayrimüslimlerden alınan cizye konusunda yararlanıldı. Bu eserlerde yer alan kabilelerle ilgili bilgiler, hicret, savaş sırasında elde edilen ganimetler, kabilelerin kazanç yolları ve îlâf anlaşmalarıyla ilgili kısımlarında temel kaynağımız olmuştur. Buna ilaveten umûmî tarih kitapları arasında Taberî'nin *et-Târih 'i*⁷, İbnü'l Esir'in *el-Kâmil 'i*⁸ ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye 'si*⁹ o dönemin sosyal hayatıyla ilgili verdikleri ayrıntılı bilgiler dolayısıyla yer yer başvurulan kaynaklar arasında yer almaktadır.

Hz. Peygamber'in (sav) ve Müslümanların yurtları, ilk İslâm devletinin neşet edip geliştiği iki önemli İslâm şehri olan Mekke ve Medine üzerine yazılmış şehir tarihleri de kullandığımız kaynaklar arasındadır. Bu kaynaklardan her iki şehrin İslâm öncesi döneminden başlayarak coğrafik, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan meydana gelen değişimlerine bakılmış, özellikle bu şehirlerde var olan etnik kökenler, meslekler, şehrin geçim kaynakları açısından yararlanılmıştır. Bu eserler arasında Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke*¹⁰ eseri ile İbn Şebbe'nin *Târihu'l-Medîneti'l-münevvere*¹¹ isimli eseri yer almaktadır. Mekke başlığı işlenirken Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke* isimli eseri temel alınmış olup Mekke'de bulunan tarım arazileri, kuyular, hayvancılık ve ahmesîlik konusunda kendisinden yararlanılmıştır.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk (ö. 151), *Sîretü İbn İshâk* (thk. Ahmed Ferîd el Mezîdî), I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 2004

⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2. Baskı, Beyrut. Dârü İbn Hazm, 2009

⁶ Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el Vâkîdî (ö. 207), *Kitâbü'l Megâzi* (thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata), Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, 2013

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'lFazl İbrahim, Beyrut, Dârü'l-Mearif, 1992

⁸ Ebû'l Hasen İzzüddîn İbnü'l Esîr (ö. 630), *el Kâmil fi't Târih* (thk. Ebu'l Fidâ Abdullah el Kâdî), Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1987

⁹ Ebû'l Fidâ İsmail İbn Kesir, *el- Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et- Turkî), Riyad, Hicr, 1997

¹⁰ Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke*, I-II, (Tahkik: Rüşdi es-Salih Melhas), Mektebetü's-Sekâfe, Mekke, 2002

¹¹ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe (ö. 262), *Târihu'l-Medîneti'l Münevvere* (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1979

Hız. Peygamber (sav) dönemi fetihlerini konu alması, bölgede meskûn olan kabilelerle yapılan anlaşmaları zikretmesi ve savaş sonucu elde edilen ganimetle ilgili bilgi vermesi yönüyle Belâzürî'nin *Fütûhu'l Büldân*¹² isimli eseri başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Şehirlerin coğrafik özellikleri hakkında bilgi veren, sadece coğrafî yapıyla sınırlı kalmayıp aynı zamanda bu şehirlerde var olan ticaret, hayvancılık ve meslekler konusunda genel bilgiler sunan ve ticaret yolları hususunda detaylı bilgiler içeren coğrafya kaynaklarından yararlanılmıştır. Bunlar arasında Hemdânî'nin *Sıfatu Cezîreti'l'Arab*¹³ ve Yâkût'un *Mu'cemü'l-büldân*,¹⁴ isimli eserleri zikredilebiliriz.

İlk dönem İslâm devletini oluşturan toplumun fertleri hakkında bilgiler veren biyografî eserleri, Hız. Peygamber (sav) döneminde yaşayan fertlerin iştigal ettikleri meslekler başta olmak üzere birçok konuda temel kaynağımız olmuştur. Özellikle bu dönemde yaşayan fertlerin kazanç yolları, meslekleri, şehirdeki ekonomik yapıya sundukları katkı açısından yararlandık. Bu eserler arasında İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ'sı*¹⁵ temel aldığımız kaynak olmak üzere İbn Abdülberr'in *el-İsti'âb*'i,¹⁶ İbnü'l Esir'in *Üsdü'l-ğâbe'si*¹⁷ ve İbn Hacer'in *el-İsâbe*¹⁸ isimli eserleri bulunmaktadır.

İslâm iktisat ilminin en temel kaynakları arasında sayılan emvâl ve haraç eserleri, çalışmamızın en temel eserleri arasında yer almaktadırlar. Bu eserlerin özellikle ilk İslâm toplumunun mali yapısıyla ilgili sunmuş oldukları veriler çalışmamız açısından göz ardı edilmemesi gereken bilgilerdir. Bu eserlerin ilk İslâm devletinin çatısı altında yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimlerden alınan zekât, öşür, cizye ve haraç kısımlarından istifade edilmiştir. Bu eserler aynı zamanda o dönemde yaşayan kabilelerden alınan zekât mallarından bahsederken o kabilenin meslekleri, kazanç yolları ve ekonomik yapıları

¹² Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279), *Fütûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et teb'a ve Ömer Enis et teb'a, Beyrut, el- Meârif, 1987

¹³ El Hasen b. Ahmed b. Ya'kub el-Hemdânî (ö.360), *Sıfatu Cezîreti'l'Arab* (thk. Ali el Ekva el Hivalî), Riyad, 1977

¹⁴ Hamevî, Şihâbuddîn Ebî Abdillâh Yâkut b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut, Dar Sader, 1977, I-V

¹⁵ Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, 1. b. Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 2001

¹⁶ İbn Abdülberr (ö. 463), *el İsti'âb fî ma'rifeti'l ashâb*, Beyrut, Dâru'l Fikr, 2006.

¹⁷ Ebü'l Hasen İzzüddin İbnü'l Esîr (ö. 630), *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (thk. Abdulfettah Ebû Sitte), Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye, 1996

¹⁸ İbn Hacer el Askalânî (ö.852), *el İsâbe fî temyîzi's sahâbe*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et Turkî), Kahire, Merkezu lil-Buhusi ve'd-Diraseti'l-Arabiyyeti vel-İslâmî, 2008

hakkında bilgiler vermektedir. Bu eserler arasında Ebû Yûsuf'un¹⁹ *Kitâbü'l Harâc* isimli eseri ile Ebû Ubeyd'in *Kitâbü'l Emvâl*²⁰ isimli eseri bulunmaktadır.

Bu çalışmada önemli bir perspektif sunması açısından bazı eserlerin isimlerini hususi olarak zikretmeyi uygun gördük. İslâm öncesi dönemde Arapların dinî, kültürel, sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili kapsamlı ve çok yönlü bir çalışma olan Cevâd Ali'nin *el-Mufasssal*²¹ isimli eseri temel alınmıştır. Bu eserde yer alan mesleklerle ilgili konu başlıkları başta olmak üzere câhiliye dönemi sosyal hayatıyla ilgili pek çok veriyi buradan titiz bir araştırma neticesinde alınmıştır. Buna ilaveten Kettâni'nin fıkıh, hadis ve tefsir kaynaklarından derleyerek telif etmiş olduğu *et-Terâtibü'l-idâriyye*²² isimli eseri, ilk dönem İslâm toplumunda yaşayan fertlerin meslekleri hakkında kısa cümlelerle bilgiler vermektedir. O dönemde var olan ekonomik uğraş alanlarını toplu olarak göstermesi açısından yararlanılmıştır. Bu eserlerin yanı sıra Hz. Peygamber'in (sav) sosyal hayatıyla ilgili detaylı bilgilere yer veren Muhammed Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi*²³ isimli eserinden gerek câhiliye dönemi gerekse de İslâmî dönem sosyal hayatını konu alan başlıkları açısından ikincil kaynak olarak yararlanılmıştır.

Hz. Peygamber (sav) döneminin sosyal ve ekonomik yapısıyla ilgili gerek ülkemizde gerekse de Arap dünyasında yapılan çalışmaların konuyla ilgili tespitlerinden yararlanmak, karşılaştırmalarda bulunmak, eksik yönlerini ve çalışmamızla farklarını ortaya koymak nedeniyle burada zikretmeyi doğru buluyoruz. Hz. Peygamber (sav) meslek ve çalışma hayatıyla ilgili Elnura Azizova'nın "*Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*"²⁴ isimli çalışması meslekleri ele alması açısından çalışmamızla benzer noktalara değinmektedir ancak tezin yazılış amacı da sadece mesleklerle ilgili olduğu için o dönemin ekonomik yapısıyla ilgili bilgiler içermemektedir. Buna ilaveten câhiliye döneminde yer alan meslekler çalışmada yer almamakta bu da çalışmanın eksik kalmasına sebebiyet vermektedir. Bunun dışında Fatih

¹⁹ Ebû Yûsuf (ö. 182), *Kitâbü'l Harâc*, Beyrut, Dâru'l Marife, 1979

²⁰ Ebû Ubeyd (ö. 224), *Kitâbü'l Emvâl* (trc. Cemaleddin Saylık), Ankara, Amkara Okulu Yayınları, 2016

²¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 2. Baskı, Bağdat, Câmîiatu Bağdad, 1993

²² Muhammed b. el Hasenî el İdrîsî el Kettâni (ö. 1962), *et Terâtibü'l İdâriyye* (thk. Abudllah el Hâlidî) Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiye.

²³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Çev: Salih Tuğ), İstanbul, İrfan yayınları, 1993

²⁴ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, İstanbul, İsam Yayınları, 2018.

Oğuzay'ın “*Hız. Peygamber (sav) Döneminde Tarım Kültürü*”²⁵ isimli çalışma tezimizin tarım başlığı konusunda istifade ettiğimiz bir çalışma olmuştur. Bu çalışma sadece o dönemin tarım faaliyetlerini anlattığı için genel bir ekonomik yapıyı yansıtmamaktadır.

Hız. Peygamber (sav) dönemi ticarî faaliyetleri aracılığıyla o dönemin ekonomik yapısını inceleyen Ahmet Akgül'ün “*Câhiliyeden Hız. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat*”²⁶ isimli çalışması o dönemin ekonomik yapısını ticaret ile sınırlı tutmuş, iktisadî kurumlara değinilmemiştir. Bu çalışmanın konu başlıklarını incelediğimiz zaman bizim çalışmamızdan farklı olarak konuyu sadece ticaret ile sınırlı tuttuğunu görmekteyiz. O dönemin ticarî hayatını, sahâbîleri göz ardı ederek sadece Hız. Peygamber'i (sav) merkeze alarak işlemiş olması çalışmanın diğer bir eksiği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son olarak çalışmamızla aynı başlığı taşıyan Fethi Yıldırım'ın “*Hız. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*”²⁷ isimli tezi Hız. Peygamber (sav) dönemi iktisadi yapısını çoğunlukla hadis kaynakları üzerinden işleyerek çalışılmış, konularının işleniş metodu, kaynak kullanımı ve konuları itibariyle çalışmamızla farklılık arz etmektedir. Zikri geçen bu çalışmada İslâm öncesi dönem işlenirken ahmesîlik gibi bir iktisadi kurum çalışmada yer almamıştır. Buna ilaveten câhiliye dönemi ve İslâmî dönem ekonomik yapılarının karşılaştırılması müstakil başlıklar halinde yapılmamış çoğunlukla Hız. Peygamber'in yaptığı düzenlemeler zikredilmiştir. Çalışmamızla aynı ismi taşımakla birlikte gerek muhtevası gerekse de metodu açısından çalışmamızla farklı olan bu araştırma alanda yapılan ilk çalışma olması hasebiyle araştırmacılar için çok önemli bilgiler de ihtiva etmektedir. Bununla birlikte rivayetlerin toplanması, o dönemle ilgili sayısal verilerin günümüze aktarılması verilmesi açısından yapılan bu araştırma literatüre değerli bir katkı sunmaktadır. Bu çalışmanın bu tarz araştırmalar için bir basamak olmasını ve literatüre mütevazî bir katkı sunmasını ümit ederim.

²⁵ Fatih Oğuzay, *Hız. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008.

²⁶ Ahmet Akgül, *Câhiliyeden Hız. Peygamber Devri Sonuna Kadar Ticari Hayat*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2000.

²⁷ Fethi Yıldırım, *Hız. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018.

BİRİNCİ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİNDE EKONOMİK HAYAT

1.1. MEKKE

1.1.1. TİCARET

Üç milyon kilometre kara yüzölçümüne sahip, üç tarafı denizlerle çevrili olan Arabistan yarımadası kara ve deniz ticaretinde önemli bir konumda bulunmaktaydı. Aynı zamanda bu yarımada coğrafik olarak tarım ve hayvancılığa elverişsiz bir iklime sahipti. Coğrafik olarak kurak bir iklimde olan Arabistan, jeopolitik konum olarak dünya ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı. Bu durum Arabistan yarımadasında bulunan kabileleri geçimlerini rahatça sağlayabilecekleri bir çözüm bulmaya sevk etmiştir. Bu çözüm hiç şüphesiz çöl ikliminin zor şartlarında yaşayan insanları ticaret yapmaya yöneltmiştir.

Arabistan yarımadası yeryüzü şekilleri dikkate alındığında Kuzey Arabistan, Güney Arabistan ve Hicaz olmak üzere üç bölgeye ayrılmaktadır. Eski zamanlardan beridir tarım ve ticaret bölgesi olarak ünlenen Güney Arabistan bölgesinde Maan, Sebe ve Himyer gibi devletler hüküm sürmüşlerdir. Bu bölgede inşa edilen Me'rib seddi sayesinde burası bölgenin tarım merkezi haline gelmiştir. Aynı zamanda bu bölge kuzey ve güney arasında önemli bir kara ve deniz ticareti potansiyeline sahipti. Yemen'den başlayan bu kara ticaret yolu Necid'e, oradan Hicaz'a, Hicaz'dan ise Suriye'ye doğru uzanıyordu. Güney Arabistan'ın en uzun ve güçlü dönemini temsil eden Himyerîler olmuştur. Akdeniz ve Uzakdoğu arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunmalarından ötürü bölgenin ekonomik açıdan en güçlü devleti olmuşlardır. V. Asrın sonlarına doğru ise Himyerîler arasında yaşanan iç krizler sonucu ticaret durma noktasına gelmiş, eski ticârî güçlerini kaybetmişlerdir.

Kuzey ve Güney Arabistan bölgeleri arasında bulunan Hicaz'da Mekke, Medine ve Taif şehirleri bulunmaktadır. Bu şehirlerden Mekke güney ve kuzey ticaret yolları üzerinde ticaret açısından stratejik bir konumda bulunmaktadır. Bu stratejik konum, Himyerîlerin ticarettten devre dışı kalmasıyla Mekke'nin ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Ticârî bir zekâyâ sahip olan Mekkeliler kısa zamanda şehirlerini ticaret merkezi haline getirmeyi başardılar.²⁸ Mekkelilerin, Medine ve Tâif gibi tarıma elverişli toprakları olmadığından dolayı geçim faaliyetleri mal alıp satmakla sınırlı kalıyordu. Başlangıçta Mekke kendi içerisinde yetersiz bir ekonomik döngüye sahipti, uluslararası bir ticari ağa sahip değildi. Himyerîler'in yaşamış olduğu siyasi kriz sonucu oluşmuş olan ticari boşluğu doldurmak adına bir kuruma ihtiyaç duymuşlardır. Bu kurum hiç şüphesiz Hâşim'in ortaya koyduğu îlâf sistemi olacaktır.²⁹

1.1.1.1. Îlâf

Kur'ân-ı Kerîm'de îlâf kavramı Kureyş sûresinde geçmektedir.³⁰ Anlaşma, ahit, bir iş karşılığında verilen izin manasına gelmektedir.³¹ Kureyş kabilesi ile bazı kabile ve komşu devletler arasında imzalanmış serbest dolaşım iznidir.³² İslâm'ın ortaya çıkışında kısa bir süre önce Sâsânî ve Bizans arasında yaşanan siyasi krizler sebebiyle Irak ve Suriye arasında bulunan ticaret yolları tehlikeye girmiş, Mısır'dan Arap Yarımadası'na giden yolların önemi artmış, Mekke, Medine gibi şehirlerin ticari fonksiyonu ön plana çıkmıştır. Kusay'dan sonra başa geçen oğullarından biri olan Abdümenaf'ın oğlu Hâşim, Himyerîler'in iç siyasi krizler geçirmesi nedeniyle özellikle kuzey bölgelerde ticaretin durma noktasına gelmiş olmasından Kureyş lehine avantaj sağlayıp îlâf sistemini ortaya koymuştur. Îlâf sisteminin ortaya çıkışından hemen önce var olan şartlar, o dönemi kavramamız bakımından son derece önemlidir.³³

Mekke îlâftan önce içine kapanık bir ticarî sisteme sahipti, sadece dışarıdan şehre gelen mallar ekonomik canlılığı oluşturmakta içe dönük bir ekonomi politikası takip edilmekteydi. Kureyş, oluşturmuş olduğu îlâf sistemiyle dışa doğru bir ekonomiye yönelmiş oldu. Îlâf kısaca Kureyş kabilesi ile Mekke'den yola çıkan ticaret kervanlarının ticaret yolları üzerinde yaşayan kabilelerin reisleri arasında yapılmış antlaşmalardır.³⁴ Rivayetlere göre Hâşim senede iki defa olmak üzere kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye

²⁸ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 2011

²⁹ İbrahim, Mahmud, *İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadi Şartlar*, Çeviren: Mustafa Özel, İktisat ve İş Dünyası Dergisi, İstanbul, Aralık-1993, yıl:2, sayı:18, s.17

³⁰ Muhammed Hamidullah, 'Îlâf', DİA, XXII, 63-64.

³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (thk. Emin Muhammed Abdulvehâb, Muhammed es-Sadık el-Ubeydî), I-XVII (3. Baskı) Beyrut-Lübnan, Dâr'ul- İhyâü't-Terasü'l-Arabiyye, 1999, s. IX/10

³² İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. I/56.

³³ Cengiz Kallek, *Asrı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*, s.408-409.

³⁴ İbn Hâbib, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hâbib b. Umeyye el-Bağdâdî (ö.245/860), *el-Munammak fî Ahbâri Kureyş* (nşr. Hurşid Ahmed), Beyrut,1405/1985, s. 178-185.

ticari yolculuğu başlatan kişidir.³⁵ Mekke'nin kıtlık yaşadığı zor bir dönemde çare aramak için Hâşim Bizans topraklarına yolculuğa çıkıp Bizans Kayser'i ile görüşmüş, dönüş yolunda Hâşim, Şam yolu üzerindeki bütün Arap kabilelerinin reisleriyle ticari mallarını herhangi bir ücret almadan taşıyacağına dair anlaşmalar yapmıştır. Fîl Vakası'ndan 100-102 yıl kadar önce Abdumenâf'ın oğulları büyük bir başarıya imza attılar. Hâşim (Hz. Peygamber'in dedesinin babası), Bizans krallığıyla yaptığı görüşme neticesinde, Suriye'de serbest ticarî dolaşım hakkı aldı ve dönüş yolunda kervanların güzergâhı üzerindeki tüm kabilelerle aynı anlaşmayı yaptı. Ardından kardeşleri Abdüşems Habeşistan'dan, Muttalib Yemen Himyer Krallığı'ndan, Nevfel ise Kisra'dan aynı hakkı elde etti ki, hepsinde de Hâşim'in rolü büyüktür, zira bu anlaşmaların altyapısını o hazırlamıştır.³⁶ Nitekim çeşitli kaynaklarda bu anlaşmaların hepsinin Hâşim tarafından gerçekleştirildiği bilgisi de yer alır. Oysa bu tarihe kadar Kureyş, sadece haram ayların (Eşhuru'l-Hurûm) üç tanesinde (Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem aylarında) Minâ, Mecenne, Zu'l-Mecâz ve Ukâz panayırlarında Mekke'ye gelen tüccarlarla ticaret yapabiliyor, bunun dışında kendi arasında ve diğer Arap kabileleriyle yaptığı ticaretle yetiniyordu.³⁷

Mekke'nin ziraata ve hayvancılığa elverişli olmayan coğrafi yapısını hatırladığımızda, îlâfın Kureyş için ifade ettiği önemi daha iyi kavramak mümkün olur. Bizans ve Sâsânî İmparatorluğu'ndan, ayrıca Habeşistan ve Yemen Himyer Krallığı'ndan alınan serbest ticarî dolaşım hakkı, Mekke'ye bulunduğu coğrafyadaki diğer bölgeler içerisinde ayrı bir statü kazandırdı. Nitekim bu anlaşmalardan dolayı Kureyş, "Ashâb-ı Îlâf" olarak anılmıştır.³⁸ Îlâf'ın ticaretin yanı sıra kültürel hareketliliği de artırmış olduğunu özellikle belirtmek gerekmektedir.

Hâşim'in bu kabilelerden güvence almasının iki sebebi vardı. Birincisi Arap kurtlarının, kan davası güdenlerin, gece baskını düzenleyen vurguncuların, bedevî eşkıyalarının saldırılarından korumak; ikincisi de Has'am, Tay ve Kudâa gibi Mekke ve haram ayların hürmetine inanmayan, saygı göstermeyen kabilelerin saldırılarından emin olmaktı. Hâşim yaptığı bu antlaşma ile hem Kureyş'in kervanlarının ticaret yolu

³⁵ Hamidullah, 'Îlâf', DİA, C. 22, s. 63-64.

³⁶ İbn Habib, *el-Munemmak*, s. 42.

³⁷ Yâkûbî, *et-Târih*, Leiden, 1883, c.1, s. 242-243.

³⁸ İbn Hâbib, *el-Muḥabber* (nşr. Ilse Lichtenstadter) I, Beyrût, s.162.

güzergâhında karşılaşılabilecekleri saldırılardan korumuş hem de bu kabilelerin develerini de kendi kervanına katarak Mekke'yi bir ticaret merkezi haline getirmiştir.³⁹

Kureyş kabilesi bu anlaşmalar neticesiyle çok büyük ticari kazançlar elde etmiştir. İlâf antlaşmaları ile çevrede bulunan bedevi kabileler için küçük bir pazar konumunda bulunan Mekke, önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bundan dolayı Araplar nezdindeki konumu daha da artmış, Kureyşliler, Kabe'ye sahip olmaları ve ticarî becerileri ile Hz. Peygamber'den (sav) yaklaşık yüz yıl önce Batı Arabistan'ın hatta doğu Arabistan'ın da ekonomisinin lideri olmuşlardır.

İlâf antlaşmaları, Arabistan coğrafyasında her kabilenin kendi egemenliğini kurduğu bir bölgede ticaret için en önemli şart olan güvenliği sağlamıştır. Kureyş bu antlaşmaları sonuna kadar sürdürmüştür.

1.1.1.2. Rihle (Rihlete's-Şitâi ve's Sayf)

İlâf bölümünde ticaret yolları üzerinde yerleşmiş olan kabilelerle ve bazı devletlerle yapılan anlaşmalara değinilmişti. Bu anlaşmalar sayesinde ticaret yolu üzerindeki güvenlik sağlanmıştı. Bundan sonra ülkeler arası ticarî seyahat başlayacaktı. Hâşim, Nevfel, Abdüşems ve Muttalip çevre ülkelerde bulunan hükümdarla anlaşmalar yapmış, Kureyş'e ait kervanların rahatça ticaret yapmasını sağlamışlardır. Kureyş sûresinde belirtildiği gibi "onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lütuflarda bulundu)" Kureyş kabilesine ait kervanlar kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye gidiyorlardı.⁴⁰

İbn Habib'in "el-Münemmak" adlı eserinde Kureyş'in senede iki defa ticarete çıkma hâdisesi şu şekilde anlatılır:

"Kureyşliler her sene iki defa kışın Yemen'e yazın da Suriye'ye seyahate çıkarlardı. Zamanla bu onlara yorucu gelmeye başladı. O zaman Tebâle ve Cüreş sakinleri ve Yemen'in sahil mıntikasından bazıları, ticaret eşyasının Mekke'ye kadar naklini te'min etmeye başladılar; Kara tüccarları Mekke'nin güneydoğu istasyonu olan el-Muhassab'a, deniz tüccarları da Cidde'ye kadar getiriyorlardı. Böylece Mekkeliler her sene iki büyük seyahat yapma zahmetinden kurtulmuşlardı. Fakat bir zaman geldi ki,

³⁹ Kister, "Mekke ve Temîm", (Çev. Ali Aksu) Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: VII/2, Sivas 2001. s. 337-338

⁴⁰ İbn Habib, *Muhabber*, s. 162

onlar peş peşe birkaç sene boyunca açlığa maruz kalınca bütün sermayeleri tükenmişti. O zaman Hâşim Suriye'ye seyahate çıkmış, oradan çok miktarda ekmek satın alıp Mekke'ye dönerek o ekmekleri sıcak bir çorba içinde yumuşatıp herkese dağıtmıştı. Mekkeliler bu hadiseyi çok büyük bir sevinçle karşılamışlar ve bundan dolayı asıl adı 'Amr' olan bu zâta, küçük parçalara bölen manasında 'Hâşim' demişlerdir".⁴¹

Îlâf ve yaz-kış yolculuklarının etkisiyle Kureyş'in ekonomisi basit bir kabile ekonomisi olmaktan çıkmış, muntazam bir devlet ekonomisine dönüşmüştür.

1.1.1.3. Panayırlar

Arabistan'ın pek çok yerinde neredeyse yılın her ayında panayırlar düzenlenirdi. Ticarî hayatta olduğu kadar Arap yarımadasındaki en önemli siyasî, dinî, ekonomik ve kültürel alana da büyük katkılar sağlayan panayırların Mekke şehrinin ticaret merkezi olmasında katkısı büyüktür. Genelde dışa bağımlı bir ekonomik yapıya sahip olan Mekke, çevresinde panayırların düzenlendiği önemli bir ticaret merkezi haline geldi.⁴²

Câhiliye dönemi Arapları için hac mevsimi hem ibadet hem de ticaret mevsimi olarak görülüyordu. Özellikle Mekke ve çevresinde kurulan panayırlar bu amacı taşımaktadır. Kureyşliler hac mevsiminde panayırlar düzenleyerek ticarî bir hareketlilik sağlıyordu. Câhiliye devrinde Arapların bir kısmı geçimlerini soygunculuk, çapulculuk ve yağma ile sağladığı gibi aralarında iç savaşlar ve kan davaları da eksik olmuyordu ve bu durum dışarıdan panayır için gelecek olan kişileri korkutuyor ve ticaret konusunda çekimser bırakıyordu. Kureyşliler bu durumu kontrol altına almak amacıyla hem de ekonomilerini geliştirmek ve istikrarlı hale getirmek için önceden beri bilinen "haram aylar" örfünü uygulamış, o bölgede bu aylarda sulh hâkim olmuştur. Böylelikle ticaret mallarının güvenliği sağlanmış oluyordu.⁴³ Mekke ve çevresinde Ukâz, Hubâşe, Mecenne, Zü'l Mecaz, Mecenne ve Mina panayırları kurulurdu. Bu panayırları sırasıyla ele alacağız.⁴⁴

⁴¹ İbn Habîb, *el-Munemmak*, s. 219.

⁴² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 955

⁴³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 952

⁴⁴ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. I/187

1.1.1.3.1. Ukâz

Ukâz “bir meydanda toplanıp kalabalık oluşturmak, üstünlük kurmak” manasına gelmektedir.⁴⁵ Esasen Arapların orada bir araya gelip birbirlerine üstünlük kurmaya çalışmalarından dolayı bu isimle meşhur olmuştur. Câhiliye döneminde Mekke şehrinin yakınlığında Tâif şehri ile Nahle arasında Tâif’e bir günlük Mekke’ye üç günlük mesafede bulunan bir sahranın üzerine kurulan bu panayır Kureyşliler’in hâkimiyetinde olup Fil Vak’ası’ndan on beş yıl sonra kurulmuştur.⁴⁶ Zilkâde ayının 1 ile 20’si arasında yapıldığını söyleyenlerin yanında ortasında başlayıp yine aynı ayın sonunda bittiğini söyleyenler de mevcuttur.⁴⁷ Zilkade ayının dışında Şevval ayının başından sonuna kadar yapıldığını söyleyenler de bulunmaktadır.⁴⁸ Nüveyrî bu konuda zilkade ayında olduğunu zikredip ‘hacçı karşılama panayırı’ olduğunu belirtir.⁴⁹

Uluslararası bir niteliğe sahip olan Ukâz panayırı İslâm öncesi dönemde Hicâz’da kurulan panayırların en meşhuru olup Arap yarımadasının her tarafından Arap olsun olmasın birçok kabile katılmaktaydı. Kureyş dâhil Gatafan, Hevazin, Ehabîş, Huzâa ve çok sayıda Arap kabilesi katılırdı.⁵⁰ Bu kabilelere ait kürsüler kurulur veya deve üzerine çıkar, orada halka hitap eden hatipler bulunur, kabilenin şairleri söz alıp kendilerinin ve kabilelerinin önemli vasıflarını anlatıp dururlardı. Uluslararası bir niteliğe sahip olduğundan ötürü panayırın güvenliği önem arz ediyordu. Bundan dolayı panayıra katılan kabileler silahlarını panayır dışında bir yere bırakır, panayıra silahsız katılım sağlardı. Ukâz panayırında alışverişin yanında şairlerinin şiirlerini okuduğu, kabilelerin birbiriyle rekabette bulunduğu edebî ve kültürel faaliyetler de yapılırdı. Uluslararası bir nitelik taşıdığından dolayı hac ziyareti amacıyla Arabistan Yarımadasının çeşitli bölgelerinden gelen putperest kabileler ve komşu devletlerin ticaret kervanları da katılırdı. Araplar nezdinde panayırlar içerisinde Ukâz’ın yeri ayrıydı ve panayırlar içinde en büyüklerinden biriydi. Her milletten insanlar oraya gelir, kimin görülecek bir davası varsa Ukâz’da bu dava görülürdü. Panayırlarda yapılan alışverişlerde bazı aldatmalar ve hileler de yapılabilmekteydi. Bu tip davalara bakmakla görevli olan kimse Doğu Arabistan’da

⁴⁵ Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, s. 354

⁴⁶ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 266

⁴⁷ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. I/220

⁴⁸ İbn Habîb, *Muhabber*, s.267

⁴⁹ Nüveyrî, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvahhâb, *Nihâyetü’l-Ereb fî Funûni’l-Edeb*, I-XXXIII, (Neşreden: Ahmed Muhammed Hâşim), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lübnan 2004, c. IX s. 267

⁵⁰ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 246

ikâmet eden Temim kabilesinden hâkim ismi verilen görevli memura başvurulur ve bu anlaşmazlıkları çözüme kavuşturdu.⁵¹

Ukâz'da panayıra gelenin kendisine mahsus bir yeri vardı. Tüccarlar burada kendilerine ait özel işaretler ve bayraklar altında toplanırlardı. Buralara toplu olarak yerleşerek şehirlerinden getirdikleri malları satar ve panayırdaki bulunan diğer malları satın alırlardı. Buraya gelen her kabileyi o kabilenin büyüğü idare ediyordu. Pazarın sokakları vardı ve halk alışveriş ederken birbirine karışır ve pazarın sokaklarında toplanırlardı.⁵²

Ukâz panayırı Arapların hemen hemen tamamının katıldığı, İran ve diğer bölgelerden tâcirlerin geldiği bir ticaret mekanıdır. Ukâz'ın önemi o kadar büyüktü ki kabileler en güzel kokularını, atlarını, en kıymetli ziynet eşyalarını burada satmaya getirirdi. Bu sebeple yarımada ve yarımadanın dışında üretilen her çeşit malın bu panayırdaki alışverişinin yapıldığı söylenebilir. Maden ürünlerinden yağlara, ipek kumaşlara, her türlü eşya alıcıların beğenisine sunulurdu. Bedeviler koyun, deve, İranlı tâcirler meşhur atları ve ürünleri, Yemenliler kılıç, kumaş ve deri, Tâifliler üzüm, deri ve şarap getirirlerdi. Bunun dışında Irak ve Gazze'den şarap, Bâdiye'den yağ, Şam'dan kuru üzüm, zeytinyağı ve kılıçlar getirilirdi.⁵³

Ukâz'da satışlar açık arttırma usulüne dayanmaktaydı. Ukâz'da uygulanan bu açık arttırma usulüne Serâr (gizlice söz birliği etme, neceş) denirdi. Malını açık arttırma ile satmak isteyen kişi, fiyat arttıracak bazı kimseler bulur, mal çıkan müşteriye satılınca, kârı bu kimselerle paylaşılırdı. Ticaret vergisi ve himaye ücreti alınmazdı. Bu da Ukâz'ın Arap panayırlarının en büyüğü olmasına neden olmuştu.⁵⁴

1.1.1.3.2. Mecenne

Zilkâde ayının son on günü, Ukâz panayırından hemen sonra hac mevsimine daha yakın bir zaman diliminde tertip edilen Mecenne panayırı; cinlerin çokça bulunduğu yer manasına gelmektedir.⁵⁵ Başka bir rivayette ise civarında çokça bahçe ve bostan bulunduğundan dolayı bu isim ile anılmıştır. Mekke civarında kurulan ve Kureyş için

⁵¹ İbn Habib, *Muhabber*, 181-182, Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, I/280, Ya'kûbî, *Tarih*, I/290, bu konuda bk. Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1999, s. 22-23.

⁵² Cengiz Kallek, *Asrı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*, s. 464.

⁵³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, C.7 s. 369.

⁵⁴ Elnura Azizova, "Ukâz", *DİA*, XLIII, s. 61-62.

⁵⁵ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. I/131.

önemli olan panayırlardan biridir. Zahrân vadisinde Mekke'nin aşağı taraflarından kurulan bir panayırdır. Ukâz panayırından hemen sonra yapıldığından dolayı onun kadar büyük olmasa da onunla benzer özellikler taşımaktaydı. Bu panayır Kinâneliler'e ait topraklarda kurulduğundan dolayı onların idaresi altında yapılmaktaydı.⁵⁶

1.1.1.3.3. Zülmecâz

Kureyş kabilesinin ekonomisi için önemli bir yeri olan panayırlardan biridir. Arafat'a üç mil mesafede bulunan Kebkeb dağı yakınlarında kurulmaktaydı.⁵⁷ Mecenne panayırından hemen sonra hac ve haram aylardan biri olan Zilhicce ayının ilk gününde kurulur ve ayın sekizine kadar devam ederdi. Hacıların Arafat'a geçiş izni bu pazardan alındığı için bu isimle anılmıştır. Hac günlerinden hemen önce kurulan ve Arap hacıların ortak buluşma noktası olan bir panayırdı. Ukâzdan sonra Kureyş için ikinci önemli panayırdı. Benî Hüzeyl kabilesinin topraklarında kurulduğu için idaresi onlar tarafından yapılmaktaydı.⁵⁸

1.1.1.3.4. Hubâşe

Hicaz- Yemen kara yolu üzerinde kurulan, Mekke'ye 6 gün uzunlukta bulunan Bânk vadisin Evsam diyarında kurulan ve o bölgede yaşayan Arap kabilelerinin katılımıyla sınırlı kaldığı için mahallî bir özellik taşıyan yerel bir panayırdır. Sözlükte "toplanmak, biriktirmek ve kazanmak" manasına gelen 'habş' kelimesinden türemiştir.⁵⁹ Ezd kabilesi bölgesinde kurulan, idaresini onların yaptığı Recep ayında kurulan ve sekiz gün süren bir panayırdır. Hz. Hatice'nin de Hz. Peygamber'i 25 yaşında ticaret mallarının başında bir kişiyle birlikte buraya gönderdiği rivayet edilir. Bu konuda Taberî'den şu söz nakledilmektedir; "Hatice, (İslâm öncesi dönemde) Rasulullah'ı ve Kureyş'ten bir başka adamı Tihâme'deki Hubâşe pazarına gitmek üzere kiralamıştı".⁶⁰

Hubâşe panayırı bazı özellikleri nedeniyle diğer panayırlardan ayrılır. Mesela burada esirler kabileleri tarafından fidyeleri ödenerek özgürlüğüne kavuşturulur, katiller ise kısas talebiyle öldürülmektedir.⁶¹

⁵⁶ Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/70

⁵⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, V/65

⁵⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/131

⁵⁹ Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, "Hbş" maddesi.

⁶⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l Fazla İbrahim, Beyrut, Dârü'l-Mearif, 1992. S. II/281

⁶¹ Cengiz Kallek, "Hubâşe", *DİA*, XVIII, s. 264-265

1.1.2. HAYVANCILIK

Mekke gibi kurak bir iklim şartlarına sahip olunan yerlerde hayvancılığı iktisadi yönden tanımlayabilmek için ‘çobanlık’ kavramı kullanılmaktadır. Özellikle de hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu bölgelerde bu kavram karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte hayvancılığın etinden ve sütünden gıda olarak yararlanıp ihtiyaç fazlasının satışı yapılmaktadır. Çobanlık genel hatlarıyla deve, sığır, at, koyun ve keçi gibi hayvanlardan faydalanma, bunların bakımı ve ticaretine dayanan maddi bir geçim kaynağıdır.⁶²

Arabistan coğrafyası tabiat şartları ve konumu itibariyle topraklarının büyük bir kısmı verimsiz, tarıma elverişli değildi.⁶³ Kabilelerin yaşayış tarzına bağlı olarak da hayatın idamesinde dayanılan en elzem maddî kaynaklardan biri hiç şüphesiz hayvancılıktı. İnsanoğlunun buraya yerleştiği ilk çağlardan itibaren coğrafi şartlar nedeniyle Arap yarımadasının en yaygın mesleklerinden biri olmuştur. Özellikle çöl hayatı yaşayan bedevilerin en önemli geçim kaynağıydı. Arabistan coğrafyası açısından hayvancılığın önemi Kur’ân-ı Kerim’de açık bir şekilde ifade birçok ayette ifade edilmektedir, bu konudaki bazı ayetlerin meali şöyledir:

“Eti yenen küçük ve büyükbaş hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için soğuktan koruyucu şeyler ve başka yararlar vardır, ayrıca onlardan beslenirsiniz. Onlarda akşamları otlaktan getirirken, sabahları otlamaya salıverirken size sergiledikleri bir güzellikte vardır. Bu hayvanlar ancak kendinizi fazlasıyla yorarak ulaşabileceğiniz bir beldeye yüklerinizi taşır. Kuşkusuz rabbiniz çok şefkatli, çok merhametlidir. Binmeniz ve güzelliğini seyretmeniz için atları, katırları, eşekleri de yarattı. O, sizin bilmediğiniz başka şeyler de yaratır.”⁶⁴

“Size içinde huzur ve sükûn duyacağınız sabit meskenler (inşa etme yeteneği) veren; yine size hayvanların derilerinden konup göçerken kolayca taşıyacağınız seyyar mekanlar (yapma yeteneğini) kazandıran; onların yünlerinden, kürklerinden, kollarından hem dayanıklı temel eşyalar hem de sınırlı süre kullanılan dayanıksız tali eşyalar (üretim yeteneğini) veren de Allah'tır.”⁶⁵

⁶² Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 41

⁶³ İbrahim 14/37

⁶⁴ Nahl 16/5-8

⁶⁵ Nahl 16/80

Bu konuda Hz. Peygamber'in (sav) "Hepiniz çobansınız ve hepiniz elinizin altındakilerden sorumlusunuz. Yönetici bir çobandır. Erkek, aile halkının çobanıdır. Kadın, kocasının evi ve çocukları için çobandır. Hepiniz çobansınız ve hepiniz çobanlık yaptıklarınızdan sorumlusunuz"⁶⁶ ifadesi ve kendisinin de çocukken çobanlık yapmış olduğuna dair kaynaklarımızdan edindiğimiz bilgiler ışığında çobanlığın genel olarak Mekke halkının büyük çoğunluğunun geçim kaynağı oluşu ve İslâm öncesi dönemde Mekke'de hayvancılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yapıldığını göstermektedir.⁶⁷

İslâm öncesi dönemin anlaşılmasında en güvenilir bilgilerin bulunduğu Kur'ân-ı Kerîm'de yukarıda konuyla ilgili dile getirdiğimiz ayetlerden yola çıkarak Mekke ahalisinin hayvan derilerinden kolayca taşınan çadırlar yapılışından, yünlerinden giysi yapıldığından, kılından ev eşyası ve satılabilecek ticari eşyalar yapıldığından ayrıca hammadde olarak kullanıldığından, etlerinden ve sütlerinden gıda ihtiyaçlarının giderilmesinden, çöl ortamının verdiği zor ve meşakkatli yolculuklarda binek olarak kullanımından bahsedilmekte, hayvancılığın bu coğrafya açısından önemine işaret edilmektedir. Bu itibarla Araplar nezdinde hayvanlar her zaman en değerli mal varlığı sayılmış, fidye, diyet, hediyeleşme, bağış gibi para gerektiren durumlarda finans aracı rolünü görmüştür.⁶⁸

Mekke, tarım ürünlerini yetiştirme ve zanaat kolları hususunda zayıf kalan şehirlerarasındadır. Bu nedenle ekonomisine baktığımız zaman ilk sıralarda yer alan geçim kaynaklarından biri doğal olarak hayvancılık olmaktadır.

1.1.3. TARIM

Mekke, tarıma elverişsiz, çevresi dağlar ve kayalıklarla çevrili olan, volkanik arazilere sahip bir bölgede bulunmaktadır. Kurak ve sıcak bir iklime sahiptir. Bu yüzden sürekli bir su sıkıntısı hissedilmekteydi. Bazen yağın aşırı yağmurlar etrafı çıplak kaya şeklinde dağlarla çevrili olan Mekke'de büyük seller meydana getirirdi, lakin bu sel sularının tarım faaliyetlerine herhangi bir katkısı olmuyordu. Yağın yağmur suları şehirde yaşayan halkın ihtiyaçlarını karşılayacak durumda bile değildi. Bu yüzden Mekke'de eski zamanlardan beridir su kuyuları açılmıştır. Hatta her kabilenin kendine ait

⁶⁶ Buḥârî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İsmail (ö.256/870), *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, I-IX, 2001, 'Cuma', 11.

⁶⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, s. 67

⁶⁸ Nahl 16//5-8-80

bir su kuyusu olduğu rivayet edilmektedir.⁶⁹ Bölgede bu kadar su kuyusunun açılıyor olması mevcut bir su sıkıntısının göstergesidir. Bunun yanında Mekke'ye dışarıdan gelen yolculara ve hacılara su verme görevi olan sikâye sisteminin kurulması da bunun göstergelerinden biridir. Bu durumda içme suyunda bile sıkıntı yaşayan bir yerde tarım faaliyetlerinde suyun kullanımını düşünmek zordur. Su kıtlığının bu kadar yoğun yaşandığı bu bölgede bitki örtüsü de zayıf ve kurakçıl bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı Hz. İbrahim'in zamanından beridir 'ziraata elverişli olmayan vadi' olarak anılmıştır. Bu konuda Kur'ân-ı Kerim'de Hz. İbrahim'in duasına yer verilmektedir;

*Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler.*⁷⁰

Tarım diğer adıyla ziraatçılık toplum için vazgeçilmez geçim kaynaklarından biridir, yaygın olarak tüketilen Arap yemeklerine bakıldığı zaman özellikle de hadis kitap başlığı olarak bulunan et'ime ve eşribe bölümleri bize Arap coğrafyasında hayvanî gıdaların yanında ziraî ürünlerinde tüketildiğini göstermektedir. Hayvanların gıda ihtiyacının karşılanması, önceki milletlerden itibaren uluslararası ticaretin vazgeçilmezlerinden olan hububat gibi temel tüketim maddelerinin karşılanmasında da ekonomik olarak tarım ön plana çıkmaktadır.

Mekke, yukarıda bahsettiğimiz toprağının tarıma elverişsiz olması, yeterli su miktarının bulunmamasından dolayı ziraat yapılabilecek bir bölge değildir. Mekke ahalisinin ticarete bu kadar yönelmesinin altında yatan en önemli sebeplerden biri de tarıma elverişsiz topraklarının olmasıdır. Bu nedenlerden ötürü şehir halkı gıda ihtiyacını 'haremin bostanı' sözüyle anılan Tâif'ten karşılamaktaydı.⁷¹ Birçok kabile reisinin Tâif'te arazisi bulunmakta, ayrıca burası Mekkelilerce sayfiye yeri olarak kullanılmaktaydı. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretten önce yeni bir bölge arayışında olduğu zamanlarda İslâm'a davet için gittiği Tâif'te taşlandığında, Kureyş eşrafından Ümeyyeli Utbe ve Şeybe'nin üzüm bağına sığınmış, bu iki kardeş akrabalık bağlarından dolayı Hz.

⁶⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 166

⁷⁰ İbrahim 14/37

⁷¹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd dehr ve hadîsîh*, Mekke, el Mektebetu ve Tab'atü Nehdetil Hadîseti, 1986, I-VI, s. III, 240

Peygamber'i korumuş ve Addas isimli köleyle ona üzüm ikram etmişlerdir. Mekke'de sikâye görevini yapmakta olan Abbas'ın üzüm bağları vardı, zezem suyuna tatlandırıcı olarak üzüm şerbeti katarak hacılara su ikram ederdi.⁷² Mekke'nin fethinden sonra Kureyş kabilesi İslâm'ı kabul ettiğinden dolayı Tâifliler onların arazilerine el koymuştur.⁷³ Tâifte üretilen muz, üzüm, hurma, nar gibi birçok ürün Kureyşli tüccârların eliyle Arap yarımadasının birçok bölgesinde satılırdı.⁷⁴ Bütün bu rivayetler Kureyş kabilesinin sebze ve meyve ihtiyacını Tâif'ten karşıladığını göstermektedir. Bu nedenle Mekke sakinleri için bahsedilen tarımsal faaliyetlerin Tâif üzerinden gerçekleştiği düşünülebilir. Tâif'in dışında Mekke'ye başka bölgelerden de hububat gelmekteydi. Bunlardan biri de Mekke'nin tahıl ambarı olarak nitelenen Yemâme'dir.⁷⁵ İbn İshak'tan gelen bir rivayete göre Benî Hanîfe kabilesinden Sümâme b. Usâl Medine'ye gelerek Müslüman olmuştu. Umre niyetiyle Mekke'ye gelmek istemiş fakat müşriklerin tehditleriyle karşı karşıya kalmıştı. Buna rağmen umre yapmaya gelen Sümâme b. Üsâl Mekke'yi terk etmeden Hz. Peygamber'in izni olmaksızın Mekke'ye bir buğday habbesinin dahi girmeyeceğini ifade etmiştir. Bu durum Mekke ahalisini epeyce sıkıntıya sokunca bu konuda Hz. Peygamber'den yardım istemişlerdi. Hz. Peygamber durumu Sümâme'ye bir mektupla bildirerek Mekke'nin üzerindeki ambargoyu kaldırmasını istemiştir.⁷⁶ Böylelikle Mekke ekili arazisi diye ifade edilen Yemâme'den hububat almaya devam etti. Burada herhangi bir şekilde kıtlık meydana geldiğinde Mekke'de bundan fazlasıyla etkilenmekteydi. Mekke her ne kadar tarımsal açıdan zayıf olsa da kendisine yakın civar köylerde az da olsa tarımsal faaliyet olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.4. ZANAAT

Maddi ihtiyaçları karşılamak amacıyla tecrübe gerektiren işlere verilen genel bir isimdir. Hammaddelerin kullanılarak hazır eşya haline getirilme işlemidir. Arapça da *حرفة* kelimesinin manası meslek ve zanaat manasına gelmektedir.⁷⁷ Zanaatçılık belli

⁷² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, s. 370-375

⁷³ Belâzürî, *Fütûhu'l Buldân*, s. 65

⁷⁴ Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Tâif", *DİA*, XXXIX, s. 443-447

⁷⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 403; Âdem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, s. 255

⁷⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, s. I/120; Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279), *Ensâbu'l Eşrâf* (thk. Suheyl Zekkar ve Riyad Zırıklı), Beyrut, Dâru'l Fikr, 1996, s. VII/182; bu konuda bk. Âdem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, s. 255-256

⁷⁷ Abdulaziz b. İbrahim b. Süleyman el Umerî, *el Hirfetu ve's- Sınâatu fi'i Hicaz*, Y. Lisâns Tezi, İmam Muhammed b. Suud, Riyad, 1985, s. 6

mesleklerden oluşmaktadır. Her bölgenin ihtiyaçlarıyla birlikte içinden çıkardığı meslekler vardır. Kabile esaslı yönetimin temel alındığı bu yüzden savaşların eksik olmadığı Mekke gibi şehirlerde kılıç, ok, kalkan üretiminden dolayı demircilik mesleği gelişmiştir. Barınma ihtiyacından kaynaklı olarak taş işçiliği gelişmiştir. Yakıcı Mekke sıcağından korunmak amacıyla gölgesinde serinlemek amacıyla yapılan çardaklar, kapılar, mutfak malzemesine duyulan ihtiyaç marangozluk mesleğini geliştirmiştir. Mekke’de bulunan meslek kolları şunlardır; marangozluk, demircilik, dokumacılık, dericilik, kuyumculuk gibi zanaatlar bulunmaktadır.⁷⁸

İslâm öncesi dönemde Mekke toplumunda Araplar zanaat işiyle uğraşmazlardı. Genel anlamda zanaat işleriyle dışarıdan Mekke’ye gelmiş olanlar ve Mekke halkının elinin altında köle olarak çalışanlar yapardı. Çünkü el işiyle uğraşan insanlar Arap toplumunda küçük görülürdü. Bu işleri kölelik ve hizmetçi işi gibi görürlerdi.⁷⁹ Bu yüzden esas meslek sınıfını oluşturan kimseler dışarıdan gelmiş Arap olmayan veya köle olan kimseler oluştururdu.⁸⁰ Köle olan Habbâb b. Eret’in demircilik yapması,⁸¹ meşhur olan Araplardan kimsenin zanaat işiyle uğraşmıyor olması buna delil olarak verilebilir.

Mekke halkı genel itibariyle ticaret toplumuydu. Bu yüzden zanaatçılık tarım ve hayvancılık gibi meslekler arka plana atılmıştı. Bu duruma çevre şartlarının ve coğrafik koşulların da etkisinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Mekke zanaat mesleklerinin icra edileceği kadar hammaddeye sahip değildi. Arap yarımadasında Yemen başta olmak üzere Tâif ve Medine bu konuda öncü durumdaydı. Kısmen de olsa Mekke’de de bu işlerle uğraşanlar bulunmaktaydı.⁸²

1.1.4.1. Marangozluk

Geçmiş zamanlardan beridir süregelen önemli mesleklerden biri olup Hz. Hz. Nuh, Hz. Zekeriya ve Hz. Lokman’ın marangozluk yaptığına dair rivayetler bulunmaktadır.⁸³ Günlük hayatta mutfak eşyalarında, savaş malzemelerinde marangozların yaptığı aletlere ihtiyaç duyulmaktadır.

⁷⁸ Âdem Apak, *Kur’ân’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, s. 279

⁷⁹ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s.460

⁸⁰ Belâzürî, *el- Buldân*, s. 322

⁸¹ M. Yaşar Kandemir, “Habbâb b. Eret”, *DİA*, XIV, s. 340-341

⁸² Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957, s. 137-139

⁸³ Taberî (ö.310), *Tefsîrü’ t Taberî* (thk: Ahmet Muhammet Şakir), Beyrut, er- Risale, 2000, s. XII/47

Mekke coğrafik yapısından ötürü ağaç kıtlığı yaşanan bir bölgeydi, bu da haliyle marangozluk mesleğinin yaygın hale gelmesini etkiliyordu. Kısmen de olsa var olan marangozluk işi Kıptîler, Hıristiyan ve Yahudi köleler eliyle devam ediyordu.⁸⁴ Nübüvvetten yaklaşık beş yıl önce Kâbe sel sularından dolayı zarar görmüştü. Kureyşliler onarmak amacıyla Cidde şehrinin sahillerinde parçalanmış bir şekilde bulunan geminin tahtalarını satın almak suretiyle gemide bulunan Rum bir usta eliyle Kâbe'yi onarmışlardır. Bu onarım işinde çalışan kişilerin Rum, Kıpti ve Arap olmayanlardan oluştuğu gelen rivayetlerle bilinmektedir bu durum Mekke'de marangozluk işi yapan kişilerin Arap olmayanlardan olduğunu göstermektedir.⁸⁵ Bu kişilerin yaptığı malzemeler Mekke tüccarları tarafından satılır, üretim ve ihracat döngüsü şehre zenginlik katardı.

1.1.4.2. Demircilik

Kur'ân'da demir kelimesi manasına gelen Hadîd sûresi bulunmaktadır.⁸⁶ Geçmiş zamanlardan beridir ilkel toplumlardan süregelen bir meslektir. Kur'ân'ın indirildiği Arap toplumunda demirin hem güç gösterisi olarak kullanıldığından hem de ham madde olarak kullanılıp fayda sağladığından zikredilmektedir.⁸⁷ Kılıç, ok, kalkan, kürek gibi savaş ve yapı malzemesi olarak yararlanılmaktadır.

İlk dönem Arap toplumunda demir işiyle uğraşan kimseler 'kayn' ismiyle anılmıştır.⁸⁸ Bu ifade demirciliğin Araplar arasından sevilmeyen bir meslek olduğunu göstermektedir. Özellikle de Mekke de üst sınıf bu işle uğraşmazdı. Savaş malzemesi yapan ustalar Hıristiyan kölelerden oluşmaktaydı.⁸⁹ Mekke de bunun ticaretinin yapıldığına dair de elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1.1.4.3. Dokumacılık

Mekke'de en eski mesleklerden biridir, daha çok kadınların çalıştığı bir meslek alanıdır. Arap yarımadasında en yaygın olarak yapıldığı yerlerin arasında Yemen bulunmaktadır. Az da olsa Mekke'de de başta kadınlar olmak üzere dokuma işi yapıldığını rivayetlerden öğrenmekteyiz. Mekkeli kadınlar İslâm öncesi dönemde ihrama

⁸⁴ İbn Hişam, *es- Sire*, s. 182

⁸⁵ İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. 1/145

⁸⁶ Işık, Emin, "Hadîd Sûresi", *DİA*, XV, s. 13-14

⁸⁷ El Umerî, *el Hirfetu ve's- Smâatu fi'i Hicaz*, s. 21

⁸⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l Arap*, s. XIII/150; Belâzürî, *el- Buldân*, s. 320-330

⁸⁹ Elnure Azizova, *Hiz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 51

girdikleri zaman dokuma işine ara verdikleri, hasır, sepet örmediklerini, tavşan tüyünden elbise dikmedikleri nakledilmesi bu mesleğin varlığını göstermektedir.⁹⁰ Özel de ise Suhar panayırında dokuma işiyle yapılmış elbise, hasır, sepet ürünlerinin Mekkeliler eliyle satılması burada kısmen de olsa bir dokumacılık mesleğinin olduğunun göstergesidir.⁹¹

1.1.4.4. Dericilik

Hayvancılık faaliyetinin olduğu her yerde dericilikte yapılmaktadır. Mekke özelinde olmasa dahi Arap yarımadasının en yaygın mesleklerinden biridir. Bu işle uğraşanlara ‘debbağ’ denirdi. Tabaklanan deriye edîm, tabaklanmamış deriye ihâb derlerdi.⁹² Genelde orta tabaka altında bulunan insanların yaptığı bir meslekti. Hicaz bölgesinde bol sularından ötürü dericilik faaliyetini kaliteli bir şekilde yaptıklarından dolayı Tâif şehri ‘deri merkezi’ adıyla meşhur olmuştur.⁹³ Hatta burada yapılan derilerinin pis kokuları Mekke civarına geldiği için bu konuda anlaşmazlık bile olduğu rivayet edilir.⁹⁴ Yemen yakınlarından bulunan Cüreş dericilik faaliyetleriyle öne çıkmıştır.⁹⁵

Mekke’de dericilik faaliyetleri Cüreş ve Tâif kadar olmasa da vardı. Habeşistan’a hicret eden Müslümanları geri teslim almak amacıyla gelen heyet Habeş hükümdarına Mekke’de tabaklanmış derileri götürmüş ve hükümdar bu derileri çok beğenmişti. Yine Hz. Peygamber Mekke’de yaşanan bir kıtlık yılında onlara acve hurması göndermiş karşılığında Ebû Süfyân’dan Mekke’de tabaklanmış deriler istemişti.⁹⁶ Hz. Peygamber’in (sav) kendisinin de odasının bir kenarında deri tabakladığına dair rivayet vardır.⁹⁷ Amr b. El As’ın Habeş kralı Ashmeye deri hediye etmesi, Hz. Peygamber’in Ebu Süfyân’dan deri istemesi, Medine’ye hicret eden muhacirlerin bir kısmının deri tabaklama işiyle uğraşması Mekke de az da olsa bu mesleğin yaygın olduğunu gösterir.

⁹⁰ Mustafa Küçükosmanoğlu, *Hiz. Muhammed Zamanında Zanaatlar*, Y. Lisâns Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Konya, 1989, s. 33-34

⁹¹ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 266

⁹² İbn Manzûr, *Lisânu’l Arab*, s. 1/217

⁹³ Hemdânî, *Sifatü Cezîreti’l Arab*, s. 260

⁹⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu’cem*, s. IV/10

⁹⁵ İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs (ö.560), *Nüzhetü’l Müştâk*, Beyrut, Alemü’l Kütüp, 1989, s. 146

⁹⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, s. III/72

⁹⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, s. VI/49

1.1.4.5. Kuyumculuk

Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde örnek olarak verildiğinden ve o zaman toplumunda altın ve gümüş paralardan bahsedildiği için kullanımı ve yapımı mevcuttur.⁹⁸ Bu işle uğraşanlar genelde Medine'de ikamet eden Benû Kaynukâ Yahudileridir.⁹⁹ Bu yüzden Mekke'de bu işle uğraşan pek kimse yoktur.

Mekke genel anlamda tüccarların varlığıyla meşhur bir şehirdir. Dışarıdan hac için gelen insanlardan, panayırlardan ve ticaretten kazandıkları onlara yetiyordu. Bu anlamda yukarıda bahsi geçen zanaatlar orada kısmi olarak yapılıyordu. Bu meslekler ile uğraşan kimseler küçük görülen ancak hizmetçi ve kölelerin yapacağı işler olarak bakılırdı. Bu yüzden demirci üzerinden yalancıyı tanımlamışlardır. (Kayn)¹⁰⁰ Mekke'nin buradaki önemi Yemen, Tâif ve kendisine yakın çevrelerden üretilen ürünleri tüccarlar eliyle panayırlarda satmak, üretim-ihracat döngüsünü sağlamaktır.

1.1.5. İKTİSADİ KURUMLAR

Mekke'de var olan ekonomik döngüyü sosyolojik, dinî ve siyasal açıdan ele almak gerekmektedir. Mekke halkı genel anlamda çöl kanunlarının geçerli olduğu kabilevî yönetim anlayışına sahiptir. Sanayinin gelişmediği kabile örgütlenmesiyle ayakta kalan bir site devlet yönetimi bulunmaktadır.

Mekke'de Kâbe her ne kadar dinî bir hüviyet barındırsa da ekonomiyi ayakta tutan asıl sebeplerden biridir. Dini kimliğinin yanında siyasal ve ekonomik bir kimliği de vardır. Kâbe için konulmuş idari yapıyı sağlamak için ihdas edilmiş kurumlardan bazıları aslında ekonomik düşüncelerle kurulmuştur. Bu kurumlar arasında Dârunedve Mekke'nin idaresini üstlenirken aynı zamanda Mekke ekonomisi açısından da önemli bir rol oynamıştır. Şehre gelen ticaret kervanlarının durak noktası olması, kervanların burada hazırlanması buranın ekonomik açıdan önemini ortaya çıkarır. Buna ilaveten şehrin giderlerini karşılamak için alınan rifâde vergisi de bu kurum tarafından toplanır. Şehrin siyasî ve ekonomik yönetim yeri Dârunedve olmuştur.¹⁰¹

⁹⁸ Hac 22/23; Zuhuruf 45/53

⁹⁹ İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. II/31

¹⁰⁰ Belâzürî, *el-Buldân*, s. 322

¹⁰¹ İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. I/52-54

Mekke ticaret açısından artan gücü, hac ibadetinin getirdiği iktisadi ayrıcalıklar, kabileler arası ve dışardan gelen kişilerin arasında cereyan eden iktisadi anlaşmaları sebebiyle birtakım kurumlar ihdas etmeye yöneltmiştir. Mekke site devleti içerisinde dinî ve sosyal içerikli görülse de kurulan iktisadi kurumlar şunlardır:

1.1.5.1. Dârunnedve

Kusây b. Kilâb döneminde Mekke'deki idari işleri yürütmek amacıyla kurulmuştur. Mekke site devletinin ilk idari merkezi denilebilir. Mekke halkı içerisinde önemli kabilelerden yaşı kırkın üzerinden olan kimselerin katıldığı bir yerdir.¹⁰² Hamidullah'ın ifadesiyle burası şehrin parlamentosu mahiyetindedir.¹⁰³ Her ne kadar idari bir merkez olarak görülse de burada genellikle kabileler arası ekonomik ilişkiler görüşülür, kervanların hazırlanması, ticaret için gönderilen kervanların çıkış yeri, Mekke'ye gelen ticaret kervanlarının indiği nokta olarak belirlenmiştir. Kervanlardan kazanılacak kâr, kervanın başına gelebilecek herhangi bir tehlike, kervan reisine kadar her şey burada konuşulur ve karara bağlanırdı.¹⁰⁴

1.1.5.2. Hilfü'l Fudûl

Hilf lügat olarak 'anlaşma' manasına gelmektedir. Hilfü'l Fudûl ise 'faziletliлер anlaşması' manasına gelmektedir.¹⁰⁵ Bu ittifakın neden kurulduğu ile ilgili kaynaklarımızda iki ayrı rivayet vardır. Bunlardan birincisi anlaşma isminin de kendisinden geldiği Cürhüm kabilesine mensup Fazl b. Kudâa, Fazıl b. Fedale ve Fuday b. Haris'in kurduğu birliktir. Bu isimle anılmasının sebebi de bu kişiler denilmektedir.¹⁰⁶ Bu konudaki ikinci rivayet ise Kureyş'in dışarıdan gelen misafirlerin, yabancıların hakkını korumak amacıyla yaptığı anlaşmadır. Rivayetlere göre haram aylardan olan Zilkade ayında Yemen'in Zübeyd kabilesinden bir tâcir alışveriş yapmak amacıyla Mekke'ye gelir. As b. Vail mallarını satın alır ama parasını ödemez. Bunun üzerine Yemenli Kubeys dağına çıkar ve "Ey Kusay, kabilesinden uzakta kalmış, ihramlı, bu

¹⁰² İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. I/52

¹⁰³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 851

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. I/52-54

¹⁰⁵ İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, s. XI/525

¹⁰⁶ Abdillâh b. Ahmed el Has'amî es-Süheylî (ö.581), *er-Ravdü'l Üniif* (thk. Abdurrahman el-Vekil), Kahire, Dârün Nasr, 1990, s. II/232; İbn Habib, *el Münekkak*, s. 52; Yakubi, *et-Tarih*, II/17

mazlum adamın imdadına yetiş” der. Bunun üzerine Mekkeliler toplanır ve bir teşkilat kurmaya karar verirler.¹⁰⁷

Hilfu’l Fudûl teşkilatı üzerinden duracağımız asıl konu ekonomik bir yönünün olmasıdır. Burası iktisadi bir dayanışma kurumu görevi yürütmektedir. Özellikle Ficar savaşlarından sonra Mekke’ye dışarıdan gelen yabancı tüccarların parası ödenmiyor ve borçları tahsil edilmiyordu. Mekke’nin îlâfla birlikte bu kadar ticari bir yükseliş yakalamışken bu güvensiz ortamdan kurtulması gerekiyordu. Bundan dolayı dışarıdan gelenlere böyle bir teşkilat ile güven vermek istenildi ve bu amaçla kuruldu. Her halükârda burada bir güven ortamı tesis etti, Nitekim Hz. Peygamber “İslâm geldikten sonra dahi bu anlaşmada yer alırdım” buyurmuştur.¹⁰⁸ Bu anlaşmayla birlikte Mekke’nin dini ve ekonomik alanda merkez olma özelliği artmıştır.

1.1.5.3. Hums

Lugat masası olarak “cesur, kahraman, işini aşk ile yapan” manası verilen bu kavram Kureyş ve Mekke’nin önde gelen diğer kabilelerinin dini esas alarak oluşturdukları siyasi ve ekonomik bir tabaka birlikteliğidir.¹⁰⁹ Fil olayından önce mi sonra mı gerçekleştiği belli olmayan bu kurum kanaatimizce Fil vakasından sonra kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Ebrehe’nin büyük bir yenilgiye uğraması sonucu kendisini Kâbe’nin sahibi olarak gören Kureyş kabilesi ve onunla Kinâne, Huzâa ve Beni Amr kabilelerinin kendilerini diğer Araplardan üstün gördükleri için kendilerine bu ismi vermişlerdir.¹¹⁰ Hums dışında kalan diğer kabilelere ise “hille” denilmektedir.¹¹¹ Ezraki’nin rivayetiyle Mekke müşriklerinin dini hums’tur.¹¹² Çünkü hums Kâbe merkezli dini ve ekonomik bir ittifaktır.

Fil vakasının başarısızlık ile sonuçlanmasının ardından Mekke halkı civar bölgelerde yaşayan Araplar üzerinde dini ve ekonomik bir güç elde etmişti. Bu elde edilen güç kurumsal bir kimlik kazanan hums sistemiyle daha da güçlü hale geldi. Mekke halkı

¹⁰⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, s.1/107; Mustafa Âsım Köksal (ö. 1998), *İslâm Tarihi- Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, İstanbul, Işık Yayınları, 2008, s. II/135;

¹⁰⁸ İbn Hişam, *es- Sire*, s. 133; Süheylî, *Ravdu’l Ünüf*, s. I/158; İbn Sa’d, *et Tabakâtü’l-Kübrâ*, I/129; *İbn Habib, el Münemmak*, s. 54

¹⁰⁹ Ebü’l Feyz Muhammed el Murtezâ ez- Zebîdî (ö. 1205), *Tâcü’l- arûs min cevâhiri’l Kâmûs* (thk. Abdussettar Ahmed Ferâc), Kuveyt, Kuveyt Hükümet Yayınevi, 1975, s. 16/557-563

¹¹⁰ İbn Hişam, *es- Sire*, s. 217; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 176

¹¹¹ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 178-182

¹¹² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 177-180

lehine olan bu fırsatı iyi kullanarak hums kurumunu daha da güçlü hale getirdi. Hums sistemi içerisinde bulunan kabileler güçlenirken hille diye isimlendirilen kesim her şeyden mahrum bırakıldı.¹¹³ Hums ile ilgili bazı kanunları-yasakları maddeler halinden şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1) Humslular ihramlı oldukları zaman et ve süt ürünleri tüketemezler.
- 2) Humslular yalnız birbiriyle evlenebilirler, dışarıya kız vermezler.
- 3) Devetüyünden yapılmış çadırlarda oturamazlar.
- 4) Evlerine kapılardan değil çatılardan girip çıkarlardı.
- 5) Arafat'a çıkmazlar, Mina'ya gitmezler ve Kâbe'yi çıplak ayakla tavaf ederler.
- 6) Hac için dışarıdan gelen kimseler yiyecek, giyecek getirmeyecek, Humsluların evinde kalacak, ihtiyaçlarını onlardan sağlayacaktır.¹¹⁴

Yukarıda saydığımız maddeler genel itibariyle dini içerikli birtakım kurallardır. Hums müessesinin Mekke halkı için getirdiği gelirlere bakıldığında, Kâbe'nin Mekke'nin ekonomik hayatından nasıl bir yeri olduğu anlaşıldığında dinsel yönden daha çok ekonomik yönünün ortaya çıktığı görülecektir. Kanaatimizce fil olayından sonra kurumsallaşan bu müessesenin en temel özelliği ekonomik ayrıcalıklar getirmiş olmasıdır. Çünkü Mekke gibi coğrafik özellikleri bakımından ticarete mahkûm kalmış ve Kâbe'nin dışında hiçbir cazibesi bulunmayan bu şehrin dini ortaya sürerek bir takım iktisadi öğretiler ortaya koyması gerekmektedir. Mekke halkı fil olayından kaynaklı Kâbe'nin kazandığı bu karizmayı ekonomik olarak kazanca çevirerek hums kurumuyla birlikte birtakım düzenlemeler getirmişlerdir. Hums sistemine göre Mekke'ye hac için dışarıdan gelen insanların yiyecek, içecek, giyecek kumaş getirmesi yasaktır.¹¹⁵ Bu şekilde dışarıdan gelen hacılar ihtiyaçlarını Mekke halkından karşılamak zorundaydılar, bu durum da Mekke ekonomisini güçlü bir duruma getiriyordu. Kanaatimizce Ukâz panayırının da bu kadar güçlü ve büyük olmasının sebebi de hums sisteminin varlığıdır.

¹¹³ Ünal Kılıç, Dini İçerikli Ekonomik Bir Kavram: Hums, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. 8, s. 1, s. 75-92

¹¹⁴ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 82, 178; İbn Hişam, *es-Sire*, s. 218; İbn Habîb, *el Münemmak*, s. 125-129; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 861; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 170-182

¹¹⁵ İbn Habîb, *Münemmak*, s. 128

Hums sisteminin îlâf anlaşması ile de bağlantısı bulunmaktadır. Hums sistemiyle anlaşılın hille kabileleri ile îlâf anlaşmaları yapılan kabileler aynı yol üzerinde bulunmaktadır. Bu iki sistemin birbirinden bağımsız okunması doğru değildir. Arap kabileleri ve dünyanın en büyük devletleriyle anlaşma yapıp hums kurumuyula da civardaki kabileleri Mekke'ye bağlayınca tam anlamıyla bir ticaret şehrine dönüşmüştür. Hums sistemiyle birlikte ekonomi dinsel bir anlam kazanmıştır.

1.1.5.4. el-Eşhuru'l-Hurum (Haram Aylar)

Tarihi süreç içerisinde din ve ekonomi her zaman etkileşim içerisinde olmuştur. Mekkeliler inanç sistemi ile ekonomik alanı birbiriyle her zaman etkileşim içerisinde tutmuşlardır. Çöl ortamının getirdiği zorlu yaşam tarzı, kabilevî yönetimin getirdiği güvensiz ortam bir dokunulmazlık sistemi kurmayı mecbur hale getirdi. İslâm öncesi Arap toplumu hayatının devamı için olmazsa olmazlardan biri olan haram aylar kurumunu tesis etmiş oldu.

Câhiliye dönemi takvim sistemi kameri takvim esas alınarak iki ayrı şekilde ele alınırdı. Bunlardan birisi normal aylar diye tabir edilen sırasıyla Safer, Rebûlevvel, Rebûlâhir, Cemâziyelevvel, Cemâziyelâhir, Şâban, Ramazan, Şevval aylarıdır. Diğerisi ise haram aylar olarak bilinen Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Receb aylarıdır.¹¹⁶ Kur'ân'ı Kerim de altı yerde geçmektedir.¹¹⁷ Ayetlerin birinde haram ayların insanların iyiliği için sebep kılındığı bildirilmektedir.¹¹⁸ Bu aylarda bütün Arap yarımadasında savaş, bozgunculuk, yol kesme, hırsızlık, kan davası gibi davranışlar terkedilir güven ortamı sağlanırdı.

Haram aylar toplumun güvenliği için tesis edilmiş en önemli kurumlardan biridir. Bu aylarda sulh ilan edilir, kan davası peşine düşülmez, herkes güvenli bir şekilde ticaretini yapardı. Bu yüzden bazı panayırlar ve Mekke'de büyük denilebilecek hac bu aylarda yapılırdı. Ukâz ve mecenne panayırları bu zamana denk gelirdi. Büyük hac bu zamana denk gelir ve bu sayede insanlar Kâbe'ye güvenli bir şekilde gelir hem hac

¹¹⁶ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el Hasen el Merzûkî (ö. 421), *el-Ezmine ve'l emkine* (thk. Halil Mansur), Beyrut, Dârü'l Kütübü'l İlmiye, 1996, s. 125-126

¹¹⁷ Bakara, 2/194, 217; Tevbe, 9/5, 36; Mâide, 5/2, 97

¹¹⁸ Mâide, 5/97

ibadetlerini hem de ticaretlerini güvenli bir şekilde yaparlardı. Bu sayede Mekke ekonomisi fazlasıyla gelir sağlardı.¹¹⁹

İslâm öncesi Arap toplumunda nesi' ve besl denilen bir uygulama bulunmaktaydı.¹²⁰ Kameri takvime göre haram aylar ve hac mevsimi bir döngü halinde değişmekteydi. Bu değişim ekonomik hayatta olumsuz bir havaya sebep oluyordu. Bu yüzden Araplar hem daha rahat ticaret yapmak amacıyla hem de tarım ve zanaattan elde ettikleri ürünleri daha rahat satmak amacıyla kameri takvimi şemsi takvime uyguladılar. Bunu yapan kişinin Kinâne kabilesinden Kalammes olduğu rivayet edilir.¹²¹

Besl uygulaması haram aylar dışındaki diğer sekiz ayı kapsamaktadır. Bu uygulama sadece Mekkeliler için geçerliydi. Bütün Araplar buna istinasız uyuyorlardı.¹²² Bu itibarla dört haram aylar sekiz de besl uygulamasından gelen dokunulmazlık hakkı Mekkelileri rahat bir şekilde ticaret yapmaya aynı zamanda güvenli bir ekonomi şehri haline getiriyordu.

Haram aylar, nesi' ve besl uygulaması sayesinde Mekke halkı servetini daha da çoğaltıyordu. Bu kurumlar çöl hayatının acımasız havasına karşı güvenli ortam sağlayıp insanların rahatça ticaret yapmasını sağlıyordu. Bu nedenlerle kanaatimizce haram ayların en önemli nedeni ekonomik kaygılardır. Bu sistemle de bu kaygı giderilmiştir.

1.1.6. Vergi Sistemi

Devletin kamu giderlerini karşılamak amacıyla halktan zorla veya karşılıksız olarak aldığı ekonomik bir değerdir. Devletler en olumsuz ekonomik şartlarda dahi bu vergiyi almaya devam etmişlerdir. Kabile yönetim anlayışının esas alındığı Mekke'de merkezî bir devlet otoritesi bulunmadığından dolayı sadece kabileler arası birtakım vergiler bulunmaktaydı. Bunun dışından örfün gerektirdiği bazı mâli yükümlülükler vardı. Kur'ân'da bu durum şu şekilde izah edilmektedir; "Câhiliye döneminde müşrikler ürünlerinden bir kısmını Allah'a ve bir kısmını da putlara pay olarak veriyorlardı. Putlara ayrılan kısma daha bir titizlik gösteriyorlardı."¹²³ Bu yüzden günümüzde anladığımız gibi bir vergi sistemi bulunmamaktadır. Bunlara rağmen ticaret yollarının kesiştiği noktada

¹¹⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 230; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 858-859;

¹²⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 183

¹²¹ İbn Habib, *Muhabber*, s. 158

¹²² İbn Hişam, *es-Sire*, s. 157; Cevâd Ali, *el Mufasssal*, s. VII/473-475

¹²³ En'am 6/136

bulunmasından dolayı canlı bir ticaret ağı gelişmiş bu da kendisiyle birlikte bir takım malî sorumluluklar getirmiştir.

Câhiliye döneminde alınan vergiler genelde ticari ürünlerden alınmaktaydı. Bunun dışında kabile içerisinde hacılara hizmet amacıyla alınan vergiler, gümrük vergisi, panayırların güvenliğini sağlamak amacıyla alınan vergiler ve pazarda yer edinme vergileri alınırdı. Bu vergiler belli bir mali sistem göz önüne alınarak toplanmaz, her kabile kendisine göre belirlediği miktarda ve zamanda vergi toplardı.¹²⁴

1.1.6.1. Rifâde Vergisi

Sözlükte bağışlamak, desteklemek¹²⁵ manasına gelmekle birlikte câhiliye döneminde hacıların ihtiyacını karşılamak için toplanan bir vergidir.¹²⁶ Bu vergi Kusay ile başlamış Hâşim döneminde sistemleşmiştir. Hâşim Mekke'ye gelen misafirler ve hacılar için Mekke'nin kabile reislerinden, zengin tüccarlarından rifâde adı altında vergi almıştır. Toplanan bu vergi ile hacılara toplu yemek veriliyor, ihtiyaçları karşılanıyor, gelmekte güçlük çekenlere yol yardımı yapılıyordu. Hac mevsiminin dışında başkanlığın misafirlerinin giderleri de buradan sağlanmaktaydı.¹²⁷

1.1.6.2. Öşür Vergisi (Gümrük/Meks)

Mekke'ye dışarıdan gelen tâcirlerden alınan bir vergidir. Bu vergi genelde panayırlarda toplanırdı. Bu vergi bir nevi gümrük vergisine denk gelmektedir. Aynı zamanda kesinti manasına gelen meks kavramı da bu vergi için kullanılmaktadır. Bu vergiyi toplayan kimseye mekkâs ismi verilmektedir. Dışarıdan gelen ürünlerden 1/10 oranında alınırdı.¹²⁸ Aynı şekilde Mekkeli tüccarlar Bizans'a veya başka bir ticaret merkezine gittiklerinde aynı vergiyi öderlerdi. Cidde sahillerinde kaza geçiren bir gemiden Mekkelilerin bu vergiyi almamış olmaları ve şehirlerine herhangi bir 'öşür vergisi' ödemededen girip mallarını satmalarına izin vermelerine dair rivayetler bu verginin

¹²⁴ Cevâd Ali, *el Mufasssal*, VII/474; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 807;

¹²⁵ İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, s. III/181

¹²⁶ İbn Hişam, *es- Sire*, s. 162; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, S. 110; İbn Habîb, *el Münemmak*, s. 33;

¹²⁷ Sa'd Zaglûl Abdulhamîd, *fi Tarihi'l Arab Kable'l İslâm*, Beyrut, Darü'n Nahdati'l Arabiyye, 1976, s. 289

¹²⁸ Muhammed Suheyl Takkûş, *Tarihu'l Arab Kable'l İslâm*, Beyrut, Dâru'n Nefâis, 2009, s. 102; Cengiz Kallek, *Asrı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*, s. 35

varlığının bir kanıtıdır.¹²⁹ Bu vergi hem çarşıda mal satanlardan alınır hem de ülkelere mal ithal edilirken devlet yönetiminin aldığı vergiye denir.

Hz. Peygamber bölge devletlerine göndermiş olduğu davet mektuplarında “İslâmiyeti kabul ettikleri zaman onlardan onda bir vergi alınmayacağını ve beldelerinden çıkarılmayacaklarını” ifade etmiştir.¹³⁰ Bu mektuplar câhiliye döneminde en etkin bulunan vergi türünün meks adıyla ifade edilen gümrük vergisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunların dışında var olan vergileri maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz:

1) Ganimet Vergisi: Savaştan sonra kazanılan bir vergi türüdür, câhiliye döneminde bunun dörtte biri alınmaktadır.

2) Kabilesinden ayrırlıp çöl hayatından yaşayan kimselere verilen bir fakirlik vergisi bulunmaktadır. Tek geçim kaynağı bu vergidir.¹³¹

3) Emvâl’ül Muhaccere: Kâbe’ye ziyaret için gelen hacıların verdiği hediyelerdir. Bunlar bir kuyuda toplanır, halkın ihtiyaçları için karşılanırdı.¹³²

4) Cizye Vergisi: Mekke’ye dışarıdan gelen kimselerin kaldıkları süre boyunca canlarını korumak maksadıyla verdikleri bir vergidir.¹³³

5) İtâvet Vergisi: Câhiliye döneminde üstün olan kabilenin zayıf olan kabileden aldığı bir vergi türüdür. Genelde bir savaş sonucunda yenilen kabile kazanan tarafa verir. Hz. Ebubekir döneminde ridde hadisesine karışan bazı kabileler zekâtı itâvet vergisi olarak görmüş ve siyasi otoriteye başkaldırıp zekât vermeyi reddetmişlerdir. Ridde olaylarında zekâtın gündeme gelmesinin en büyük sebebi itâvet vergisidir.¹³⁴

1.2. MEDİNE

Medine, Arap yarımadasının batısında, Hicaz bölgesinde bulunan bir yerdir. Uhud’un güneybatısında bulunan Medine, Kızıldeniz’e 130 km uzaklıkta, Mekke’nin ise

¹²⁹ İbn İshâk, *es Sîre*, I/83-85

¹³⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, s. II/151152.

¹³¹ Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1984, s. 17-18

¹³² Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 19

¹³³ Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 20

¹³⁴ Cevâd Ali, *el Mufasssal*, VII/22; İbn Habib, *el Münemmak*, s. 129-130;

350 km kuzeyindedir.¹³⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de Medine eski ismi olan Yesrib ile de zikredilmektedir.¹³⁶

Medine etnik yapısı bakımından çeşitlilik gösterir. Burada yaşayan en eski Arap kabilesi Amâlikalılardır.¹³⁷ Daha sonra buraya nereden göç ettikleri hususunda ihtilâf bulunan Yahudi kabileleri gelmişlerdir. Bunlardan en güçlü olanları Benî Kaynukâ, Benî Nadîr ve Benî Kurayza kabileleridir.¹³⁸ Şehirde güçsüz ve dağınık halde bulunan Arapları hakimiyetleri altına alıp siyasi ve ekonomik olarak baskı kurmuşlardır. Yahudilerden sonra şehre Me'rib seddinin yıkılmasından dolayı Yemen kökenli Evs ve Hazrec kabileleri gelmiştir.¹³⁹ Bu iki kabile başlangıçta ittifak halindeyken Yahudilerin kışkırtmasıyla 120 yıl boyunca savaşmışlardır. Şehrin siyasi ve ekonomik gücü Yahudilerin elinde bulunduğu için bir müddet onların egemenlikleri altında kalıp daha sonra şehrin siyasi olarak asıl sahibi konumuna gelmişlerdir ama ekonomik gücü Yahudilerin elinden alamamışlardır. Şehirde 6 bin Arap 4 bin de Yahudi bulunmaktadır.¹⁴⁰

Yesrib yer altı ve yer üstü su kaynakları bakımından zengin, etrafını saran volkanik dağlardan dolayı da toprağı verimli bir yerdir. Hicaz bölgesinin en çok yağış alan şehridir. Burada başta hurma olmak üzere birçok hububat yetiştirilmektedir. Mekke'nin aksine tarım ve hayvancılık konusunda Arap yarımadasının öncü şehirlerinden biri olmuştur. Yahudiler yaptıkları her işte öne çıkmışlardır, başta tarım olmak üzere zanaat, tefecilik ve ticaret ile uğraşırken Arap kabileleri ise Yemen'den edindikleri ziraat tecrübesinden dolayı tarım ile iştiğal etmişlerdir. Şehrin ticaret ve pazar ekonomisi Yahudilerin elinde, gıda ve üretim ekonomisi de Arapların elinde bulunmaktaydı.

1.2.1. TİCARET

Medine, Yemen-Mekke-Şam ticaret yolu üzerinden bulunmaktadır. Kuzey ve güney kervan yolunu birbirine bağlamaktadır. Aynı zamanda deniz ticareti açısından

¹³⁵ Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Medine", DİA, XXVIII, s. 311-318

¹³⁶ Ahzâb, 33/13

¹³⁷ Şemseddin Günaltay (ö. 1961), *İslâm Öncesi Arap Tarihi* (sad. Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2006, s. 45-50

¹³⁸ Ebü'l Hasen Muhammed b. el-Hasen b. Zebâle, *Ahbârü'l Medine*, s. 167-168; Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 88

¹³⁹ Semhûdî, *Vefâ'ü'l Vefâ bi ahbâri dâri'l Mustafâ*, s. I/141

¹⁴⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 181

Yenbu limanına yakın bir konumda bulunmaktadır.¹⁴¹ Medine'nin bu konumu Mekke kadar olmasa da kendisine yetecek miktarda bir ticaret döngüsünün varlığını göstermektedir. Her ne kadar ticaret yolları üzerinde bulunsa da tarım arazilerinin bol olması, su kaynaklarının yeterli olmasından dolayı bir tarım şehri olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada dönen ticaret ise genelde Yahudilerin eliyle yapılmaktadır. Burada yetiştirilen hurma Medine'den Şam'a, Mekke'ye ve daha birçok bölgeye ihraç edilirdi. Şam'dan bu bölgeye ise başta zeytin olmak üzere bazı tahıl ürünleri gelirdi. Genelde Yahudiler kendi yetiştirdikleri hurmaları ihraç ederlerdi, Arap kabileleri ise bunu pazarlar da satmaya çalışırdı.

Medine'de ticaret Benî Kaynukâ Yahudileri tarafından yapılırdı. Diğer Yahudi kabileleri ziraat ve zanaat işleriyle uğraşmışlardır. Medine'den Şam'a, Yemen'e ve Mekke'ye hurma, üzüm, ziynet eşyaları ve bazı zanaat ürünleri giderdi. Verimli arazilere sahip olmasına rağmen Yesrib'te de tahıl ihtiyacı bulunmaktadır, bu ihtiyaçlar sayesinde şehre dışarıdan tâcirler gelirdi. Özellikle bu ihtiyaçlar Şam bölgesinden karşılanırdı. Bunun dışından şehre Nebâtîli tâcirler de gelir, zeytin ve zeytinyağı satarlardı hatta kendi adları ile anılan bir pazarları da bulunmaktadır.¹⁴²

Yesrib halkı Mekke gibi ticaret kervanları çıkarıp uluslararası ticaret yapan bir şehir değildi. Genelde dışarıdan gelen kabilelere mal ısmarlama şeklinde bir ticaret yapılırdı. Şehirde üretilen ürünlerde Benî Kaynukâ Yahudileri tarafından dışarıya satılırdı. Burada ticaret dışından güçlü bir Pazar ekonomisi vardı. Ayrıca var olan tarım arazileri ticarete olan ilgiyi de düşürüyordu. Sadece ihtiyaç duyulduğu kadarıyla yapılırdı. Yesrib'in uluslararası ticaret ağı üzerinde bulunmasına rağmen ticarî bir merkez olamamasının tek nedeni verimli arazilere sahip olması değildir. Şehrin etnik yapısından kaynaklı olarak var olan çatışma durumu büyük pazarlar kurmayı, güçlü ticaret kervanları hazırlamayı engellemiştir. Farklı etnik yapılar arasından birlik sağlanamayınca ticaret geri plana düşmüştür. Her kabile kendi yapabildiği işler ile iştigal etmiştir.

¹⁴¹ İzzet Derveze, *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı* (trc. Mehmet Yolcu), İstanbul, Yarın Yayınları, 2016, s. I/35-36

¹⁴² Vâkıdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. II/900

1.2.2. PAZARLAR (ÇARŞI)

Yesrib, Yemen-Mekke-Şam ticaret hattında bulunduğu için şehre çok miktarda ürün girişi oluyordu. Tarımsal açıdan da verimli arazilere sahip olmasından dolayı yetiştirmiş oldukları ürünleri genelde iç piyasada satıyorlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi şehirde birlik olmadığı için ticaret kervanları kurmak yerine mallarını iç piyasada satıyorlardı. Şehirde 6 bin Arap, 4 bin civarı da Yahudi yaşamaktaydı.¹⁴³ Bu yüzden pazarlar hayli canlı oluyordu. Ziraat ürünlerinden ziynet eşyalarına savaş aletlerinden günlük ev eşyalarına kadar birçok ürün bu pazarlarda satılmaktaydı. Mevsimsel ve günlük pazarlar bulunmaktaydı, her kabilenin kedine has özel pazar yerleri vardı. Kabile çatışmaları ve farklı etnik yapılardan dolayı birçok pazar oluşmuştur. Bu pazarlar ayrı yerlerde ve küçük işletmeler şeklinde kurulmuştur. Semhûdî'nin aktardığına göre pazarlar dışından evlerin avluları, evlerin önünde bulunan boş yerler de dükkân şeklinde kullanılmaktadır.¹⁴⁴ Asıl pazar ekonomisini elinde bulduran kesim Yahudilerdir. Burada bölgesel bir Pazar gücü kurmuşlardır. Bunun sebebi Yesrib'e Arap kabilelerinden daha önce gelip siyasi ve ekonomik gücü eline almalarıdır.

1.2.2.1. Zübâle

Cürf bölgesinde bulunan Rume kuyusu yakınlarında kurulan bir pazardır. Cürf pazarı şeklinde de isimlendirilir. Zübâle mevkiinde kurulduğu için bu isimle anılmıştır. Medine'nin kuzeyde başlangıç noktasında bulunur. Zübâle bölgesinde Yahudiler yaşadığından ötürü pazar da onlar tarafından kurulmuştur. Pazarın hakimiyeti onların elinde bulunmaktaydı. Yahudilerin dışında farklı kabileler de bulunmakta onlar da bu pazardan alışveriş yapmaktadırlar. Cuma günleri kurulan bir pazardır. Geniş bir mekâna yayılan pazarda tarım ürünleri, zanaat ürünleri ve develer satılırdı. İlk zamanlarda yerel ve mevsimlik bir pazar iken zamanla devamlı olan sabit bir pazar haline geldi. Ekonomik yönün dışında kültürel bir yönü de vardı, burada kabileler tanışır, şiirler okunurdu.¹⁴⁵

¹⁴³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 181

¹⁴⁴ Semhûdî, *el Vefâ*, I/540

¹⁴⁵ İbn Şebbe, *Târîhu'l Medineti'l Münevvere*, s. I/184; Abdülbâsî Bedr, *et-Tarîhu'ş-Şâmil li'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine, 1993, s. I/101-104; Semhûdî, *el Vefâ*, II/747-750

1.2.2.2. Benî Kaynukâ Pazarı

Medine'nin batısında Buthân vadisinin olduğu yerde köprü tarafında Benî Kaynukâ Yahudileri tarafından kurulmuştur. Köprü tarafında kurulduğundan dolayı cisr pazarı da denilmektedir.¹⁴⁶ Benî Kaynukâ Yahudileri bu pazarı yerleşim yerlerine yakın kurdu.¹⁴⁷ Medine borsasına hâkim olduklarından dolayı İslâm öncesi dönemin en ünlü, en büyük pazarlarından biri olmuştur. Bu pazarda ziynet eşyaları, ziraat aletleri, tarım ürünleri ve zanaat ürünleri satılmaktaydı. Pazarın büyüklüğünden ötürü köle alım satımı dahil olmak üzere her türlü alışveriş yapılırdı. Pazar cuma günleri kurulur ve Medine'nin geneline hitap ederdi.¹⁴⁸

Benî Kaynukâ Yahudileri şehrin en zenginleri olduklarından dolayı pazar uluslararası bir nitelikte taşımaktadır. Alışveriş dışında burada Medine siyasetinin nabzı tutulur, savaşlar başlatılır ve kültürel organizasyonlar yapılırdı. Bu pazar Arap kabileleri arasında fitne sokan bir merkez rolü de yapmıştır. Evs ve Hazrec kabilesi arasında yaşanan savaşlardan bazıları bu pazarda yaşanan satışmalardan kaynaklı başlamıştır. Bu pazar aynı zamanda hicretten sonra Müslüman bir kadının örtüsüne saldırılan yerdir, bu olay kabilenin Medine'den çıkarılmasına sebep olmuştur.¹⁴⁹

Müslümanlar bu pazarda çalışmış, buralardan alışveriş yapmışlardır. Hz. Peygamber (sav) Müslümanlar için bir pazar yeri kurmak amacıyla Medine'yi gezdiği zaman bu pazara uğramış burada incelemeler de bulunmuştur. Bu pazarın Müslümanlara uygun olmadığını belirtmiştir.¹⁵⁰ Benî Kaynukâ'nın Medine'den sürülmesinden sonra bu pazar Müslümanların eline geçmiştir.

1.2.2.3. Sefâsif Pazarı

Benü Amr b. Avf'ı oluşturan kabilelerin yer aldığı bölgede kurulan küçük çaplı yerel bir pazardır. Üç veya dört çadırdan oluşan ihtiyaç gereği ürünlerin satıldığı bir yerdir. El Asabe denilen bölgede bulunmaktadır.¹⁵¹ Semhudi'nin rivayetine göre Kuba

¹⁴⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l Medineti'l Münevvere*, I/184; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 958

¹⁴⁷ Semhûdî, *el Vefâ*, II/747-748;

¹⁴⁸ Saîd el Efgânî (ö. 1997), *Esvâku'l Arab fi'l Câhiliyyeti ve'l İslâm*, 4. Baskı, Kahire, 1993, s. 115

¹⁴⁹ İbnü'l Esîr, *el Kâmil fi't Târih*, s. I/240; Abdalbâsît Bedr, *et-Tarîhu 'ş-Şâmil li'l-Medineti'l-Münevvere*, s. I/76-79

¹⁵⁰ Semhûdî, *el Vefâ*, I/539

¹⁵¹ İbn Şebbe, *Târîhu'l Medineti'l Münevvere*, I/185;

mescidinin batı tarafına düşmektedir.¹⁵² Genellikle de kuyumcu dükkanlarının olduğu söylenmektedir.¹⁵³

1.2.2.4. Müzâhim Pazarı

Medine'nin kuzeybatısında Buthân vadisinde bulunan Abdullah b. Übey'e ait pazardır. Zükaku İbn Hubeyn olarak da isimlendirilmektedir. Abdullah b. Übey'in mezâhim isimli kalesinin yanında bulunduğu için bu isimle anılmaktadır. Bu pazar Abdullah b. Übey için siyasi ve iktisadi bir güç gösterisidir, kendisi aynı zamanda Hazrec kabilesinin reisidir. Medine'de bulunan Arapların İslâm öncesi dönemde Yahudilere karşı en önemli pazarı olmasıyla birlikte Yahudilerin pazarları kadar güçlü değildi. Arapların tarımdan elde ettikleri ürünleri satarlardı. Yerel ve sabit bir pazar değildir. İslâm'ın ilk dönemlerinde de varlığını sürdürmüştür.¹⁵⁴

1.2.2.5. Nebî Pazarı

Araplarından kendilerinden kültürel olarak etkilendikleri Nebatîli tâcirlerin mallarını getirdikleri bir pazardır. Medine halkı ile İslâm öncesi ve sonrası dönemde sıkı ticari ilişkileri olmuştur. Kureyş'in İslâm öncesi dönemde bazı kervanları bu pazara gelmiştir. Car ve Yenbu limanlarından gelen mallar da bu pazara gelmektedir. Burası Medine'nin dışarı açılan bir pazar yeri diyebiliriz. Nebatîler buraya Medine'de yetişmeyen tarım ürünleri, koku, zeytinyağı gibi ürünler getirirlerdi.¹⁵⁵

Yukarıda zikri geçen pazarlar dışında Medine'de kurulmuş küçük pazarlarda mevcuttur. Bunlar genelde dükkân veya depo şeklinde veya çadır kurarak oluşturulan pazarlardır.¹⁵⁶ Daha önce de belirttiğimiz gibi etnik yapısının farklı olmasından ve merkezi bir otoriteden yoksun olmasından dolayı kolektif bir ekonomi anlayışı değil kabile bazlı bir ekonomik anlayış inşa edilmiştir. Bu durum da şehir de irili ufaklı çok sayıda pazar kurulmasına sebep olmuştur.

¹⁵² Semhûdî, *el Vefâ*, I/539

¹⁵³ Abdalbâsıt Bedr, *et-Tarihu 'ş-Şâmil*, s. 102

¹⁵⁴ İbn Şebbe, *Târîhu'l Medîneti'l Münevvere*, I/184; Semhûdî, *el Vefâ*, I/540; Abdalbâsıt Bedr, *et-Tarihu 'ş-Şâmil*, s. 103

¹⁵⁵ Vâkîdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. 990; Cevâd Ali, *el Mufasssal*, s. VII/313;

¹⁵⁶ Saîd el Efgânî, *Esvâku'l Arab fi'l Câhiliyyeti ve'l İslâm*, s. 115

1.2.3. HAYVANCILIK

Hayvancılık, şehrin bitki örtüsüyle, yağışıyla, arazilerin tarıma elverişli olmasıyla doğrudan ilgilidir. Bu yüzden Medine gibi yağış alan, bitki örtüsü bakımından zengin, geniş meralara sahip olan bir yerde hayvancılık bir geçim kaynağıdır. Özellikle Medine'nin batı kesimlerinde hem odunculuk için ağaçlıklar hem de hayvancılık için müsait mera alanları vardır.¹⁵⁷ Şehirde hayvanların tedavi edilmesi için bulunan baytarlarda hayvancılığın olduğunun bir göstergesidir.

Hayvancılık, Medine halkının temel geçim kaynağı değildir. Sadece tarım arazileri olmayan, ticaretten anlamayan fakir ailelerin geçim kaynağıdır. Buna ilaveten Medine hadarî yani yerleşik hayata geçmiş bir toplumdur. Bu yüzden daha çok zanaat ve tarım üzerine yoğunlaşmışlardır. Burada var olan hayvancılıktan kasıt birebir hayvan alım-satımı değil hayvancılıktan ortaya çıkan mesleklerdir. Medine özelinde karşımıza çıkan ise çobanlık, avcılık ve dokumacılıktır.¹⁵⁸

Medine'de Yahudiler gelmeden önce hayvancılığın Amâlikalılar arasında yaygın olduğuna dair rivayetler vardır.¹⁵⁹ Yahudilerden sonra şehir tarıma, zanaata yönelmiştir. Yahudiler arasında hayvancılık ile uğraşanlar şehrin dışında yaşayan küçük kabilelerdir.¹⁶⁰ Daha sonra şehre gelen Evs ve Hazrec ise tarım başta olmak üzere hayvancılık ile de iştiğal etmişlerdir. Hayvancılık genelde bedevi halkın geçim kaynağıdır. Bu yüzden şehir merkezinden ziyade Medine civarına yerleşmiş çöllerde varlığını sürdüren kabileler bu işi daha çok yapmaktadır. Yetiştirmiş oldukları hayvanların etini, sütünü, derisini Medine pazarlarında satarlardı. En fazla yetiştirdikleri hayvan çölün gemisi diye isimlendirilen deve dir.¹⁶¹ Toplumsal ve dini birçok yönü bulunmaktadır, iktisadi olarak daha çok kargo görevi yani ticaret mallarının taşımacılığı görevini yürütmektedir. Deve dışında daha çok şehir merkezine daha yakın yerlerde koyun yetiştirilmektedir.¹⁶² Deve ve koyundan sonra şehirde bulunan yetiştirilen üçüncü

¹⁵⁷ Mustafa Küçükeskici, Medine'nin Sosyal Yapısı, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1999, s. 73

¹⁵⁸ Semhûdî, *el Vefâ*, s. III/1080-1100

¹⁵⁹ Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 45-50

¹⁶⁰ Semhûdî, *el Vefâ*, I/130

¹⁶¹ Cevâd Ali, *el Mufasssal*, s. VII/112

¹⁶² İbn Şebbe, *Târîhu'l Medineti'l Münevvere*, s. 369

hayvan ise attir.¹⁶³ Şehir zenginleştikçe at yetiştiriciliğinin de artış gösterdiği anlaşılmaktadır.

1.2.4. TARIM

Medine genel itibariyle tarıma uygun iklime sahip bir bölgedir. Etrafını saran volkanik dağlardan dolayı verimli topraklara sahip olmuştur. Şehrin doğu tarafında bulunan volkanik araziler ile şehir arasında geniş tarım arazileri mevcuttur.¹⁶⁴ Medine'nin tarıma elverişli yapısından dolayı yerleşime uygun olarak görülmüş, birçok kabile iskân için burayı tercih etmiştir.¹⁶⁵ Medine etrafında bulunan harreler sayesinde toprağı altında bol su rezervleri oluşmuştur.¹⁶⁶ Bu yüzden Medine'ye yerleşen pek çok kabilenin buralara yakın ikamet ettiğini görürüz. Yahudi kabilelerinden Benî Nadîr ve Benî Kureyza harre bölgesine yakın bir yerde mesken tutmuşlardır. Evs ve Hazrec kabilesinin bazı boyları da burada oturmaktadır.¹⁶⁷

Medine'nin iç ve dış bölgeleri yeraltı su kaynakları bakımından zengindir.¹⁶⁸ Vadi tabanları yumuşaktır. Hicaz bölgesinde en fazla yağış alan şehirlerden biridir. Aşırı yağmurlardan dolayı sel felaketleri meydana gelmektedir. Hz. Osman hîlâfeti döneminde şehri sağanak yağmurlardan dolayı oluşan sel felaketlerinden korumak amacıyla setler yaptırmıştır.¹⁶⁹ Bu yağmurlar sayesinde birçok noktada su birikintileri oluşmuş bu da toprağı münbit bir yer haline getirmiştir.¹⁷⁰

Medine'ye yağın yağmurlar şehrin tarım ihtiyacı için duyduğu sulamayı karşılayacak boyuttaydı. Yağmur sayesinde toprak altında oluşan sulardan dolayı kuyu açmak kolay hale gelmiş bu yüzden her ailenin neredeyse kendine has bir kuyusu olmuştur.¹⁷¹ Sulama imkanı konusunda problem yaşamayan Medine halkı içme suyu konusunda sorun yaşamaktadır. Medine'de var olan suların tatlı olmadığını göstermektedir. İçme suyu için daha güneyde kalan su kuyuları tercih edilmektedir.¹⁷²

¹⁶³ Belâzürî, *Ensâbu'l Eşrâf*, X/38

¹⁶⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, s. V/81-83

¹⁶⁵ İbnü'l Esîr, *el Kâmil fi't Târih*, I/531

¹⁶⁶ Küçükkaşçı, Mustafa Sabri, "MEDİNE" DİA, s. 315

¹⁶⁷ İbn Kesir, *el- Bidâye ve'n-Nihâye*, s. III/228

¹⁶⁸ Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, (çev: İhsan Süreyya Sırma), İstanbul, Beyan Yayınları, 2007, s. 50-51

¹⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l Buldân*, s. 19

¹⁷⁰ Mustafa Küçükkeskici, Medine'nin Sosyal Yapısı, s. 19

¹⁷¹ Belâzürî, *Ensâbu'l Eşrâf*, s. 703

¹⁷² Mustafa Sabri Küçükkaşçı, "MEDİNE", DİA, s. 317

Yeraltı sularının fazlalığı, yağmurdan oluşan birikintiler ve toprağın ılıman olması Medine’de hem sulamayı hem de tarıma elverişliliği arttırmıştır.

Yeraltı ve yerüstü su kaynaklarıyla, verimli vahalarıyla, ılıman havası ve yağış alan bir bölge olmasıyla Medine geçmişten beri hep bir tarım şehri olmuştur. Buraya ilk yerleştiği iddia edilen Amâlikâlıların da ılıman havası ve tarıma elverişliliği nedeniyle Medine’ye yerleştikleri söylenebilir. Buna ilaveten daha sonra göç eden Yahudiler de tarım yapabilmek adına harre bölgelerini mesken tutmuşlardır.¹⁷³ Başka bir tarım bölgesi olan Yemen’den göç eden Evs ve Hazrec kabileleri kendi iş sahalarına uygun gördükleri için yolları üstünde bulunan Mekke’ye değil de Medine’ye göç etmiş olmaları şehrin tarıma olan elverişliliğinden kaynaklanmaktadır. Bütün bu kabileler buralara gelişigüzel bir şekilde değil bilinçli bir şekilde gelip yerleşmişlerdir. Yahudilerin tarım bilgileri, Arapların Yemen’den tarım ile ilgili kazandıkları birikim Medine’yi kolektif bir tarım kenti yapmıştır. Farklı etnik yapılar sayesinde farklı ziraat tecrübeleri ve ürün çeşitliliği ortaya çıkmıştır.

İslâm öncesi dönemde Medine halkı merkezi bir şehir yapılanması ile değil tarla ve hurma bahçeleri arasında küçük mekanlar kurarak iskân olmuşlardır. Özellikle bereketli vadilere yakın yerleri seçmişlerdir.¹⁷⁴ Medine’de tarım amacıyla kullanılan pek çok vadi vardır. Bunlar arasından en verimli si akîk vadisi dir. Akîk hurma ve pınarlarıyla meşhur ‘mübarek vadi’ olarak bahsedilen yerdir.¹⁷⁵ Buraya yağ an yağmurdan dolayı yamaçlardan dökülen sular büyük bir birikinti oluşturur. Akîkte toplanan bu su Medine’nin tarım için gerekli su ihtiyacını karşı lar dı. Aynı zamanda tahıl ürünleri de burada yetişirdi.¹⁷⁶ Buna ilaveten Kanât ve Buthân’da Medine’nin önemli tarım vadilerindendir.¹⁷⁷ Buthân vadisinde Benî Nadîr kabilesinin tarımla uğraştığı ve pek çok bahçesinin olduğu rivayet edilmektedir.¹⁷⁸ Bu vadi yeraltı suyu bakımından da çok zengindir. Arap yarımadasının en fazla ve en kaliteli hurmaları burada Benî Nadîr Yahudileri tarafından yetiştirilmektedir.¹⁷⁹ Kanât vadisi Medine’nin en büyük

¹⁷³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Harre", DİA, XVI, s. 244-245

¹⁷⁴ Fr. Buhl, "Medine", İA, VII, s. 459

¹⁷⁵ Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, s. IV/139

¹⁷⁶ İbnül-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, I/531; İdris Bostan, "Akîk", DİA, II, s. 263

¹⁷⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu'cem*, s. IV/138; İbn Zebâle, *Ahbârü'l Medine*, s. 184

¹⁷⁸ Semhûdî, *el Vefâ*, s. I/129

¹⁷⁹ İbn Zebâle, *Ahbârü'l Medine*, s. 185

vadilerinden biridir. En geniş tarım arazileri burada bulunmaktadır.¹⁸⁰ Bu geniş vadiler dışında Mehzûr ve Buâs vadisinde Benî Kureyзалılar,¹⁸¹ Ranuna vadisinde Arap kabileleri tarımla uğraşmaktadırlar.

Medine’de bulunan Yahudi kabilelerinden tarımla uğraşan Benî Nadîr ve Benî Kureyza’dır. Benî Kaynukâ’nın tarım arazileri daha azdır. Onlar daha çok ticaret ve kuyumculukla uğraşmaktadırlar.¹⁸² Buraya tam olarak nereden geldikleri ihtilâflı olan Yahudi kabileleri ziraat işlerini iyi biliyorlardı. Bu yüzden Medine’yi yurt olarak bilinçli bir şekilde seçmişlerdir. Tarım konusunda tecrübeleri fazla olduğu anlaşılan Yahudiler Medine’de var olan tarım sektörünü kendi gayretleri ve tecrübeleriyle zirve noktasına çıkarmışlardır. Medine’yi yerleşik bir tarım şehri yapmayı başarmışlardır. Onların gelişile hurma ve tahıl üretimi ve ihracatı artmıştır. Bu da şehrin ekonomik yapısına canlılık katmıştır. Yahudi kabilelerinden Benî Nadîr Buthân vadisine, Benî Kureyza Buâs ve Mehzûr vadisine, Beni Kaynuka ise şehrin batısına yerleşmiştir.¹⁸³ Buthân vadisini kendisine mesken edinmiş olan Benî Nadîr kabilesinin burada çok fazla hurma bahçesi bulunmaktadır. Benî Nadîr kabilesinin ekonomisi hurma üretimine dayanır. Hz. Peygamber (sav) onların kalelerini kuşattığı zaman teslim olmayacaklarını bildirmiş lakin tehdit amaçlı hurmalıklarının kesildiği görünce hemen teslim olacaklarını bildirmişlerdir.¹⁸⁴ Bu rivayet onların hurmalıklarına ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Hurma üretiminden dolayı aşırı derecede servet sahibi olmuşlardır. Bu yüzden ekonomik olarak Benî Kureyza’dan sonra şehrin ikinci büyük gücü olmuşlardır.

Benî Kaynuka Yahudileri verimli araziler üzerine yerleşmişlerdir. Tarımla uğraşmalarına rağmen hiçbir zaman asıl meslekleri olmamıştır. Tarım onlara diğer işlerini yapmaları için ek bir gelir kaynağıdır. Onlara asıl iktisadi gücü kazandıran kuyumculuk, silah imalatı ve ticarettir. Medine’den sürgün edildikleri zaman geriye tarım arazisi olarak az bir ganimet kalmıştır. Onlardan elde edilen ganimet harp malzemeleri ve ziyet ürünleridir.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu’cem*, s. IV/140

¹⁸¹ Cevâd Ali, *el Mufassal*, VII/42

¹⁸² Muhammed Hamidullah, *islâm Peygamberi*, s. 163

¹⁸³ Cevâd Ali, *el Mufassal*, VII/42-43

¹⁸⁴ İbn Hişam, *es Sîre*, s. 153

¹⁸⁵ İbn Hişam, *es Sîre*, s. 183; İbn Sa’d, et Tabakâtü’l-Kübrâ, III/163; Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 13;

Benî Kureyza kabilesi Medine'nin en zengin kabilesidir. Hurma başta olmak üzere nar, meyve ve sebze üretimi yapmaktadırlar. Tarımdan elde ettikleri bu ürünleri pazarlarında satmakta aynı zamanda ticaret erbabı oldukları için ihraç etmektedirler.¹⁸⁶ Üretim ve ihracat dengesini güçlü sağladıklarından dolayı Medine'nin iktisadi yönden en güçlü kabilesi olmuşlardır.

Evs ve Hazrec kabilesi Yemen'de bulunan Arîm seddinin¹⁸⁷ yıkılmasından sonra bilinçli olarak Medine'yi mesken tutmuşlardır. Bunun en önemli nedeni kendi iş alanları ile Medine coğrafyasının uyum sağlamasıdır. Evs ve Hazrec kabilesi Yemen'de ileri düzey tarım aletleriyle ve sulama yöntemleriyle tarım yapmayı öğrenmiş ve bu birikimlerini Medine'de hayata geçirmişlerdir. Yahudilerin onları şehre kabul etmelerinin nedeni tarım konusundaki birikimleri olduğu söylenebilir. Arap kabilelerinin kendine has özel hurma bahçeleri, tarlaları vardır. Kabile de bulunan her ailenin kendisine ait hurmalıkları bulunmaktadır. Sulama kanalları sayesinde Akîk vadisine toplanan sularla herkesin tarlasına eşit miktarda su dağıtımı yapılmaktadır. İlk dönemlerde Yahudilerin elinde bulunan bu kanallar Gassânîler'in yardımıyla Arapların eline geçmiştir.¹⁸⁸

Medine'de varlığını sürdüren her iki etnik yapı da kendi ziraatçılık birikimlerine göre tarımla iştigal etmişlerdir. Başlangıçta düşmanlıkla başlayan ilişkiler iktisadi nedenlerin getirdiği zorunluluklardan dolayı anlaşmayı mecburi kılmıştır. Böylelikle tarım işleri konusunda birbirlerine yardım etmiş ve birikimlerini aktarmışlardır. Her ne kadar Yahudilerin tarım konusunda elde ettikleri kazanç daha fazla olsa da Arap kabileleri tarım konusunda daha iyi ve daha köklü bir kültüre sahiptir. Bunun kanıtı Medine'de kullanılan ziraatla ilgili pek çok terimin kökeninin Yemen'den gelmesidir.¹⁸⁹ Yahudilerin burada tarımdan daha fazla kazanmasının sebebi ise iç pazarla birlikte dışa dönük ihracatını da yapıyor olmalarıdır. Bu iki etnik yapı sayesinde Medine hadarî bir toplum olup tarım kenti hüviyetini kazanmıştır. Burada şehirleşme tarım arazileriyle doğrudan ilişkilidir. Kabileler tarım arazileri üzerinde veya civarında evlerini kurmuşlardır. Bu yüzden mahalleler birbirinden uzakta ve öbek şeklinde olmuştur.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Yakût Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, s. I/446

¹⁸⁷ Corci Zeydan, *Kitâbu'l Arab Kable'l İslâm*, Mısır, Matbaatül Hilâl, 1922, s. 150-151

¹⁸⁸ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, s. 95

¹⁸⁹ Sabri Hizmetli, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s.293

¹⁹⁰ Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 10

Medine’de yetiştirilen zirai ürünler arasında en fazla yetiştirilen ürün hurmadır. Kur’ân’da 23 yerde farklı bağlamda geçmektedir.¹⁹¹ Bununla ilgili Arap menkıbeleri ve şiirleri çok fazladır. Hurma etrafında bir kültür oluşmuştur. Neredeyse her ailenin hurmalıkları bulunmaktadır. Medine toplumunun ekonomik hayatının vazgeçilmez kaynağı hiç şüphesiz hurmadır. Medine halkının en önemli gıda maddesi olmakla birlikte her yemekte kullanılmaktadır. En fazla ihraç edilen üründür. Arap için deve ne kadar önemliyse hurma da bir o kadar önemlidir. Bir Arap’ın serveti deve sürüleri ve hurmalıklarıyla ölçülmektedir. İhtiyacının kat kat fazlasını üreten Medine toplumu hurmayı depolar, stok haline getirir, kuru veya yaş olarak satar veya şarap üretiminde kullanırdı.¹⁹²

Medine’nin güney kesimlerinde hurma üretimi çok fazladır. Burada yetiştirilen hurmalar daha lezzetli ve verimli olmaktadır. Yahudi kabilelerinden Benî Nadîr’in servet kaynağı hurmadır.¹⁹³ Müslümanlar onları Medine’den sürüp hurmalıklarına el koydukları zaman iktisadi manada ciddi bir güç elde ettiler. Sürgün sırasında bazı Yahudilerin Müslüman olmayı kabul etme sebebinin hurma bahçeleri olduğu iddia edilmektedir.¹⁹⁴ Yahudiler hurmanın hem üretimini hem de ihracını yaptıkları için ciddi bir iktisadi güç elde etmişlerdir.

Medine halkının en önde gelen geçim kaynağı hurmadır. Hurmanın kendi meyvesi başta olmak üzere gövdesinden, lifinden, yaş ve kuru halinden her türlü yararlanılmaktadır. Tâîf’te üzüm ile yapılan şarap Medine’de hurma ile yapılmaktadır. Bu yüzden ‘hurma içkisi’ tabiri o bölgede meşhur olmuştur.¹⁹⁵ Hurmadan şarap üretimi bir sektör haline gelmiştir. Hurmanın gövdesi ve yaprakları inşaat malzemesi olarak kullanılmaktadır. Birçok cinsi bulunmaktadır. Arapça da yüzden fazla hurma ismi zikredilmektedir.¹⁹⁶ Bununla ilgili risaleler kaleme alınmış, menkıbeler anlatılmıştır. Hurma üretiminden tüketimine, gövdesinden lifine meyvesine kadar iktisadi bir etken

¹⁹¹ Nebi Bozkurt, "Hurma", DİA, XVIII, s. 391-393

¹⁹² Muhammed Hamidullah, "Asrı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat" (edt. Vecdi Akyüz), İstanbul, Ensar Yayınları, 2007, s. 480-490

¹⁹³ Nadir Özkuyumcu, "Nadîr (Benî Nadîr)", DİA, XXXII, s. 275-276

¹⁹⁴ İbn Hişam, *es Sîre*, s. 153

¹⁹⁵ Muhammed Hamidullah, "Asrı Saadet Öncesi Medine’de Sosyo-Ekonomik Hayat", s. 146

¹⁹⁶ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, s. 39

olmuştur. En değerli hurma çeşidi hadislerde de zikri geçen acve.¹⁹⁷ Hurma etrafında hem güçlü bir kültür hem de ekonomik yapı oluşturulmuştur.

Hurma dışında Medine’de üzüm, nar ve arpa başta olmak üzere tahıl ürünleri de yetişmektedir.¹⁹⁸ Medine toplumunun yemek kültürüne bakıldığı zaman farklı ürünlerin tüketildiği görülmektedir.¹⁹⁹ Bunların hepsinin ithal olarak getirilmesi pek mümkün görünmemektedir. Bu durum burada sebze, meyve ve tahıl üretimin olduğunu göstermektedir. Hurmadan sonra en fazla arpa yetiştirilmekte olup Kanat vadisi Medine’nin tahıl üretim yeri olarak göze çarpmaktadır. Her ne kadar tahıl üretimi var olsa da bunun ihtiyacı karşılamadığı ithal edilen ürünlerden anlaşılmaktadır. Bunların dışında sarımsak, soğan bahçeleri de bulunmaktadır. Hz. Peygamber’in sarımsak ve soğan yiyenlerin kokudan dolayı rahatsız edeceklerini bildirerek namaza gelmemelerini buyurmuştur.²⁰⁰ Medine toplumunda hurma ve arpa temel gıdaydı, bunların iç pazarda ve dış pazarda satımı gerçekleşmiş lakin diğer ürünler ancak ihtiyaç kadarını karşılamıştır.

İslâm öncesi Medine toplumunun en önemli gelir kaynağı hiç şüphesiz tarımdı. Şehre ilk gelen Amâlikalılardan başlamak üzere Yahudi ve Arap kabileleri burayı coğrafik yapısı itibariyle bilinçli olarak tercih etmişlerdir. Yahudi kabilelerin tarım kültürünü buraya taşımış olmaları hem de Yemen’den ziraat konusundaki birikimleriyle buraya gelen Arap kabileleri şehrin ekonomik yapısını kolektif bir şekilde tarım sektörü üzerine inşa etmişlerdir. Bu sektör farklı etnik yapılara rağmen şehrin ekonomik yapısını güçlendirmiş ve yerleşik güçlü bir şehir haline getirmiştir. Yahudi ve Arap kabileleri tarımdan elde ettikleri ürünlerle ihraç ederek ticaret yapmışlardır. Hurma liflerinden yapmış oldukları sepetleri, hasırları, hurma ağacından elde ettikleri inşaat malzemelerini iç pazarda satarak şehrin ekonomik hayatını canlı tutmuşlardır. Müslümanlar buraya hicret ettiği zaman tarımsal açıdan güçlü ticari açıdan zayıf bölünmüş bir toplum ile karşılaşacaklardır.

1.2.5. ZANAAT

Medine, Mekke gibi ticaret toplumu değildi. Ekonomik yapısı tarım, pazar ve zanaata dayanırdı. Toplum içinde farklı etnik yapıların bulunması farklı meslek

¹⁹⁷ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Et'ime 43

¹⁹⁸ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 27; Sabri Hizmetli, s. 296;

¹⁹⁹ Elnure Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, s. 129

²⁰⁰ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Et'ime 45, 49

gruplarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bir toplumda zanaat ile ilgili mesleklerin artması o toplumun coğrafik koşullarıyla da doğrudan ilgilidir. Medine coğrafik yapısı itibariyle birçok zanaat dalını içinde bulundurmıştır. Buna rağmen tarıma elverişli topraklara sahip oldukları için ve ekonomik olarak az bir değer sağladığı için zanaatla uğraşanların sayısı az olmuştur.

1.2.5.1. Kuyumculuk

Medine’de Yahudilerden önce izine rastlanmayan kuyumculuk sektörü onların buraya göç etmesiyle revaç kazanmıştır. Bu meslek Arap dünyasında “sıyağa” diye ifade edilmektedir.²⁰¹ Kur’ân-ı Kerim’de altından bahsedilmiş olması İslâm öncesi dönemde de bu sektörün varlığına işarettir.²⁰² Arap yarımadasında maden yatakları bulunmaktadır. Medine yakınlarında bulunan Buhrân altın yatağından hammadde sağlanmaktadır.²⁰³ Medine’de bulunan Yahudiler bu zanaat dalında uzmanlaşmışlardır. Şehirde var olan ziynet ihtiyacını karşılamakla birlikte dışarıya da ihraç etmektedirler. Özellikle Benî Kaynuka Yahudileri Medine’de bu sektörü elinde tutan kabiledir.²⁰⁴ Servetlerinin çoğunluğu kuyumculuktan elde ettikleri kazançtan gelmektedir. Tarım işine yoğunlaşmamış olmaları da bunun bir göstergesidir. İmâl ettikleri ziynet ürünlerini Medine’de 300 adet kuyumcu dükkânı bulunan Safasif pazarı olmak üzere iç ve dış pazarlarda satmaktadırlar.²⁰⁵ Hz. Ali’nin düğün yemeğinin masrafını karşılamak amacıyla Benî Kaynuka Yahudilerine altını işlemek için kullandıkları ayırık otunu toplayıp vermesi de bu işte usta olduklarını gösterir.²⁰⁶ Gerdanlık, bilezik, yüzük, küpe ve ev için ziynet eşyaları olmak üzere birçok ürün imal etmişlerdir.²⁰⁷ İslâm öncesi dönemde Artece b. Esad savaşta burnunu kaybetmiş, bunun yerine kendisine gümüşten bir burun yaptırmıştır. Uzun süre kullanımından dolayı pis koku yaydığı için bunu altın olanını yaptırmış ve onu kullanmıştır.²⁰⁸ Bu rivayet İslâm öncesi ve sonrası dönemde altın ve gümüş işlemeciliğinin burun yapacak kadar ilerlediğini göstermektedir. Arap kadınlarının ziynet eşyalarına olan düşkünlüğü burada kuyumculuk sektörünün gelişimine katkı

²⁰¹ Nebi Bozkurt, “Kuyumculuk”, DİA, XXVI, s. 513-515.

²⁰² Zuhuf 43/53; Kehf 18/31.

²⁰³ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, s. I/341.

²⁰⁴ İbn Hişâm, *es Sîre*, s. 83.

²⁰⁵ Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, s. 124.

²⁰⁶ Buhârî, *Saḥîhu’l-Buhâri, Musâkât 14*.

²⁰⁷ İbnü’l Esîr, *Üsdü’l-ğâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe*, s. III/400.

²⁰⁸ İbn Sa’d, *et Tabakâtü’l-Kübrâ*, s. VII/45.

sağlamıştır. Buna ilaveten hicret öncesi dönemde Medine'nin reisi olmak isteyen Abdullah b. Übey'î kendine altından bir taç yaptırmış olması da bu zanaatın varlığını göstermektedir.²⁰⁹ Benî Kaynuka kabilesi Medine'den sürüldüğü zaman ganimet olarak altın ve harp aletleri bırakmışlardır.²¹⁰ Yahudi kabilesinin dışında Araplardan da bu işle uğraşanlar olmuştur, onlar genelde altın madenlerinde çalışmış kuyumculuk sektörüne bu açıdan katkı sağlamışlardır.

1.2.5.2. Demircilik

İslâm öncesi dönemde Medine'de demircilik işiyle uğraşanlar vardır. Gerek Kur'ân'da gerekse de hadislerde zikrinin geçmiş olması toplumda varlığını ve işlemeciliğinin yapıldığını göstermektedir.²¹¹ Demircilik mesleğinin Araplar tarafından tercih edilmediğini ve bu işlerle uğraşan kimselere köle manasında kayn kelimesini kullandıklarını ifade etmiştik. Aynı durum İslâm öncesi dönemde Medine toplumunda da yer almaktadır. Burada mesleği icra edenler Medine pazarlarında satılan kölelerdir. Beni Kaynuka Yahudileri bu işte de ön plana çıkmışlardır. Kendi çarşılarında demirden imal ettikleri harp ve tarım malzemelerini satmışlardır. Çarşılarında demirci dükkanları bulunmaktadır.²¹² Evs ve Hazrec arasında yaşanan savaşlardan dolayı satılan harp malzemelerinden Yahudiler iktisadi bir kazanç sağlamaktadırlar. Toplum içinde gereken ihtiyacı sağlamakta dışarıya ihracına pek gerek kalmamaktadır.

1.2.5.3. Marangozluk

Medine gibi iklimi ılıman olan ve yağış alan bölgelerde bol miktarda ağaç bulunmaktadır. Bu da marangozluk mesleğinin gelişimine ve iktisadi bir kazanç olmasını sağlamaktadır. Hz. Peygamber'in minberinin yapılması burada bu işle uğraşanların İslâm öncesi dönemde de varlığını göstermektedir.²¹³ Yahudilerin utum adı verilen kaleleri için yapılan kapılar Medineli marangozların elinden çıkmıştır.²¹⁴ Araplar arasında bu mesleği yapanların dışında Rum ve Kıpti asıllı olanlar da vardır.²¹⁵ Şehrin ekonomik hayatına ürettikleri mutfak eşyaları ve oturakları pazarda satarak katkı sağlamışlardır.

²⁰⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 199.

²¹⁰ Vâkıdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s.377; Taberî, *Tarih*, II/481.

²¹¹ Hadîd, 57/25; Sebe 34/10.

²¹² Çağatay, *İslâm Tarihi*, s. 124.

²¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. VI/127; İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. I/252.

²¹⁴ Semhûdî, *el Vefâ*, I/132.

²¹⁵ Taberî, *Tarih*, II, 287.

1.2.5.4. Dericilik

Deri işlemeciliği bölgedeki coğrafi koşullar ve hayvan yetiştiriciliği ile doğrudan orantılıdır. Medine bu temel yapıya uygun olmasına rağmen tarım ve pazardan elde edilen kazanç fazla olduğundan dolayı iktisadi bir kazanç olarak değil ihtiyaç olarak yapılmıştır. Medine civarından bulunan bazı köylerde var olan meralardan dolayı sığır yetiştiriciliği yapılmakta ve özellikle Yahudiler bunların derilerinden ayakkabı ve silah üretimi yapmaktadır.²¹⁶ Arap yarımadasında Mekke ve Tâif bu konuda öncü olduğundan dolayı Medine de geri planda kalmıştır.

1.2.5.5. Dokumacılık

Çöl iklimine sahip olan Medine toplumunda yaşam gereçleri için çadır, elbise, kumaş ve hasır gibi ürünlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaçlar sebebiyle dokumacılık mesleği her toplumda var olmuştur. Medine özelinde baktığımız zaman genelde alt tabakada bulunan kimselerin ve kadınların bu meslekle uğraştığını görmekteyiz. Özellikle Evs ve Hazrec kabilesine mensup kadınlar evlerini küçük bir atölyeye dönüştürmüş ve burada dokudukları ürünleri iç piyasada satmışlardır.²¹⁷

1.2.5.6. Şarap Üretimi

Medine hurma üretimi noktasında Arap yarımadasının en önde gelen şehirlerinden biridir. Hurmanın her şeyinden faydalanan bu halk suyundan da üretim sağlamıştır. Hurma suyunun mayalanarak içki elde edilirdi. Hem Yahudiler hem Araplar bu işin iç pazarda satışını gerçekleştirmişlerdir. Üretim fazlası olanı da marangozların yaptıkları fiçilerde depoluyorlardı. Özellikle Kanat vadisinden elde edilen taze ve lezzetli hurmadan içki elde edilirdi.²¹⁸ Burada hurma şarabı sektörü oluşmuş ve bunun ihracı da yapılmaktaydı. Kanaatimizce içkinin tedricen haram kılınmasının sebebi de toplumun ekonomik döngüsüne zarar vermemekten kaynaklanmaktadır.

İslâm öncesi Medine toplumunda bu mesleklerin dışında toplumun ihtiyacını sağlayan ama ekonomik yapıya katkısı olmayan mesleklerde vardır. Bunların yaygın olmamasından ötürü burada hepsini zikretmeyi uygun görmedik.

²¹⁶ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 475.

²¹⁷ İbn Hişâm, *es Sîre*, s. III/143.

²¹⁸ Muhammed Hamidullah, "*Asrı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-Ekonomik Hayat*", s. 146.

Medine coğrafi şartları itibariyle Arap yarımadasının iktisadi bakımından en güçlü şehirlerinden biri olmuştur. Ekonomik yapısını ayakta tutan en büyük etken toprağının verimli olmasıdır. Medine'nin iktisadi olarak en büyük gücü hiç şüphesiz hurma üretimi olmuştur. Bu haliyle Medine bir tarım kenti olmakta ve ekonomik gücünü hayatını tarım üzerine inşa etmektedir. Farklı etnik yapıların yaşıyor olması ticaretten kaynaklı ekonomik kazancı olumsuz etkilemiş olmakla birlikte farklı iş kollarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu farklı etnik yapılardan dolayı ticaret yollarının güzergâhında olmalarına rağmen uluslararası bir ticaret ağı kuramamışlardır. Arap yarımadasında yer alan Medine'nin Mekke'den farklı bir coğrafi yapıya sahip olması ona ekonomik bir rahatlık sağlamıştır. Medine ticaret yerine ziraat, kıtlık ve kervan yağmalanma korkusu yerine güçlü olan bir iç pazar, hurma üretimi ve bağcılık ile karşımıza çıkmaktadır. Hicretten sonra ortaya çıkan yeni toplum yapısı Medine'ye farklı kazanç yolları açacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂMÎ DÖNEMDE EKONOMİK HAYAT

2.1. İSLÂM EKONOMİSİNİN MAHİYETİ

İktisat kelimesi (قصد) kelimesinden türemiş olup “doğru yol, itidal üzere olma, tam hedefe yönelme”²¹⁹ manasına gelmektedir. Terim anlamı olarak üretim, tüketim, dağıtım ile ilgili etkinliklerin sınırlı kaynaklarla, itidal üzere nasıl olacağını gösteren bilim dalıdır.²²⁰ Ekonomi kelimesiyle aynı manada kullanılmıştır. Ekonomist Osman Eskicioğlu “Ekonomi veya iktisat ne dersiniz deyin, insanların beraber çalışıp ürettikleri ve bölüşerek ayrı ayrı tükettikleri bir yaşama düzenidir”²²¹ diyerek iktisadı tanımlar.

Hız. Peygamber (sav) 12 yıllık Mekke döneminde inanç ilkeleri üzerinde durmuş, dinin pratik hayata yansması Medine döneminde ortaya çıkmıştır. Medine’ye hicretle başlayan 10 yıllık dönem İslâm’ın emirlerinin siyasî, sosyal ve iktisadî emirleri ön plana çıkmış, iktisat konusunda önemli adımlar atılmıştır. Hız. Peygamber’in (sav) daha Mekke yıllarında ekonomik anlamda dile getirdiği yardımlaşma, dayanışma çağrıları Medine döneminde toplumun tüm yönlerini kapsayacak şekilde üretim-ihracat ağına dönmüştür.

Hız. Peygamber’in (sav) Medine’de pazar kurması, İslâm’ın emrettiği kuralları beyan etmesi, câhiliye döneminden gelen alışveriş şekillerini kaldırmış ve düzenlemiş olması, tarım, ziraat ve hayvancılık kollarını teşvik etmesi burada İslâm’ın ortaya koyduğu iktisat anlayışının ilk adımlarını göstermektedir. Bu adımlar devletin coğrafik olarak genişlemesiyle birlikte paralel olarak gelişmiştir. İslâm iktisat anlayışının Medine döneminde Hız. Peygamber’in (sav) ortaya koyduğu ilkeler oluşturmuş diyebiliriz.

İslâm iktisadının temelinde Kur’ân ve sünnetin emirleri vardır. Hız. Peygamber (sav) Kur’ân’ın bu temel ilkelerini Medine İslâm devletinde uygulamaya koymuştur. Bu ilkeler zamanın ilerlemesiyle değişime uğramıştır. Kur’ân’ın ortaya koyduğu iktisat ilkelerinin en temelinde olan sosyal adaletin sonucu olarak ortaya çıkan ekonomik adalet vardır. Bu Kur’ân’ın ortaya koyduğu sosyal adalet ve düzenin bir parçasıdır. Buna

²¹⁹ İbn Manzur, *Lisânu’l Arap*, s. III/153.

²²⁰ Ahmet İncekara, *İktisada Giriş*, İstanbul, Sentez Yayınları, 2020, s. 18.

²²¹ Ahmet Tabakoğlu, *Bir İlim Olarak İslâm İktisadı*, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 16, 2010, s. 11-34.

ilaveten İslâm Müslümanların servet kazanıp ondan faydalanmalarını teşvik eder, üretim yapan Müslüman kimseyi ibadet yapıyormuş gibi kabul eder.²²² İslâm üretime dayalı bir mülkiyet anlayışını tavsiye eder. Çünkü Kur’ân “Doğrusu insanın çalıştığından başkası kendisinin değildir”²²³ diyerek üretim ve mülkiyet dengesini önemser. İslâm iktisadının temelinde her zaman üretim vardır.

İslâm dini iktisadı ilkeleri ortaya koyarken temel esaslar belirlemiştir. Bu temel esaslar maddeler halinde şu şekilde sıralayabiliriz;

- İslâm dini ribâyı haksız kazanç yolu olarak görmüş ve yasaklamıştır.²²⁴ Bu nedenle İslâm iktisat anlayışında mal kazanmak için üretim esastır.
- İslâm iktisat anlayışında üretime dayalı bir ferdî mülkiyet vardır.²²⁵
- İslâm dini israfı yasaklar, israfın toplumu manevî ve ekonomik olarak yapıdan çökerttiğini beyan eder.²²⁶
- İslâm dini “Dünyası olmayanın ahireti de yoktur” ilkesiyle dünya ve ahiret dengesinin gözetilmesi gerektiğini ifade eder.
- İslâm iktisat anlayışında zenginleşme ve servet sahibi olma da sosyal adalet ilkesi vardır, bu konuda fırsat eşitsizliğine karşı çıkar.²²⁷
- İslâm iktisat anlayışında devlet eliyle zekât, cizye ve öşür toplanır, kimlerden toplanacağı, ne kadar toplanacağı ve nerelere harcanacağı belirtilmiştir.²²⁸
- İslâm iktisat anlayışında borç vermek karz-ı hasen tamlamasıyla anlam kazanmış ve tavsiye edilmiştir.²²⁹
- İslâm iktisat anlayışında câhiliye döneminden kalmış, haksız kazanca yol açan her türlü alışveriş şekli yasaklanmıştır. İslâm kumar ve şans oyunlarını haksız kazanca sebebiyet verdiği gerekçesiyle yasaklamıştır. Buna ilaveten gasp, hırsızlık, tefecilik, rüşvet ve çapulculuk üzerinden mal kazanmak yasaklanmıştır.²³⁰

²²² Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Nefekât 1.

²²³ Necm 53/39.

²²⁴ Bakara 2/275.

²²⁵ Bakara 2/279.

²²⁶ En'âm 6/141.

²²⁷ Tevbe 9/29; Meryem 19/30.

²²⁸ Bakara 2/43; Muhammed 47/36.

²²⁹ H. Yunus Apaydın, “Karz”, *DİA*, XXVI, s. 520-525.

²³⁰ Bakara 2/188; Mümtetine 60/12.

- İslâm iktisadî ticaretle karşılıklı rıza ilkesini ortaya koymuştur.²³¹
- İslâm iktisadî borçlanmada yazmak ve şahit bulundurmak şartını getirmiştir.²³²
- İslâm iktisat anlayışında mal biriktirmek menedilmiştir. Bollukla şükür, darlıkta sabır ilkesi vardır.²³³
- İslâm iktisat anlayışında üretici-tüketici ve işçi arasındaki ilişkide her tarafında hakkını gözetecek ilkeler ortaya koymuştur.²³⁴
- İslâm iktisat anlayışında ferdî mülkiyet korunma altına alınmıştır.
- İslâm iktisat anlayışında ticaretteki en önemli ilke dürüstlük olarak belirlenmiştir. Bu konuda Hz. Peygamber (sav) birçok tavsiyede bulunmuştur.²³⁵
- İslâm fakirlikten Allah'a sığınılması gerektiğini tavsiye etmiş, veren eli alan elden üstün görmüştür. Buna ilaveten rızkın Allah'tan geldiğini, mülkün tek sahibinin Allah olduğunu her zaman hatırlatmıştır.²³⁶
- İslâm iktisat anlayışında yerli imalat her zaman teşvik edilmiştir.²³⁷
- İslâm iktisat anlayışında üretmek-çalışmak her zaman ön planda tutulmuştur. Hz. Peygamber (sav) başta olmak üzere birçok peygamber el emeğiyle üretim yapıp çalışarak geçinmişlerdir.²³⁸

İslâm dini iktisat anlayışında ön plana çıkan en önemli ilke dengeli, orta yolda olmaktır. Tevhit ilkesi gereği sosyal adaletin sağlanması için iktisadî adaleti önemser. İslâm iktisadının diğer bir öne çıkan yönü helal üretim, helal tüketim ve helal çalışmadır. Kolektif çalışmayı önemser, ferdiyetçi bir yapıya sahip değildir.

2.2. MEKKE DÖNEMİ

İslâm, ticaret bakımından Arap yarımadasının en gelişmiş şehri olan Mekke'de zuhur etmişti. Kusay'ın idari sistemler tesis ederek kurduğu ekonomik düzeni Hâşim îlaf

²³¹ Nisâ 4/29.

²³² Bakara 2/282.

²³³ İbrahim 14/7.

²³⁴ Yâsin 36/71.

²³⁵ Mutaffifin 83/1-4.

²³⁶ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Zekât 18.

²³⁷ İbn Mâce, Sünen-i İbn Mâce, Cihâd, 15.

²³⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Buyû, 15.

sistemiyle daha da sistematik hale getirmiştir.²³⁹ Kureyş'in ortaya koyduğu hums teorisiyle de Mekke site devletinde mükemmel bir ekonomik düzen oluşmuştur.²⁴⁰ Watt'ın "İslâm ortaya çıktığında Mekke ekonomisindeki en büyük pay ticarettedir"²⁴¹ sözü buranın ticari bir merkez olduğunu göstermektedir.

Mekke'den bulunan Kabe'nin Araplar için sadece dini bir boyutunun değil ekonomik boyutunun da olduğunu birinci bölümde zikretmiştik. Mekke'nin Kabe'den elde ettiği kazanç İslâm'ın ilk yıllarından hicrete kadar devam etmiştir. Müslümanların hicretiyle birlikte kervan yollarının kesilmesi, savaşlardan dolayı Kureyş'in itibar kaybetmesi, Medine'nin dini, siyasi ve iktisadi bir güç olarak karşılına çıkması ekonomik manada Mekke'yi sıkıntıya sokmuştur. Burada varlığını sürdüren Müslümanlar ise dayanışma içerisinde bir ekonomik hayat kurmaya çalışmışlardır. Hz. Peygamber'in (sav) tebliğe başladığı zamanlardan hicrete kadar varan 12 yıllık sürede iman, ahlak ve tevhit konusu üzerinde durmuş dinin daha çok iman ve ahlak temellerini anlatmış burada iktisadi bir düzen meydana getirememiştir.

2.2.1. Ticaret

Mekke, geçmişten günümüze kadar bir ticaret şehri olma özelliğini devam ettirmiştir. Hac ibadeti sayesinde canlı bir iç pazar ekonomisine sahip olmuştur. Kabe'nin burada bulunması Mekkeli müşriklere önemli bir kazanç kaynağı olmaktadır. Özellikle hums kurumuyla birlikte servetlerini daha da çoğaltmışlardır. Bu ekonomik çark İslâm'ın ilk yıllarında da dönmeye devam etmiştir. Hâşim'in başlattığı îlâf sistemi İslâmi dönemde de devam etmiştir. İslâm'ın zuhurunun ilk yıllarından Mekke'nin fethine kadar olan sürede burada ticaret adına kurulmuş olan hums, îlâf, haram aylar, nes'i, hilfu'l fudul ve dârun nedve gibi kuruluşlar hicretten sonra güçsüzleşmiş olsalar da faaliyetlerine devam etmişlerdir.²⁴² Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ etmek amacıyla panayırları tercih etmiş olması da güçlü bir pazar ekonomisinin de devam ettiğini göstermektedir.²⁴³ Çünkü burada toplumun en önemli geçim kaynağı ticaret ve bundan dolayı ortaya çıkan

²³⁹ İbn Habib, *el-Münemmak*, s. 42-43; Muhammed Hamidullah, "Îlâf", *DİA*, XXII, s. 63-64;

²⁴⁰ İbn Hişâm, *es Sîre*, s. 187

²⁴¹ W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, İstanbul, Kuramer, 2016, s. 91

²⁴² Bu kurumlar için bkz: s. 20

²⁴³ Kettânî, *et Terâtübü'l İdâriyye*, s. II/379.

panayırlardı. Sonuç itibariyle hicrete kadar devam edecek bu süreçte Mekke'nin ekonomik sisteminde zayıflama olmakla birlikte büyük bir değişim meydana gelmemiştir.

Hız. Peygamber'e vahyin gelmesi ve üç yıllık gizli tebliğ döneminden sonra farklı şartlar ve yapılar meydana gelmiş lakin hicrete kadar Mekke'nin genel ekonomik havasına zarar vermemiştir. Mekkeli müşrikler Müslümanları baskı altında tutarak, boykot uygulayarak bu süreci genel anlamda kendi lehlerinde yürütmeyi başarmışlardır. Hicrete kadar devam eden bu eski normal hicretten sonra birtakım faaliyetlerin engellenmesiyle değişime uğramıştır. Çünkü Müslümanların hicret yurdu olan Medine Suriye ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Müşrik tüccarlar Müslümanların kervanına yapacağı baskından korkmaktadırlar.²⁴⁴ Buna ilaveten hicretle birlikte Mekke'de bulunan ticaret erbâbı kimseler yeni yurtlarında ticaret yapmaya başlamışlardır. Deri tabaklama ve bundan ürün imal etme konusunda tecrübe sahibi olmuş Mekkeliler bu işi Medine'de yapıp, satarak rakip konumuna gelmişlerdir. Medine bu haliyle Mekke'ye siyasi ve iktisadi bir rakip olmuştur. Hicretten sonra Mekke müşrikleri Müslümanlar ile savaş haline girmiş ve ticaret ile meşgul olamamışlardır. Hız. Peygamber'in Medine'deki tüm kesimlerle yaptığı anayasaya göre Mekke ile ticaret yapmayı yasaklamıştır. Böylelikle Mekke'nin mal satımında bulunduğu bir şehir elinden çıkmıştır. Bunlara ilâveten Hız. Peygamber Mekke karşısında siyasi ve iktisadi bir güç kazanmak amacıyla Şam yolunu tamamen kontrol altına almak istemiş ve bu sebeple yol üzerinde bulunan kabilelerle anlaşma yapmıştır.²⁴⁵ Rebiğ seriyyesi ve Veddân gazvesiyle Mekke- Suriye ticaret yolunu kullanan Mekke kervanlarına baskınlar düzenlemiştir.²⁴⁶ Müslümanlar ile Mekke müşrikleri arasında gerçekleşen ilk büyük savaş olan Bedir gazvesinin en önemli sebebi de Ebû Süfyan himayesinde Suriye'den dönen ticaret kervanına Müslümanların baskın vereceği haberidir.²⁴⁷ Bu savaştan Müslümanların galip çıkmasıyla Mekke-Şam ticaret yolu tamamen Müslümanların kontrolüne geçmiştir. Ekonomik anlamda büyük sıkıntılar yaşayan Mekke müşrikleri ticaret kervanları için alternatif olarak Necid-Irak yolunu kullanmaya başlamışlardır. Hız. Peygamber'in bunu haber almasıyla Karede seriyyesini hazırlamış ve kervana baskın düzenlemek için göndermiştir. Bu baskın neticesinde yüklü

²⁴⁴ İbn Hişam, *es Sîre*, s. II/607.

²⁴⁵ Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, s. 54.

²⁴⁶ İbn Hişam, *es Sîre*, s. 598

²⁴⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. 200.

miktarda ganimet elde edilmiştir.²⁴⁸ Buvât gazvesinin sebebi ise yine Müslümanlar tarafından ele geçirilmek istenen Ümeyye b. Halef'in başkanlığındaki Mekke'ye ait ticaret kervanıdır.²⁴⁹ Seriyelere ek olarak Müslümanlar ve müşrikler arasında meydana gelen Bedir, Uhud ve Hendek savaşları müşriklerin Arap yarımadasındaki itibarını zedelemiş ve ekonomik olarak zarara uğratmıştır. Bu savaşlar neticesinde o kadar güç kaybetmişlerdir ki Hendek savaşından sonra büyük bir kıtlık yaşamış bundan dolayı da Hz. Peygamber onlara hurma ve tahıl göndermiştir.²⁵⁰ Hz. Peygamber'in kervanlara düzenlediği bu baskılarla müşriklerin ekonomik kazancını ciddi manada kesintiye uğratmıştır. Müşriklerin ticaret yollarının tamamen kesilmesiyle ekonomik hayatları bitme noktasına gelmiş bu yüzden Müslümanları siyasi bir güç kabul ederek Hudeybiye anlaşmasını imzalamışlardır. Bu anlaşmanın bir maddesi Mekke'nin ticaret kervanlarına saldırı yapılmayacağına dairdir.²⁵¹

İslâm'ın zuhuruyla birlikte sosyal adaletin sağlanması, adil bir düzenin kurulması söylemi Mekke'nin ekonomik hayatını ellerinde bulunduran müşrikleri rahatsız etmiş ve İslâm'a karşı tepki göstermişlerdir. Mekkeli müşriklerin Müslümanlara karşı çıkmasının en önemli nedeni ekonomik düzenlerinin bozulacak olmasıdır. Çünkü burada Kabe'nin getirdiği ayrıcalıklarla birlikte birçok müessese kurarak mükemmel bir iktisadi düzen sağlamışlardır. Dinin merkezde olduğu bu toplumsal yapı ekonomilerini putperestlik dini üzerine inşa etmişlerdir. Eğer yeni bir dini kabul edecek olurlarsa civarda bulunan tüm müşrik Arap kabilelerinin tepkisini çekeceklerini düşünmüşlerdir. Civarda yaşayan Arap kabileleri içi ve etrafı putlarla donatılmış Kabe'ye gelip kurban takdim etmekte ve hediyeler sunmaktadırlar.²⁵² Kabe'nin ellerinden çıkmasıyla hem hums müessesinin getirdiği ekonomik kazancı hem de saygınlıklarını kaybedeceklerdir. Kâbe onların iktisadi hayatı için vazgeçilmez bir değer niteliği taşımaktadır. Bunun farkına varan Yemen valisi Ebrehe Kabe'yi yıkmak istemiş, burada var olan canlı ekonomik hayatı kendi bölgesinde bir dini merkez inşa ederek oraya taşımayı istemiştir. Lakin Allah'ın Ebabil kuşlarını göndermesiyle bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmış Mekkeliler daha da itibar kazanmışlardır.²⁵³

²⁴⁸ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, s. 382; İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. II/33.

²⁴⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 505; İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. II/8; Belazûrî, *Ensab*, I/287.

²⁵⁰ İbn Hacer, *el İsbâbe fî temyîzi's sahabê*, s. III/413.

²⁵¹ Belazûrî, *Fütûhul Büldan*, s. 43.

²⁵² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 856.

²⁵³ İbn Hişâm, *es Sîre*, s. 59.

Yazın Şam'a kışın da Yemen'e gönderecekleri ticaret kervanları²⁵⁴ İslâm'ı kabul etmeleri halinde civar kabileler tarafından kervanlarının saldırıya uğrama korkusu onları İslâm'a karşı tepkisel hale getirmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in 'mal ve servet biriktirenler'²⁵⁵ ifadesiyle tanımladığı Mekke aristokrasini oluşturan mele' ve münfet takımı İslâm'a en fazla tepkiyi veren kesim olmuştur. Hz. Peygamber'e en fazla karşı çıkanlar arasında ticaret kervanlarına sahip olanlar olduğu bilinmektedir.

Mekke müşrikleri İslâm'ı ekonomik düzenlerini bozacak bir engel olarak gördüler. İlk zamanlarda Hz. Peygamber'in ekonomiye dair beyanatları ve düzenlemeleri olmadığı halde bu şekilde düşünmelerinin en önemli nedeni ekonomik yapılarının dine bağlı olmasından kaynaklanmaktadır. Ekonomi Kâbe merkezli olarak şekillenmiş, buraya hac ve putlara hediye vermek için gelenlerin sayısı artmış bu da canlı bir ticaret hayatı meydana getirmiştir. Sonuç itibarıyla Mekke müşriklerinin İslâm'a karşı çıkmalarının en önemli nedeni iktisadi kaygıdır.

2.2.1.1. Panayırlar

İslâm'ın zuhur etmesiyle birlikte Mekke'de bulunan iç pazarlar ve panayırlar varlıklarını devam ettirmiş ve ekonomik hayata katkı sağlamaya devam etmiştir. Hz. Peygamber bu panayırları tebliğ merkezi olarak görmüş, Ukâz, Mecenne ve Zülmece panayırlarına katılmıştır. Özellikle de amcası Ebû Tâlib'in vefatından sonra yeni bir merkez arayışı için panayıra gelen kabilelerle görüşmüştür. Hz. Peygamber Mekke'den ayrılırken bu şehrin bereketli bir yer olduğunu bildirmiş, eğer çıkartılmasaydı buradan hicret etmeyeceği bildirmiştir. Bu da hicret zamanı olan yıllarda da panayırların canlılığını koruduğunu göstermektedir.

Müslümanlar hicretten sonra hac farızasının gelmesiyle birlikte Mekke civarında bulunan panayırlarda alışveriş yapmak istemişler, lakin câhiliye döneminden kalma adetlerin panayırlarda varlığından dolayı rahatsız olmuş günaha düşeceklerinden korkmuşlardır. Bunun üzerine hac zamanı alışveriş yapılmasında bir günah olmadığını bildiren ayetler gelince rahatça alışveriş yapmışlardır.²⁵⁶

²⁵⁴ İbn Habib, *el-Münammak*, s.219.

²⁵⁵ Meâric, 70/18.

²⁵⁶ Bakara, 2/198.

Mekke'nin fethinden sonra Mekke halkının kendilerine siyasi ve iktisadi bir ayrıcalık getirmesi amacıyla kurdukları hums sistemi ortadan kalkınca hac için gelenler Mina ve Arafat başta olmak üzere hiçbir tahakküm altında kalmadan istedikleri yerde alışveriş yaptılar. Bu durum hem Mekke iç pazarının hem de civardaki panayırların zayıflamasına yol açmıştır. Bundan dolayı Arafat ve Mina çevresinde küçük pazarlar kurulmuştur. Bu durum zamanla büyük panayırların kapanmasına yol açmıştır.

2.2.2. Tarım, Hayvancılık ve Zanaat

İslâm öncesi dönemde Mekke'nin ekonomik hayatı işlenirken bu konular detaylı bir şekilde zikredilmişti. İslâm'ın zuhuruyla birlikte Mekke ekonomisinde bu alanlarda ciddi bir değişim meydana gelmemiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere İslâm'ın zuhuruyla birlikte Kur'ân'ın ilk dönem ilkeleri tevhit, iman ve ahlak üzerinde yoğunlaşmıştı. Hz. Peygamber burada öncelikle var olan putperestlik inancını ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Mekke ekonomisi İslâm öncesi ve sonrası dönemde tarıma elverişli arazileri olmadığından, hayvancılıktan kazanç sağlayacak kadar meraları olmadığından dolayı genelde ticaret ehli olmuşlardır. Mekke'de veya daha çok civarında bedevî kabilelerin yetiştirdikleri hayvanların derisini kullanmak amacıyla kazanç sağlamaktadırlar.

Müşrikler ticarete dayalı ekonomilerini güçlendirmek için alt tabakada bulunan kimseleri ürün imal etmesi, deri tabaklaması, kervan mallarını taşınması veya her türlü hizmetinde köle olarak çalıştırmak için kullanırlardı. Hicretle birlikte ellerinin altında çalışacak insan sayısının azalmasından dolayı da kervan malları azalmıştır. Özellikle mağlubiyetle sonuçlanan savaşlardan sonra durumları daha da kötü hale gelmiştir. Bu durum Mekke'nin fethine kadar devam edecektir.

Mekke'de bulunan Müslümanlar müşriklerin baskılarından ve ambargosundan dolayı dayanışma usulüne dayalı bir ekonomik yapı oluşturmuşlardır. Burada zengin Müslümanlar olmakla birlikte onlarda kabileleri tarafından yok sayılmışlardır. Bu yüzden Mekke ekonomisi fethine kadar pasif bir şekilde devam etmiştir.

2.2.3. Vergi

İslâmî dönemde Mekke'de bulunan Müslümanlar için bir vergi sistemi söz konusu değildir. İslâm öncesi dönemde müşriklerin ortaya koyduğu vergi sistemi bu dönem de

devam etmektedir.²⁵⁷ Hicret öncesi ve sonrası dönemde Mekke'nin fethine kadar burada bulunan Müslümanlar, Mekkî ayetlerden de anlaşılacağı üzere pasif bir direniş, yardımlaşma ve dayanışma içerisinde olmuşlardır.²⁵⁸ İslâmî dönemde vergi sistemi kurumsallaşan kimliğiyle birlikte Medine'de görülecektir.

2.2.4. İktisadî Kurum

Mekke'de İslâm'ın zuhuruyla birlikte ekonomik açıdan büyük değişiklikler meydana gelmedi. İslâm burada kurumsal açıdan değil akidevî açıdan bir ilerleme kaydetmektedir. Bir devlet yapılanması bulunmadığı için ekonomik hayatla ilgili dayanışma, yardımlaşma ve adil düzeni tavsiye ediyordu. Buradan hareketle Mekke'de câhiliye döneminde varlığını güçlü bir şekilde devam ettiren kuruluşlar İslâm'ın ilk döneminde de varlıklarını korumuşlardır. Bu kuruluşlar arasında Dârun-nedve Mekke'nin fethine kadar faaliyetlerine güçlü bir şekilde devam etti. Ebû Süfyân'ın Bedir savaşına sebep olan kervanını Suriye'den Mekke'ye getirdiğinde burada bekletmiş ve kervanda malları bulunanlara payını dağıtmıştır.²⁵⁹ Burası kervanların giriş-çıkış noktası olma özelliğini bu süreçte de devam ettirmiştir.

Hilfu'l-fudûl kurumu İslâmî dönemde de varlığını devam ettirmiştir. İslâm öncesi dönemde Hz. Peygamber'in buraya üye olması, İslâmî dönemde bu kurumdan övgüyle bahsetmesi bu dönemde varlığını güçlü bir şekilde sürdürdüğünü göstermektedir.²⁶⁰ Hamîdullah bu kurumun kuruluş yılından itibaren 20 veya 30 yıl devam ettiğini son üyesinin ölmesiyle sona erdiğini söylemektedir.²⁶¹

Mekke ekonomisine katkı sağlayan diğer bir kurum olan haram aylar sistemi İslâmî dönemde de fonksiyonunu devam ettirmiştir. Hz. Peygamber bi'setten vefatına kadar bu sisteme riayet etmiştir. Hz. Peygamber sahâbîlerden Abdullah b. Cahş'ı bir birlikte beraber haram ayların içinde olunan bir zamanda Mekke kervanını gözetlemesi için göndermiş, komutan baskın emri almadan bu aylar içerisinde kervana baskın düzenleyip bazı kervancıları öldürüp kervan mallarını Medine'ye getirmiştir. Hz. Peygamber bu duruma çok kızmış ve kervan mallarını ganimet olarak dağıtmayıp

²⁵⁷ Bk. Çalışmamızın Cahiliye Dönemi Vergi Başlığı.

²⁵⁸ Bakara 2/219, Hadid 57/7, Al-i İmran 3/92.

²⁵⁹ Vâkıdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. 190-200.

²⁶⁰ İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 53.

²⁶¹ Muhammed Hamidullah, "Hilfu'l Fûdûl", DİA, 1998, XVIII, s. 31-32

bekletmiştir. Mekke müşrikleri Müslümanlara karşı bunu bir propaganda aracı olarak kullanmışlardır.²⁶² Bunun üzerine haram ayların kutsallığını kabul eden ama karşı taraftan bir saldırı olması halinde karşılık verilebileceğini caiz sayan ayetler nazil olmuştur.²⁶³

Mekkelilerin kendilerine bir ayrıcalık olarak ortaya koydukları ahmesîlik sistemi İslâmî dönemde Mekke'nin fethine kadar devam etmiştir. Bu sistem sayesinde büyük kazançlar elde eden Mekke müşriklerinin İslâm'ı reddetme sebeplerinden biri de bu konudaki ayrıcalıklarının ortadan kalkacak olmasıdır. Bu sistem Mekke'nin itibarının zedelenmesiyle zayıflayıp Mekke'nin fethiyle de Hz. Peygamber tarafından herkes eşit sayılarak ortadan kaldırılmıştır.

2.3. MEDİNE DÖNEMİ

Medine, Müslümanların hicretinden önce farklı etnik yapılardan oluşan, kabile yönetim anlayışının esas alındığı, siyasi ve toplumsal bir birlikteliğin bulunmadığı, Arap ve Yahudilerin hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle savaş halinde olduğu bir şehirdir.²⁶⁴ Siyasi olarak bir birliktelik sağlanmadığından dolayı da ekonomik yapı da zayıf kalıyordu. Medine'de Mekke gibi siyasi ve iktisadi kurumlar bulunmuyordu. Her kabile kendi içerisinde bir siyasi ve ekonomik yapıya sahipti.

Medine'de ilk yerleşim sağlayan kabile Arap olan Amâlikalılardır.²⁶⁵ Bu kabilenin Medine'ye ne zaman geldiğine dair bilgiler birbiriyle çelişmektedir.²⁶⁶ Bu kabileden sonra muhtemelen bilinçli olarak tercih edilerek buraya göç etmiş olan kabileler Yahudilerden olan Benî Nadîr, Benî Kaynuka ve Benî Kureyza'dır. En son gelen kabileler ise Arim seddinin yıkılmasından sonra buraya gelen Evs ve Hazrec kabilesidir.²⁶⁷ Şehirde bu göçlerle birlikte 4 bin Yahudi, 6 bin de Arap nüfus bulunmaktadır. Şehre daha önce geldiklerinden ötürü burada var olan ekonomik yapıyı ellerinde bulunan kesim Yahudilerdir. Araplar genelde tarımla uğraşırken Yahudiler birçok iş dalıyla ilgilenmektedirler. Bu çeşitli iş dallarından elde ettikleri ekonomik güç ile Arapları baskı altına almaktadırlar. Siyasi ve ekonomik anlamda baskı altına almaları

²⁶² İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. II/8-11.

²⁶³ Tevbe, 9/36.

²⁶⁴ Yaşar Çelikkol, Câhiliye Döneminde Yesrib'in Etnik Yapısı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: c. 15 s. 1, s. 319-346.

²⁶⁵ Mustafa Küçükkeskici, Medine'nin Sosyal Yapısı, s. 28.

²⁶⁶ Feyza Betül Köse, *Medine'de Sosyal Hayat (Dört Halife Dönemi)*, İstanbul, Mana Yayınları, 2016, s. 30-31.

²⁶⁷ Yasin Ğadban, *Medinetü Yesrib Kable'l İslâm*, Ürdün, Dâru'l Beşîr, 1993, s. 83.

yetmemekle birlikte Arap kabileleri arasında fitne çıkararak Evs ve Hazrec kabilesinin uzun yıllar savaşmasına sebebiyet verdiler.²⁶⁸ Bu savaşlar sayesinde Yahudiler îmal ettikleri harp malzemelerini her iki kabileye satmış ve bundan yüksek kazançlar elde etmişlerdir. Böylelikle de onların güçsüz kalmasını sağlayıp şehrin ekonomik yapısını kendi ellerinde tutuyorlardı. Bu savaş Müslümanların hicretine kadar devam etmiştir. Öyle ki aralarında yaşanmış olan en kanlı ve en son savaş olan Buas'tan sonra Medineliler bir çıkış yolu aramaya başladılar ve İslâm ile böyle müşerref oldular. Hz. Aişe'den nakledilen bir hadiste “Buâs, Allah Resulu için hazırlanmış bir gündü”²⁶⁹ diyerek onların bu savaştan dolayı İslâm'a ısındıklarını belirtmiştir.

Savaşların yaşandığı, idari yapının zayıf olduğu, birlikteliğin bulunmadığı, her kabilenin kendi içerisinde bir yönetim ve iktisat anlayışı ortaya koyduğu Medine barış ve güvene ihtiyaç duymaktadır. Şehir kendi içerisinde parçalı bir yönetim sergilediği içinde var olan problemlere çözüm bulamamaktadır. Medine'ye hem dini hem sosyal hem de ekonomik açıdan kurtaracak olacak çözüm Müslümanların buraya hicret etmesi ve Medine'nin ilk İslâm devleti olmasıdır.

Medine ekonomisi Müslümanların hicret etmesinden önce Yahudilerin tekelinde bulunmaktaydı. Burada kurdukları zanaat atölyeleri ve pazarlarla birlikte güçlü bir iktisadi yapıya sahip olmuşlardır. Arap kabileleriye tarımla uğraşmakta çok az kimse ticaret yapmaktadır. Müslümanlar hicret ettikleri zaman Yahudilerin siyasi ve ekonomik anlamda güçlü oldukları, farklı yapıların ve dinlerin var olduğu bir Medine ile karşılaşacaklardır.

2.3.1. Medinelilerin İslâm'ı Kabullerinde Ekonominin Etkisi

Medine, Mekke gibi geniş ticaret ağına sahip bir şehir değildi. Yemen-Mekke-Suriye ticaret yolu üzerinde bulunmasına rağmen siyasi bir birliktelikleri ve idari bir yapıları bulunmadığından dolayı genelde tarım ve iç pazar ekonomisinin hâkim olduğu bir şehir olmuştur. Siyasi birlikteliğin olmamasıyla birlikte tarıma elverişli topraklarının bulunmasından dolayı da dış pazar gücüne pek önem vermemişlerdir. Sonuçta her iki etnik yapının da yaptığı en iyi iş tarımdır.²⁷⁰ Başta Evs ve Hazrec kabileleri olmak üzere

²⁶⁸ Mustafa Küçükkeskici, Medine'nin Sosyal Yapısı, s. 68-70.

²⁶⁹ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Menâkıbü'l-enşâr, 27.

²⁷⁰ Yasin Ğadban, *Medinetü Yesrib Kable'l İslâm*, s. 85.

Medine halkı ticaret konusunda pek mâhir değillerdir. Ayrıca yıllardır Yahudilerin ekonomik tahakkümü altından yaşayan Araplar artık kendi hakimiyetlerini kurmak istemişlerdir. Bu sebeplerden ötürü Mekke halkı gibi ticaret erbabı olan kimselerin Medine'ye gelmelerine şehirde yaşayan kimseler memnuniyetle karşılamışlardır.

Uzun yıllar devam eden savaşlar neticesinde büyük kayıplar veren Arap kabileleri, o zamanın iktisadi gücünü ve uluslararası ticaretini elinde bulunduran, îlâf ve hums sistemiyle Arap yarımadasında büyük imtiyazlar kazanan Mekke toplumundan özelde de Kureyş'e mensup kimselerin şehirde varlıklarıyla birlikte ticari yönden güçleneceklerini düşünmüşlerdir. Gerçekten de muhacirlerinden buraya hicret etmesiyle Medine halkı ekonomik olarak daha özgür hale gelmişlerdir.

2.3.2. Medine'de Ekonomik Hayatı Tesis Etme Üzerine Atılan Adımlar

Medine İslâm toplumunu oluştururken ortaya konulan kurumsallaşma çabaları sadece dini ve siyasi alana münhasır değildi. Hz. Peygamber Mekke'de geçirdiği zorlu yılların ardından İslâm toplumunun ayakta kalabilmesi için hem siyasi hem de ekonomik özgürlüğe kavuşması gerektiğini biliyordu. Devlet olabilmenin temeli de ekonomik özgürlük ile doğrudan bağlantılıdır. Hz. Peygamber'in Medine'de hayata geçirmiş olduğu bazı faaliyetlerin ekonomik tarafı da bulunmaktadır. Kanaatimizce dini yönden sonra bunları tesis etmiş olmasının en önemli nedeni ekonomiktir.

Hz. Peygamber (sav) hayatının büyük bir bölümünü ekonomik açıdan güçlü, kurumsallaşmış bir şehir olan Mekke'de geçirdi. Burada var olan kurumları yakından takip etmiş hatta bunların içerisinde Hilfü'l-Fudûl kurumuna katılmıştır.²⁷¹ Bizzat panayırlara katılmış, Suriye'ye ticaret kervanları götürmüştür. Bundan dolayı Mekke şehrinin ekonomik yapısını iyi bilmektedir. Medine'ye hicretiyle birlikte Mekke'den elde ettiği tecrübeler ışığında birtakım kurumlar ihdas etmiştir. Şüphesiz bu kurumların ekonomik yönlerinin yanında dini, siyasi ve toplumsal yönleri de bulunmaktadır.

Medine toplumu farklı etnik yapılardan ve kabilelerden oluşmaktadır. Bu oluşumun üzerine Mekkeli muhacirler eklenince şehir yapısı daha da kozmopolit bir hale geldi. Şehir farklı din, kültür ve kabileler iç içe girdi. Bu şehirde hem Müslümanları kendi

²⁷¹ İbn Hişâm, *es Sîre*, s.134.

içerisinde organize edecek hem de diğer etnik ve dinî yapıya sahip kimseleri kapsayacak dinî ve ekonomik düzenlemeler gerekiyordu. Hz. Peygamberin bu konuda attığı adımlar üzerinde duracağız.

2.3.2.1. Muâhat (Kardeşlik) Tesis

Müslümanların Medine'ye hicret etmesiyle birlikte zorlu geçen Mekke yıllarında var olan ilkeler hayata geçirilmeye başlandı. Hz. Peygamber Medine gibi kozmopolit bir şehirde öncelikle Müslümanlar arasında dine dayalı bir bağ tesis etmiştir.²⁷² Buna bağ ile Mekkeli Müslümanlar ile Medinelî Müslümanlar arasında kardeşlik ilan etti. Bu kardeşlik ilanını sadece dini açıdan ele almak doğru olmaz. Kanaatimizce bu kardeşlik bağının en önemli nedenlerinden biri ekonomiktir. Çünkü Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanlar bütün mal varlıklarını Mekke'de bırakmışlardır. Buraya ellerinde hiçbir mal varlığı olmadan gelen bu insanların geçimini sürdürmeye, kazanç sağlamaya ihtiyaçları bulunmaktadır. Hz. Peygamber ilan ettiği kardeşlik kurumuyla hem muhacirlerin belli bir müddet geçimini kolaylaştırmış hem de Mekkeli Müslümanlar ile Medinelî Müslümanların birlikte üretmesini ve emek vermesini sağlamıştır.

Hz. Peygamber bu kurumu tesis ederken her şeyden önce tarımla uğraşan ensar ile ticaret konusunda mâhir olan muhacirleri bir araya getirip şehrin ekonomik yapısını Müslümanlar lehine çevirmek istemiştir. Medine ekonomik yapısında Arap kabilelerin ürettiği mallar Yahudilerin pazarlarında onların istediği fiyata satılır, dışarıya onların eliyle ihraç edilirdi.²⁷³ Ticaret ehli olan muhacirlerin buraya gelmesiyle durum farklı bir boyut kazanmıştır. Ensarın bahçelerinde yetiştirdikleri hurmalar muhacirlerin eliyle pazarlarda satılmakta ve ihracatı yapılmaktadır. Bu noktalar göz önüne alındığından Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu kardeşlik ahdinin sadece dini değil ekonomik tarafı olduğu da anlaşılır. Çünkü Kur'ân ortaya koyduğu toplum yapısında emek ve sermaye birleşimiyle ortak bir ekonomik yapı öngörmektedir. Medine ekonomisinin bu emek ve sermayeyle oluşması için de çiftçi olan ensarla tüccar olan muhacirin arada kurulan kardeşlik bağı ile bir araya gelmesi gerekmektedir. Bir devletin ayakta kalabilmesi için en temel yapı taşı ekonomik refahtır. Bu ekonomik refahı da ortaya koyabilmek için Müslümanlar arasındaki birliğin sağlanması, birikimlerin paylaşılması, tecrübelerin

²⁷² Haşr 59/9; İbn Hişâm, *es Sîre*, s. 113; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, s. 159-162; Sabri Hizmetli, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 293.

²⁷³ Yasin Ğadban, *Medinetü Yesrib Kable'l İslâm*, s. 90.

aktarılması ve problemlerin çözümü şarttır. Hz. Peygamber bu problemi kardeşlik kurumunu ortaya koyarak çözmüştür.

Kur'ân-ı Kerim'de Ensar'ın muhacirlere karşı ortaya koyduğu dayanışma örneği şu ayetle zikredilmiştir: “Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar, ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarsa işte kurtuluşa erecek olanlar onlardır.”²⁷⁴ Bu ayette görüldüğü üzere kardeşlik hukuku dinî, siyasî ve ekonomik alanı kapsamaktadır. Müslümanlar arasında bu dayanışmanın sağlanmasının ardından bir birliktelik meydana gelmiş ve bu sayede kervanlar yola çıkmıştır. Hatırlanacağı üzere daha önceki bölümde Medine'nin dış ticaret gücünün zayıf olma sebeplerinden biri olarak iç siyasi birliğin sağlanamamış olması demiştik. Burada tesis edilen kardeşlik ve dayanışma üretim-ihracat-ithalat döngüsünü güçlendirmiş ve Medine İslâm devletinin ekonomik yapısının temellerini sağlamlaştırmıştır.

Kardeşlik hukuku Medine'ye hicretten kısa bir süre sonra gerçekleşti.²⁷⁵ Hz. Peygamber Müslümanları “İslâm'da hilf yoktur, din kardeşliği vardır”²⁷⁶ diyerek birbiriyle ikişer ikişer kardeş ilan edip birbirinden sorumlu tuttu. Bu sorumluluk gereği ensar mallarını muhacirlerle paylaşarak muhacirlerde pazara gidip alışveriş yaparak ekonomik yapıyı güçlendirmişlerdir. Bu konudaki en güzel örneği Abdurrahman b. Avf zikretmiştir: “Hz. Peygamber benimle ensardan Sa'd b. Rebî arasında kardeşlik ilan etti. Bu kardeşliğin üzerine Sa'd bana malının yarısını vermeyi teklif etti. Bunun üzerine Abdurrahman, benim böyle bir ihtiyacım yoktur, sen bana çarşının yolunu göster demiştir” Bu hadis muhacirlerin Medine gelmesiyle pazarın yolunu tuttuğunu ve şehrin ekonomik hayatına destek sağladığını göstermektedir.²⁷⁷ Bu kurum aynı zamanda Medine ekonomini elinde bulunduran Yahudilere karşı Müslümanların gücünü sağlamlaştırmıştır. Ensarın muhacirlere sağladığı bu yardım ve emek dolayısıyla Müslümanlar Medine ekonomik hayatında söz sahibi olmuşlardır.

²⁷⁴ Haşr 59/9.

²⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. III/139.

²⁷⁶ Hüseyin Algül, "Muâhât", DİA, XXX, s. 308-309

²⁷⁷ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Menâkıbü'l-enşâr, 3.

2.3.2.2. Mescid-i Nebevî

Hız. Peygamber'in Medine'ye hicret etmesiyle İslâm toplumunu oluşturma üzerine attığı adımlardan bir tanesi de Müslümanlar için dinî ve sosyokültürel bir yapı inşa etmek olmuştur. Bu yüzden Medine'ye gelir gelmez bir mescit yaptırmaya başlamıştır.²⁷⁸ İnşa edilen bu mescit dinî ve ilmî faaliyetlerin yanında İslâm toplumunun her türlü probleminin çözüldüğü bir yer olmuştur. Mescit ibadet yapılma yeri dışında bütün siyasi işlerin yürütüldüğü, ticaret kervanlarının durak noktası olan bir yer olmuştur.²⁷⁹ Kurulacak ilk pazar ile ilgili istişareler burada yapılmıştır. Medine pazar yeri de mescidin yakınında bir yere kurulmuş olması Hız. Peygamberin şehir anlayışı ortaya koymaktadır. Mescit, pazar bütünlüğünü bir arada tutulmuştur. Benzetmek her ne kadar doğru olmasa da buradaki mescit siyasi ve ekonomik yapısıyla Mekke'de bulunan Kusay'ın kurduğu Dârünnedve'ye benzetilebilir.

2.3.2.3. Medine Sözleşmesi

Medine toplumu farklı etnik, dinî ve siyasî yapılardan bir araya gelmektedir. Medine'de herhangi bir devlet yapılanması bulunmuyordu. Her kabilenin kendi yönetim anlayışı vardı. Dolayısıyla bu şehirde Mekke'deki gibi siyasî bir birlik bulunmuyordu. Bu durum da şehrin ekonomik yapısını olumsuz bir şekilde etkiliyordu. Çünkü şehirde kolektif bir çalışma yoktu.

Hız. Peygamber, hicretten hemen sonra Müslümanların bir araya gelebilecekleri bir mescit kurup aralarında dayanışma sağlayabilecekleri bir kardeşlik hukuku kurup Müslümanlar arasındaki birlikteliği sağlamış oldu. Müslümanlar arasında kurulan bu birliktelikten sonra Hız. Peygamber Müslümanların şehirde rahatça dolaşabilmeleri, Yahudilerin çarşılarında alışveriş yapabilmeleri ve şehrin genelini kapsayacak bir barış ortamı kurmak amacıyla şehirde yaşayan bütün kesimlerle bir sözleşme yapmaya karar verdi. Bu sözleşmeye göre kabileler kendi içişlerinde serbest dışişlerinde ise birlikte hareket edilecekti.²⁸⁰ Hız. Peygamber bu anlaşmayla şehre dışarıdan gelecek olan saldırıların önünü kesmiş oldu. Bu anlaşmayla ticaret ehli muhacirler ekonomiyi elinde bulunduran Yahudilerin pazarlarında güvenle alışveriş yapabildiler. Bu sözleşmeye şu

²⁷⁸ Belâzürî, *el- Buldân*, s. 6.

²⁷⁹ Semhûdî, *el Vefâ*, s. I/262.

²⁸⁰ İbn Hişâm *es- Sîre*, s. 501; Vâkıdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. 176; İbn Kesir, *el- Bidâye ve'n-Nihâye*, s. III/224-225.

açından bakmakta faydalı olacaktır. Bir şehrin ekonomik yapısı şehirde var olan iç güvenlikle doğru orantılıdır. Hz. Peygamber kardeşlik anlaşmasıyla Müslümanlar arasında sağladığı dayanışmadan sonra şehrin iç ve dış güvenliğini de bu sözleşmeyle sağlamış oldu. Bu anlaşma neticesinde Medine devletine dışarıdan ticaret kervanları güvenli bir şekilde gelebilecek ve şehrin ekonomik yapısı için kurumlarda daha rahat tesis edilebilecektir.

2.3.3. Ticaret

Sanayi öncesi toplumlarda ekonomik yapı tamamıyla üretim ve ihracat esasına dayanmaktadır. Burada üretilen mallar kervanlar aracılığıyla bölgenin farklı yerlerine ihraç edilir ve oradan da iç pazarda satılması amacıyla şehirde yetiştirilmeyen ve üretilmeyen ürünler ithal edilir. Medine gibi tarıma elverişli topraklara sahip şehirlerde genelde zirai ürünler üzerinde bir ticaret söz konusudur. Sanayi öncesi toplumlarda şehirlerin ekonomik yapısı bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Medine var olan ticari hayatta bu esaslar üzerinde yürütülmüştür.

Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicret etmesiyle birlikte İslâm toplumunun iktisadi temellerini atmaya başlamıştır. Kendisi de bir tâcir olan Hz. Peygamber Müslümanları ticaret yapmaya teşvik etmiştir. Ticaretle ilgili ahlaki ve hukuki ilkeler Kur'an'ı Kerim de ve hadislerde izah edilmiştir. Hz. Peygamber Müslümanlara her zaman ticaret yapmayı tavsiye etmiştir. Bu tavsiyeyle ilgili olarak "Güvenilir, sıddık, sözünü tutan tüccar kıyamet günü şehitlerle beraberdir"²⁸¹ buyurarak hem ticarete teşvik etmiş hem de İslâmî ticaretin en önemli temel ilkelerinin güven, dürüstlük ve sözünde durmak olduğunu beyan etmiştir. Yine bir hadisinde "İnsanın yediği rızıkların en hayırlısı kendi eliyle kazandığıdır"²⁸² buyurarak üretmeye, çalışmaya teşvik etmiştir. Aynı zamanda Muaz b. Cebel'e Beytül-mâl'dan bir miktar eşya verip ticaret yap demesi de teşvikinin en güzel örneğidir. Bununla birlikte sahâbîlerden birine bir dinar vererek koyun almasını istemiştir. Ticarettten anladığı alışverişinden anlaşılan sahâbî bir dirheme iki adet koyun alıp pazarda bunlardan birini bir dirheme satarak Hz. Peygamber'in yanına bir dirhem ve bir koyunla gelmiştir. Hz. Peygamber (sav) sahâbînin bu yaptığından dolayı onu övmüştür.²⁸³

²⁸¹ İbn Mâce (ö. 273), Sünen-i İbn Mâce (thk. Ahmed Şemsuddin), Beyrut, DKİ, 2015, Ticaret, 1.

²⁸² Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Buyû, 15.

²⁸³ İbn Mâce, Sünen-i İbn Mâce, Sadakât, 7.

Hız. Peygamber (sav) Medine toplumunun yaşadığı konumu itibariyle ticaret yolları üzerinde olduğunu göz önünde bulundurarak “Rızkın onda dokuzu ticarettedir”²⁸⁴ diyerek bu konumu Müslümanları ticarete yönlendirerek değerlendirmek istemiştir. Üretim veya alışveriş olsun, kazançla ilgili her sözünden ticareti ve ticaretle işğal edenleri övdüğü görülmektedir. Ticaretle ilgili övgü dolu sözlerinin yanında Müslümanları bu konuda da uyarmıştır. Bir hadisinde “Allah’tan hakkıyla korkan, iyi ve doğru olanlar dışında ticaret yapanlar kıyamet günü fâcir olarak diriltileceklerdir”²⁸⁵ buyurarak ticarete güven ilkesinin üzerinde durmuştur.

İslâm ticaretinin ilkeleri Hız. Peygamber tarafından beyan edilmiştir. Öncelik olarak bu ilkeler ahlaki değerlere göre belirlenmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de “Ey İman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret dışında mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin”²⁸⁶ ayeti bunun delilidir. Hız. Peygamber bu ahlak ilkelerini hem sözlü olarak tavsiye etmiş hem de kendisi bir tâcir olarak hayatında göstermiştir. Hız. Peygamber’in bu teşvikinin ve öğütlerinin başarıya ulaştığı Medine devletinin ekonomik yapısında ziyadesiyle görülecektir.

Medine şehrinin ticaret hayatı hicretten önce ve hicretten sonraki ilk yıllarda Yahudilerin elinde bulunmaktaydı. Özellikle Benî Kaynuka Yahudileri Medine’de tarımı yapılan gıda ürünleriyle, zanaat ustalarının elinden çıkan ürünleri ticaret kervanlarıyla dışarıya ihraç ediyor, iç pazarda kendisine muhtaç olunsun diye de Medine’de bulunmayan ithal ürünlerini getirip satıyordu. Bu durumdan dolayı da Araplar üretim-ihracat-ithalat dengesini elinde bulunduran Yahudilerden sürekli borç almakta ve onların ekonomik tahakkümü altında yaşamaktaydılar.²⁸⁷ Bunların dışında Nebatiler Şam bölgesinden buraya zeytin, zeytinyağı, un ve koku getirip kendi pazarlarında satarlardı.²⁸⁸

Mekkeli Müslümanlar buraya hicret etmesiyle birlikte ticaret ve kervancılık konusundaki birikimlerini, Ensar’ın tarım konusundaki birikimleriyle birleştirerek mükemmel bir üretim-ihracat döngüsü oluşturmuşlardır. Mekkeli Müslümanların ticaret konusundaki birikimlerinden faydalanarak Ensar’dan bazı Müslümanlar da ticaretle

²⁸⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez Zehebî (ö. 748), *Siyeru A’lâmi’n Nübelâ* (thk. Beşşâr Avvâd Mâruf), Beyrut, Müessesetu’r risâle, 1985, s. II/570.

²⁸⁵ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, Ticaret, 3.

²⁸⁶ Nisâ, 4/29.

²⁸⁷ İbn Hişam, *es Sîre*, s. 383.

²⁸⁸ Vâkıdî, *Kitâbü’l Megâzî*, s. 988.

iştilgal etmeye başlamışlardır. Medine'nin de Mekke gibi ticaret yolları üzerinde bulunuyor olması muhacirlerin işini daha da kolaylaştırmıştır. Hz. Peygamber de hem teşvikiyle hem de ticaret yolları üzerinde bulunan kabilelerle anlaşma yaparak bunun önünü açmıştır. Bu anlaşmaya uymayan kabilelere şehrin ekonomik yapısını korumak amacıyla savaşmıştır.²⁸⁹ Hicretin beşinci yılında Suriye tarafına giden Müslümanlara ait bir ticaret kervanına Dûmetülcendel bölgesinde saldıran Hristiyan topluluğa karşı bizzat kendisi giderek savaş açmış, ticaret yolunun güvenliğini sağlamıştır.²⁹⁰

Müslümanların Medine'ye hicretiyle Medine canlı bir ticaret merkezi haline geldi. Muhacirlerin ticaret konusundaki dâhilikleri Medine'nin ihracat gücünü artırdı. Gelişen dış ticaret gücüyle Medine'ye dışarıdan bol miktarda ithal üründe gelmeye başladı. Bu durum iç pazar ekonomisinin gücünü arttırıp şehrin ekonomik hayatına canlılık kazandırdı.

Muhacirler arasında İslâm öncesi dönemde ticaret ile uğraşanlar Müslüman olduktan ve hicret ettikten sonra da işlerine devam etmişlerdir. Abdurrahman b. Avf, Hz. Osman, Zübeyr b. Avvâm ve Hz. Ebubekir İslâmî dönemde ticaretten yüksek kârlar elde etmişlerdir.²⁹¹ Abdurrahman b. Avf Suriye'den Medine'ye 700 deveden oluşan gıda ürünü getirdiği rivayet edilmektedir.²⁹² Hz. Ebubekir'in Hz. Peygamber'in vefatına yakın Busra'dan yüklü miktarda kumaş, koku ve gıda ürünleriyle dönmesi,²⁹³ Zübeyr b. Avvâm 'ın Hz. Peygamber hicret ederken kısa bir zaman içerisinde Suriye'den Medine'ye kervanla gelmesi²⁹⁴ ve Zeyd b. Hârîse'nin yönetiminde Şam'a gönderilen ticaret kervanının Vâdi'l Kurâ'da bir grup tarafından baskına uğraması,²⁹⁵ sahâbîlerden biriyle sohbet ederken bir meseleyi bilmediğini söyleyen Hz. Ömer'in kendisini ticaretle uğraşmasının ilim tahsilinden alıkoyduğunu söylemesi²⁹⁶ Medine şehrinin muhacirler eliyle uluslararası bir ticaret merkezine dönüştüğünü göstermektedir. Bunlara ilaveten ensardan Ebu'l Milak'ın, hanım sahâbîlerden Kayle ve Esmâ bint Muharreb'in ticaret

²⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 431.

²⁹⁰ Vâkîdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. 403.

²⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. III/60.

²⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. VII/164.

²⁹³ İbn Abdilberr (ö. 463), *el İstî'âb fî ma'rîfeti'l ashâb*, Beyrut, Dâru'l Fikr, 2006, s. II/690; İbn Hacer, *el İsbâbe*, s. III/220; Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/257.

²⁹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. III/186.

²⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, S. II/90.

²⁹⁶ Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/257

yaptığı zikredilmektedir.²⁹⁷ Kadın sahâbîlerin genelde koku, sepet ve hasır tarzı ürünlerin ticaretini yaptıkları görülmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber (sav) döneminde Nebatilerin Medine'ye ticaret amaçlı gelmeleri devam etmiştir. Civarda varlığını sürdüren Hristiyan bazı kabileler de Medine'ye buğday getirip karşılığında hurma almışlardır.²⁹⁸ Tüm bu rivayetler göstermektedir ki Medine'nin ekonomik yapısı muhacirlerin eliyle güçlenmiş ve Medine tarım kenti olma özelliğinin yanına ticaret merkezi olma kimliğini de katmıştır.

Medine'de ticareti yapılan ürünler konusunda hem ihtiyaç olan ürünler hem de üretimi yapılan ürünlere bakılırsa burada ticarete konu olan ürünler görülecektir. İslâm döneminde muhacirlerin eliyle birçok ürün gelmiştir. İslâm öncesi dönemde Nebatilerin eliyle gelen ürünlerden daha önce bahsetmiştik. Şehrin artan nüfusu ve gelişen iç pazar ekonomisiyle birlikte muhacirlerin ticaret kervanlarıyla Şam'dan Medine'ye buğday, arpa, un, yağ ve bal, Yemen, Uman ve Necran'dan kumaşlar ve koku gelmiş ve ihtiyaç fazlası ürünler buradan farklı noktalara ihraç edilmiştir.²⁹⁹ Irak'tan Medine'ye gelen kumaş tacirleri buraya kumaş satmakta karşılığında ise hurma alıp dönmektedirler.³⁰⁰ Yemen'in meşhur kumaş ürünleri en fazla ithal edilen ürünler arasındaydı.³⁰¹ Hicretten öne en fazla ihraç edilen ürün olan hurma hicretten sonra da daha fazla bir şekilde ihraç edilmiştir.³⁰² Benî Nadîr ve Hayber Yahudilerinin elinden topraklarının alınmasıyla Müslümanların hurma üretimi zirve yapmıştır. Özellikle bu tekel Yahudilerin elinden alınmasıyla Medineli Müslümanlar daha kazançlı hale gelmişlerdir. Yahudilerin şehirden sürgün edilmesiyle eksik kalan harp imalatı sanayisi Şam'dan ithal edilerek telafi edilmiştir.³⁰³ Şehrin ekonomik yapısında Yahudilerin oluşturduğu boşluğu muhacirler ticaret kervanlarıyla ve ticari zekalarıyla doldurmuşlardır.

Medine'de iç pazarın ve dış ticaretin güçlenmesiyle birlikte zanaat kollarında gelişmeler olmuştur. Birçok kişi el emeğiyle ürün imal ederek kervanlarla göndermiş

²⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. VIII/312; İbn Hacer, *el İsbâbe*, s. VII/291

²⁹⁸ İbnü'l Esîr (ö. 630), *Üsdü'l-ğâbe*, s. II/409

²⁹⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276), *el Maârif* (thk. Servet Ukkâşe), Kahire, Dârü'l Maârif, 1981, s. 575; İbn Hişam s. 953

³⁰⁰ İbn Sa'd, s. III/55; İbn Hacer, *el İsbâbe*, s. II/519

³⁰¹ İbn Kuteybe, *el Maârif*, s. 575

³⁰² Abdalbâsıt Bedr, *et-Tarihu's-Şâmil li'l-Medineti'l-Münevvere*, s. I/232

³⁰³ Abdalbâsıt Bedr, *et-Tarihu's-Şâmil li'l-Medineti'l-Münevvere*, s. I/234

veya iç pazarda satmıştır. İslâmî dönemle birlikte Medine’de kırk ayrı zanaat dalının geliştiği aktarılmaktadır.³⁰⁴

Hicretle beraber Medine şehrini nüfusu artmış, şehir farklı kabile, din ve etnik yapılardan oluşmuştur.³⁰⁵ Şehrin ekonomik hâkimi olarak bulunan Yahudiler bu durumu hicretin ilk yıllarında da devam ettirmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) İslâm toplumunun ekonomik yönden bağımsız olmasını çok önemli görüyordu. Bunun Medine’de en iyi şekilde üretim-ihracat ve ithalat döngüsünü kurarak sağlanacağını farkındaydı. Çünkü kendisi çocukluğundan beri Mekke gibi ticaret şehrinde büyümüş ve ticaretin ekonomik yapıya katkısını çok iyi müşahede etmiştir. Bu durumdan dolayı Hz. Peygamber (sav) bazı iktisadi kurumlar tesis etmiş ve Müslümanları ticarete teşvik etmiştir.³⁰⁶ Müslümanların burada ticarete yönelmemeleri demek Yahudilerin tahakkümü kalmaları anlamına geliyordu. Bu yüzden Hz. Peygamber (sav) gerek Müslümanları ticarete sevk ederek gerek Medine’de pazar kurup iç piyasayı güçlendirerek Müslümanların ekonomik hayatını güçlendirmeyi hedeflemiştir.

2.3.3.1. Medine Pazarı

Hz. Peygamber’in (sav) Medine’ye hicretiyle birlikte yaptığı icraatlar sonucu kurumsal bir kimlik kazanan İslâm, dinî konularda olduğu kadar toplumsal konularda da yeni hükümler, yasaklar ve düzenlemeler getiriyordu. Kurumsal yapı için hem Kur’ân’ın emir buyurduğu durumlar hem de Hz. Peygamber’in (sav) sözlerinin pratik hayata yansması adına bazı kurumların ihdas edilmesi, bazılarının ise tashih edilmesine ihtiyaç duyuluyordu. Bu itibarla başta ekonomik hayat olmak üzere bazı düzenlemeler yapılmıştır.

İslâm dini ticarete önem veriyor ve ticaretin en önemli ilkesinin güven ve dürüstlük olduğunu beyan ediyordu. Ticaretin yapıldığı mevcut Medine pazarlarında İslâm’ın ortaya koyduğu alışveriş hükümleri uygulanmıyor, Yahudilerin ekonomik sistemi tahakküm ediyordu. Bu durum hem Yahudilerin ekonomik hayatını güçlendiriyor hem de Müslümanların dinin kurallarına bağlı bir şekilde alışveriş yapmalarının engelliyordu. Bu duruma Yahudilerin “Araplardan ne çalsak kârdır, onlar hak yolda

³⁰⁴ Umerî, *el Hirfetu ve’s- Sınâatu fi’i Hicaz*, s. 283

³⁰⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 181

³⁰⁶ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, Sadakât, 7

bulunmadıklarından dolayı bu konuda günaha da düşmeyiz”³⁰⁷ demeleri de eklenince Medine pazar ekonomisini Yahudilerin elinde bırakmak düşünülemezdi. Bu pazarlar Müslümanların güvenliği için de tehlike arz ediyordu. Beni Kaynukâ kabilesinin Medine’den sürülme sebebi olan Müslüman bir kadının örtüsüne saldırı olayı bu pazarda alışveriş sırasında gerçekleşmiştir.³⁰⁸ Müslümanların mal ve canları bu pazarda emniyet altında değildi. Bütün bu oluşan durumlar tamamıyla Müslümanlara ait, İslâm’ın hukuk ve ahlak kurallarının uygulandığı, Müslümanların gözetimde kurulacak bir pazara olan ihtiyacı ortaya çıkardı. Hz. Peygamber (sav) de Medine’de mevcut olan pazarların Müslümanların aleyhine olduğunu görünce bir pazar kurmaya karar verdi.

Hz. Peygamber uzun yıllar kaldığı Mekke’de ekonomik bağımsızlığın ne derece önemli olduğunu görmüştür. Özellikle de Müslümanlarla birlikte Mekke’de maruz kaldığı o ekonomik boykotun ardından bunun ne derece önemli olduğunu anlamıştır.³⁰⁹ Bütün bu çıkarımlar onun Medine’ye gelir gelmez attığı adımlardan ortaya çıkmaktadır.

Bir devlette ekonomik özgürlük olmadan önce siyasî özgürlüğü düşünmek muhaldir. Bu durumdan dolayı Hz. Peygamber Medine’ye hicretiyle birlikte bir takım ekonomik atılımlar yapmıştır. Medine’de bulunan pazar yerlerini ziyaret ederek incelemelerde bulunmuştur.³¹⁰ Medine’de hicretin ilk yıllarında en aktif pazarlardan biri Beni Kaynukâ pazarıdır. Müslümanlar buraya alışveriş için sık sık gelirlerdi. Bazı tüccar sahâbîler de buradan ciddi kârlar elde etmişlerdir. Muhacirlerden Abdurrahman b. Avf ensardan olan kardeşine pazarın yolunun sorduğundan ona bu pazarın yerini tarif etmiştir. Buna ilaveten Abdurrahman b. Avf bu pazardan elde ettiği kâr sayesinde ciddi bir mal birikimine sahip olmuştur.³¹¹ Bunun dışında Müslümanların bu pazardan ok, yay, kılıç satın aldıkları, buraya satmak üzere ensar hanımları hurma liflerinden ördükleri sepet ve ev eşyaları getirdikleri, muhacirlerin de burada deri işleyip sattıkları rivayet edilir.³¹² Bu rivayetler Medine pazarı kurulana kadar Müslümanların burada alışveriş yaptıklarını göstermektedir.

³⁰⁷ Taberî, *Tefsîrû’t Taberî*, III/227

³⁰⁸ İbn Hişam, *es Sîre*, 640; İbn Esîr, *el Kâmil*, s. II/33

³⁰⁹ Yakubî, *Tarih*, I/350

³¹⁰ İbn Şebbe, *Târîhu’l Medineti’l Münevvere*, s. I/304

³¹¹ Buhârî, *Saḥîhu’l-Buḥârî*, *Buyû*, I; Bkz. Çalışmamızın 32. Sayfası;

³¹² Abdalbâsıt Bedr, *et-Tarîhu’ş-Şâmil li’l-Medineti’l-Münevvere*, s. 227

Hız. Peygamber Benî Kaynukâ ve Nebat pazarlarını ziyaret ettiği ve bu pazarların Müslümanlara uygun olmadığını belirttiği rivayet edilmektedir.³¹³ Burada Yahudilerin istediği şekilde alışveriş dönmekte ve güçte onlarda bulunmaktadır. Görünmektedir ki dış pazar gücünü elinde bulunduran Yahudiler iç pazar ekonomisini de elinde tutmaktadır. Genelde bunlardan Benî Nadîr ve Benî Kureyza üretim yapar, Benî Kaynukâ ise iç veya dış pazarda satımını yapardı veya bu kabileler onların pazarlarında satardı.³¹⁴ Medine ekonomisinin temel taşı onların elindeydi, bundan dolayı pazarın kurallarını onlar koyar, fiyatlarını da onlar belirlerdi. Pazarda yer açmak isteyenlerden vergi alırlardı. Pazarda herkesin sabit bir yeri bulunmaktaydı. Bu pazarlarda en işlek yerler Yahudilerin elinde olur, küçük yerler ise Araplara verilir.³¹⁵ Hız. Peygamber bütün bu durumları gözeterek Medine’de Müslümanların yönetiminde bir pazar kurmuştur.

Hız. Peygamber Medine’ye hicretten sonra Müslümanlar arasında kardeşlik tesis edip diğer kesimler ile de Medine sözleşmesini imzaladıktan sonra ilk adım olarak şehrin iç piyasasında Yahudilere karşı bir pazar yeri kurmak olmuştur. Hız. Peygamber bu pazarla birlikte ekonomiyi Yahudilerin elinden kurtarmak, ticaret ehli olan muhacirlere kendi pazarlarında ticaret yapabilme imkânı sunmak, Kur’ân’ın ortaya koyduğu ticaret ahlakıyla ilgili öğretilerini uygulamak amacıyla bu pazarı kurmuştur.

Hız. Peygamber Yahudilerin elinde bulunan Benî Kaynukâ pazarı ile Nebatilerin kurduğu Nebit pazarını gezmiş ve bu pazarları “Bu sizin pazarınız olamaz” diyerek Müslümanlara uygun bulmamıştır. O Müslümanların hakimiyetinde olacak bir pazar istiyordu. Bu amaçla önce Yahudilerin Benî Kaynukâ pazarına yakın Bakî ez-Zübeyr bölgesinde bir çadır kurdu ve sizin pazarınız burasıdır diye buyurdu.³¹⁶ Müslümanların şehirde güçlenip ekonomik güç kazanmalarını istemeyen Yahudi Kab b. Eşref bu çadırın iplerini kesti. Bunun üzerine Hız. Peygamber “Önemli değil. Ben öyle bir yere pazar kuracağım ki bu onu daha da deli edecektir” diye buyurdu.³¹⁷ Bu söz üzerine Benî Sâide mezarlığı olarak bilinen yeri satın alarak pazar yeri olarak belirledi. Bu pazar yeriyle ilgili diğer bir rivayet ise sahâbîlerden birinin Hız. Peygamber’e burayı önerdiği O’nun da

³¹³ İbn Şebbe, *Târîhu’l Medineti’l Münevvere*, s. 1/304

³¹⁴ Cengiz Kallek, Hız. Peygamber (sav) Döneminde Devlet ve Piyasa, İstanbul, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, 1992, s. 30-31

³¹⁵ Abdalbâsit Bedr, *et-Tarihü’ş-Şâmil li’l-Medineti’l-Münevvere*, s. 102-104

³¹⁶ İbn Mâce, es-Sünen, Ticarat 40

³¹⁷ Semhûdî, *el Vefâ*, s. II/748

“Sizin pazarınız işte burası” demesidir. Hz. Peygamber bu pazar yerini alırken “İşte burası sizin pazarınızdır, burada sabit yerler edinmeyin” buyurmuş ve vefat edene kadar orada kimsenin sabit bir almasına izin vermemiştir.³¹⁸

Yeni pazar yeri geniş ve açık bir alandı. Benî Kaynukâ pazarına yakın bir konumda bulunmaktaydı. İkisinin arasını daha sonra küçük bir pazar yerinin kurulacağı bölge olan Musalla ayırmaktadır. Buthân vadisinde bulunmaktadır.³¹⁹ Medine’nin giriş ve çıkış yolları üzerinde bulunduğundan dolayı konumu çok iyidir. Bu pazar yeri hem mescide olan yakınlığıyla hem de anayolların üzerinde bulunması sebebiyle önem taşımaktadır. Burası bütün bir halka hizmet edecek bir konumdur.³²⁰ Hz. Peygamber’in Kab’ın daha çok delirmesinden kastettiği durum pazar yerinin konumu olduğu düşünülebilir. Pazar yeri açık ve geniş bir alanda bulunduğundan dolayı dışarıdan veya şehir içinden gelen tacirlerin hayvanlarını koyabilecekleri ve pazar içinde alışveriş yaparken onları görebilecekleri alanlar ayrılmıştır. Burada hayvan satışı için bir bölümde mevcuttur. İbn Şebbe’den gelen bir rivayete göre bu ayrılan kısma Baki’ul Hayl denilmektedir. Hz. Peygamber’in tavsiyeleriyle pazarda hayvanlar, köleler ve diğer ürünlerle ilgili farklı noktalar belirlenmiştir.³²¹

Hz. Peygamber Müslümanların rahatça alışveriş yapması amacıyla kurmuş olduğu bu pazarda kendi iktisadi tecrübelerinden kaynaklı bazı ilkeler koydu. Bu ilkelerin amacı hem Müslümanların Kur’ân’ın ahlak ilkelerine uygun alışveriş yapmaları hem de şehrin ekonomik gücünü ele almaları içindir. İlk olarak bu pazarda sabit yerler edinip dükkanlar satın alınmasını yasaklayarak rekabetçi bir ticari ortam oluşturdu. Burada sabit bir yer edinmek amacıyla çadırını kurup hurma satan bir kişinin çadırını kaldırdığı rivayet edilmektedir.³²² Bu uygulama sayesinde yerler sabah erkenden gelenlere verildi. Bu da pazar yerlerinin sürekli farklı kişilere verilmesini sağlıyordu. Sabit yer yasağı Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de devam etti. İbn Şebbe’nin aktardığına göre kişi buraya sabahtan gelir, semerini bırakır, yerini bu şekilde belli eder sonra da pazarı dolaşır.³²³ Hz. Peygamber (sav) pazarda yer edinmeme ile ilgili “Bu pazarda kimse önceden yer

³¹⁸ Belâzürî, *Fütûhu’l Buldân*, s. 30

³¹⁹ Semhûdî, *el Vefâ*, s. II/754

³²⁰ Muhammed Emin Yıldırım, *Asr-ı Saâdet’te Ticaret ve Tüccar Sahâbiler*, İstanbul, İgiad Yayınları, 2014, s. 41

³²¹ İbn Şebbe, *Târîhu’l Medineti’l Münevvere*, s. 304

³²² Semhûdî, *el Vefâ*, s. II/749

³²³ İbn Şebbe, *Târîhu’l Medineti’l Münevvere*, s. 304-306

ayırtmasın. Bütün çadırlar, yerler boş kalsın. Kim oraya erkenden gelirse ticaretini yapsın”³²⁴ diyerek rekabetçi bir piyasa ortamı oluşturmuştur. Bu ilke ile Hz. Peygamber sermayeyi tek elde toplamayı engellemiş, kolektif bir ticaret anlayışı ortaya koyup herkesin kazanmasını sağlamıştır.

Hz. Peygamber (sav) Medine pazarını diğer pazarlardan daha aktif hale getirmek, tüccar kesimi buraya çekmek amacıyla “Buradan hiçbir vergi alınmayacaktır” diye buyurmuştur. Daha önce zikri geçen vergi bahsinde kurulan panayırlar ve pazarlardan yer vergisi alındığını dile getirmiştik. Bunlar arasında ekonomik canlılığın en fazla olduğu Ukâz da ise vergi alınmıyordu.³²⁵ Muhtemelen Hz. Peygamber tebliğ amacıyla bu panayıra gittiği zaman orada böyle bir uygulama görmüş ve Medine pazarını canlı hale getirmek amacıyla pazardan vergi almamıştır. Hz. Peygamber’in bu stratejik adımıyla ekonomik anlamda zor zamanlar geçiren Müslümanlara bir kolaylık sağlamış ve onları Yahudi pazarlarının tahakkümünden kurtarmıştır. Verginin alınmamasıyla bu pazara dışarıdan çok sayıda tüccar gelmiş, bu sayede şehirde fiyatlar düşüp rekabet çoğalmıştır. Bu adımla birlikte şehrin ekonomik yapısı değişmeye başlamıştır. Yahudilerin pazarına olan ilgi vergi aldıklarından dolayı azalmıştır. Bu sayede Medine pazarı daha fazla müşteri çekmeye başlamış ve pazar güçlenmiştir. Bu ilke sayesinde hem pazar câzip hale gelmiş hem de zor durumda bulunan Müslümanlar daha ucuza mal alıp satabilmişlerdir.

Hz. Peygamber (sav) İslâm pazarlarıyla ilgili iki önemli ilkeyi ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi sabit yer edinmeme ikincisi ise pazardan vergi alınmamasıdır. Bu iki ilkeyle birlikte birtakım düzenlemeler daha olmuştur. Bunlardan biri de malın fiyatının devlet tarafından belirlenmeyecek olmasıdır. Hz. Peygamber bir hadisinde “Narh koyan, kıtlık veren, bollukta bırakan ve rızıklandıran ancak Allah’tır”³²⁶ buyurarak devletin piyasaya müdahalesini engellemiştir. Bu yasaklamalar dışında Hz. Peygamber, Müslümanlara her zaman dürüst olmayı, alışverişte yemin etmemeyi, sözünde durmayı ve cömert olmayı teşvik etmiştir. Hz. Peygamber’in ortaya koyduğu bu pazar stratejisiyle birlikte ortaya koyduğu ilkeler İslâm pazarını hem dışta hem de iç piyasada güçlü bir pazar haline getirmiştir.

³²⁴ İbn Mâce, Sünen-i İbn Mâce, Ticarat 40; İbn Şebbe, *Târîhu'l Medineti'l Münevvere*, s. 304

³²⁵ M. J. Kister, *Peygamberin Pazarı* (çev. Abdullah Kahraman), C.Ü.İ.F.D, 2, 2002, 25-30

³²⁶ İbn Mâce, Sünen-i İbn Mâce, Ticarat 12

Medine pazarı dışında Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar tarafından başka küçük pazarlarda kurulmuştur. Bunların bazıları yeniden kurulmakla birlikte çoğu eskiyi düzenlemek suretiyle devam ettirilmiştir. Mesela Nebat pazarı bazı düzenlemelerle birlikte eski fonksiyonunu devam ettirmiştir. Nebatiler buraya Şam'dan tahıl ürünleri ve zeytinyağı getirmeye devam etmişlerdir. Aynı zamanda buraya gelen Nebatili tüccar Müslümanlara Suriye'den haber getirmektedirler. Tebük gazvesinin sebebi olan Bizanslıların Müslümanlara karşı hazırlık içinde olduğu haberini Nebatili tacirler sayesinde öğrenmişlerdir. Bu pazar dışında Musalla bölgesinde küçük bir pazar kurulduğuna dair rivayetler bulunmaktadır.³²⁷ Semhûdi'nin aktardığı bir rivayete göre genellikle Musalla pazarında buğday başta olmak üzere tahıl satışı yapılmaktadır. Yahudilerle bozulan ilişkilerden ve onların sürgün edilmesinden sonra Müslümanlar Zübâle'de bulunan pazarda alışveriş yapmış ve orada Hz. Peygamber'in ilkelerini uygulayıp pazarın hakimiyetini ele almışlardır. Semhûdi, Medine'de Zur'a veya Hers diye isimlendirilen bir bölgede yüksekçe kurulmuş bir pazar olacağını aktarmıştır.³²⁸

Medineli Müslümanların Arap yarımadasında bulunan panayırlara ticaret için gidip geldikleri bilinmektedir. Özellikle Şam, Yemen ve Busra Müslümanların ticaret yerleridir.³²⁹ Bunlara ilâveten Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir zamanda Müslümanlar Arap yarımadasında birçok bölgeyi ve ticaret merkezini kontrol altına aldılar. Hz. Peygamber'in onları siyasi hakimiyet altına almasıyla birlikte ticaret merkezleri de Müslümanların yönetimine girmiş oldu. Özellikle hicretin 9. ve 10. yıllarında başta Yemen, Necran, Bahreyn ve Dümetul Cendel olmak üzere birçok bölge Müslümanların kontrolüne geçti.³³⁰ Bu bölgelerde büyük panayırların kurulduğunu daha önce zikretmiştik. Buraların Müslümanların hakimiyetine girmesiyle birlikte Medine pazarı için var olan ilkeler burada da geçerli olmaya başladı. Buraya atanan yöneticiler sayesinde pazarların kontrolü Müslümanların eline geçti. Böylelikle ticaret Arap yarımadasında Müslümanların eliyle kolektif bir hale geldi. Bu sayede Medine İslâm devletinin ekonomik yapısı daha güçlü hale geldi.

Medine pazarında genelde el ürünü malzemelerden ihtiyaç fazlası olanlar, dışarıdan ithal edilenler ve tarımdan üretilenler satılmaktaydı. Bu pazarda satılan

³²⁷ Taberî, *Tarih*, s. II/287

³²⁸ Semhûdi, *el Vefâ*, s. II/750-755

³²⁹ Kettânî, *et Terâtübü'l İdâriyye*, s. II/21

³³⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l Buldân*, s. 77-78; Vâkidi, *Megazi*, s. 403

ürünlerin en zirvesinde hurma bulunmaktadır. İç ve dış piyasada en fazla satılan üründür. Hayvanlar için ayrı satım yerleri belirlenmişti. Başta deve olmak üzere at ve koyun satılmaktaydı.³³¹ Giyim sektöründe pamuk ve ipek kumaşlar satılmıştır. Koku en fazla satılan ürünler arasındadır. Zanaat ürünleri Medine pazarında çok satılmıştır. Sürgün edilmeden önce Yahudilerin yaptığı harp imalatları, altın ve ziynet türü eşyalar Medine pazarında satılmıştır. Selman-i Fârisi'nin hurma liflerinden sepet ve hasır yapıp sattığı rivayet edilmektedir.³³² Muhacir kadınların Mekke'de öğrenmiş oldukları deri işleme işine burada devam edip pazarlarda sattıkları bilinmektedir. Müslümanların savaş sonucu elde ettiği ganimetler pazar çadırlarında yerini almaktadır. Müslümanların fetihlerle birlikte ganimet elde edip zenginleşmesiyle pazarda satılan ürünler zamanla çoğalmaya ve değişmeye başlamıştır. Bu durumla birlikte pazarda altın, gümüş, güzel kokular, Yemen'in kaliteli kumaşları pazarda yerini almıştır. Tarımla uğraşan Müslümanlar da ürettikleri gıdaları pazarda satmışlardır. Gündelik ev kullanımı için ürünler satılmıştır. Hz. Peygamber'in eşleri de elleriyle ördükleri sepetleri pazarda sattıkları rivayet edilmektedir.³³³ Bu pazarlarda kadınlar genelde sepet, hasır ve koku satarak geçimlerini sağlamışlardır. Tamamen yasaklandığı döneme kadar şarapta pazarda satılmıştır.

Hz. Peygamber'in kurduğu bu pazar ve koyduğu ilkelerle birlikte Medine ekonomik yapısı değişmeye, Müslümanlar ekonomik yapıyı ele geçirmeye başlamışlardır. Burada var olan pazarda Hz. Peygamber'in tavsiyeleriyle güven duygusu ve dürüstlük vardır. Alıcı ve satıcı her ikisi de bu duyguyla alışveriş yapmaktadırlar. Bu durumla birlikte pazarda canlılık artar, piyasa hacmi büyür. Burada var olan canlılık şehrin ekonomik yapısını da güçlendirir.

2.3.4. Tarım

Hz. Peygamber (sav) ve Mekkeli Müslümanların Medine'ye hicret etmesiyle birlikte şehirde beklenmedik bir büyüme meydana geldi. Mekke'den Medine'ye hicret eden Müslümanlar yanlarına hiçbir eşyalarını almadan gelmiş, geçim konusunda büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Hz. Peygamber (sav) burada meydana gelen durum üzerine şehrin coğrafi ve etnik koşullarını da göz önünde bulundurarak birtakım adımlar attı. Bu

³³¹ İbn Şebbe, *Târîhu'l Medineti'l Münevvere*, s. 188

³³² İbn Abdilber, *el İstî'âb*, s. IV/222

³³³ İlyas Uçar, Hz. Muhammed Döneminde Medine'de Gündelik Hayat-Mekânın Üretimi-, Ankara, Fecr Yayınları, 2019, s. 122

adımlardan biri de muhacir-ensar kardeşliğini tesis edip muhacirlere geçim konusunda destek sağlamaktı. Hz. Peygamber (sav) bu adımıyla muhacirleri Ensar'ın tarım arazilerinde çalışmaya teşvik etmiştir. Bu adımla Muhacirler Ensar'ın arazilerinde ortaklaşa çalışmaya başlayıp geçimlerini sağladılar.³³⁴

Hz. Peygamber (sav) kendisi her ne kadar tarım konusunda yeterli bilgiye ve tecrübeye sahip olmasa da³³⁵ Medine bölgesinin coğrafi yapısını göz önünde bulundurarak Müslümanları ziraatla uğraşmaya teşvik etmiştir. Bir hadisinde “Kıyamet kopacağı zaman bile, elinizde bir hurma fidanı bulunursa, kıyamet kopmadan dikebilecekseniz, hemen onu dikiniz”³³⁶ buyurarak umumi bir ziraat teşvikinde bulunmuştur. Bununla birlikte tarım yapılabilecek bir toprağı olan kimsenin toprağını ekmesini tavsiyesi,³³⁷ gücü yetmeyen kimselerin toprağını ortaklığa vermeyi önermesi³³⁸ ziraatı teşvik kabilindedir. Bir Müslümanın ektiğı araziden insan veya hayvan bir kimsenin yediğinin sadaka olduğunu bildirmesi de bunun göstergelerindedir.³³⁹ Yine Hz. Peygamber (sav) “Allah geçim kaynaklarını yaratınca, bereketli olanı ekin ve koyuna verdi”³⁴⁰ buyurarak ziraatın bereketli bir meslek olduğu dile getirmiştir. Hz. Peygamber hiçbir zaman arazilerin boş kalmasını istememiştir. Bu sebeple “Her kim ölü bir toprağı ihya ederse o toprak onun olur”³⁴¹ buyurarak arazilerin tarıma açılmasını teşvik etmiştir. Hz. Peygamber'in (sav) bütün bu sözleri göstermektedir ki tarım bu bölgede önemli bir geçim kaynağı olmuş ve Hz. Peygamber bunu ekonomik bir kazanca dönüştürmek amacıyla her zaman teşvik etmiştir.

Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicretiyle yaşanan büyüme ve fetihler yoluyla elde edilen arazilerin çoğalması Hz. Peygamber'i bu konuda bazı adımlar atmaya sevk etmiştir. Şehirde artan nüfus ile Medine'nin verimli arazilerini buluşturmak

³³⁴ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Hars ve'l müzâraa, 5

³³⁵ Hz. Peygamber ağaç üzerinde hurma aşılması yapan insanlar görünce bu işlemin etkili olmayacağını bildirmiş, bunun üzerine bahçe sahipleri aşılama işini yarıda kesmişlerdir. Bu haber Hz. Peygamber'e (sav) ulaşınca bunun kendisinin kişisel görüşü olduğunu ve bu konulara yabancı olduğunu dile getirmiştir. (Müslim b. Haccâc (ö. 261), *Saḥîḥ-i Müslim*, Kahire, Dâru'l Hadis, 2010, Fadâil 140; Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s. 27)

³³⁶ Ahmed b. Hanbel (ö. 241), *el-Müsned*, Dımaşk, Dâru'l Kalem, 2013, s. III/190

³³⁷ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Hars, 15.

³³⁸ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Muzarâa, 15, Müslim, *Saḥîḥ-i Müslim*, Buyû, 17

³³⁹ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Muzarâa, 1, İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. VIII/458; İbn Hacer, *el İsbâbe*, s. VIII/300

³⁴⁰ Kettânî, *et Terâtübü'l İdâriyye*, s. II/109

³⁴¹ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Muzarâa, 15; Ebû Dâvûd (ö. 275), *es-Sünen*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013, Haraç, 37

amacıyla “Her kim bir ölü toprağı ihya ederse o toprak onun olur” buyurarak İslâm öncesi dönemde var olan ihya sistemini burada teşvik ederek uygulamaya koymuştur.³⁴² İhya genel anlamıyla tarıma elverişli olan arazilerin ekine açılması manasına gelmektedir. Bu sistemle birlikte topraklar tarıma açılacak halkın geçimine katkı sağlanacaktı. Bundan dolayı Hz. Peygamber (sav) fethedilen toprakların çoğalmasıyla ihya sistemini canlı halde tutmuş ve buna teşvik etmiştir.³⁴³ Hatta ölü bir arazide kuyu açmak dahi ihya faaliyetinden sayılıp arazinin mülkiyeti kuyu açana verilmiştir.³⁴⁴ İhya faaliyeti Halifeler döneminde daha canlı bir şekilde icra edilmiştir.

Tarım konusunda atılan adımlardan bir diğeri ise İslâm öncesi dönemde varlığı bilinmekte olan iktâ sistemidir. Her ne kadar bu dönemde sistemleşmemiş olsa bile Hz. Peygamber’in bazı uygulamaları iktâ sisteminin temelini oluşturduğu görülmektedir. İktâ genel anlamıyla arazinin devlet eliyle mülkiyet veya işletme hakkının devletin uygun gördüğü kişilere verilmesidir.³⁴⁵ İktâ sistemini resmi bir makamın uygulaması gerekmektedir. İslâm öncesi dönemde Bizans, Sâsâni ve Himyerîler’in bu sistemi kullandığı bilinmektedir.³⁴⁶ Hz. Peygamber (sav) bu konuda bazı düzenlemeler yaparak Medine toplumunda bunu uygulamaya koymuştur. Hz. Peygamber’in (sav) bu konuda farklı uygulamaları bulunmaktadır. İlk uygulaması muhacirlere ev yapmaları amacıyla sahipsiz arazileri vermesidir.³⁴⁷ Bununla birlikte Benî Nadîr Yahudilerinin sürgün edilmesiyle onlardan geriye kalan araziler muhacirler başta olmak üzere sahâbîler içerisinde Hz. Peygamber tarafından uygun görülen kimselere verilmiştir. Bunlar arasında Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Zübeyr b. Avvâm ve Abdurrahman b. Avf bulunmaktadır.³⁴⁸ Hz. Peygamber (sav) bu yöntemle üretimin artırılıp şehir ekonomisinin canlanmasını sağlamıştır. Hz. Peygamber’in bu konudaki diğeri bir uygulaması yeni Müslüman olan kimselerin kalplerini İslâm’a ısındırmak için vermiş olduğu araziler bulunmaktadır. Özellikle hicretin 9. yılına denk gelen elçiler yılında

³⁴² Hamza Aktan, “İhyâ”, DİA, XXII, s. 7-9

³⁴³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, s. VII/152

³⁴⁴ Aktan, “İhya”, DİA, XXII, s. 8

³⁴⁵ Ebû Dâvûd, es-Sünen, Harac, 34, 35; Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l Harâc*, s. 65

³⁴⁶ Mustafa Demirci, “İktâ”, DİA, XXII, s. 43-47

³⁴⁷ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhârî*, Şîrb ve’l Musâkât, 14, 15; Mustafa Demirci, İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003, s. 225

³⁴⁸ Belâzürî, *Fütûhu’l Buldân*, s. 28; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, s. II/58; İbn Şebbe, *Târîhu’l Medineti’l Münevvere*, I/137

birçok kabileye iktâ olarak arazi verdiği bilinmektedir.³⁴⁹ Bununla o kabilelerin hem geçimini sağlamayı hem de kalplerini İslâm'a ısındırmayı hedeflemiştir. Bu yıl Hz. Peygamber'in en fazla iktâ verdiği yıl olarak bilinmektedir. Bu yöntemle civarda bulunan birçok kabile İslâm'ı kabul etmiş ve kendilerine de iktâ verilmesini istemişlerdir. Hz. Peygamber bu konuda oldukça cömert davranıp isteyen herkese iktâ vermiştir.³⁵⁰ Bu uygulama sayesinde Medine'de bulunan tarım arazileri boş kalmayıp üretim yapılmıştır. Aynı zamanda Hz. Peygamber bu sistemle fetihlerin önünü açmış, İslâm'ın daha hızlı yayılmasını sağlamış ve Müslümanların ekonomisinin güçlenmesini sağlamıştır. İhya ve iktâ sistemiyle birlikte tarımsal üretim artmış ve şehrin ekonomik yapısı canlılık kazanmaya başlamıştır. Bunun en büyük delili devletin almış olduğu öşür ve zekât vergileriyle görülmektedir.³⁵¹

Hz. Peygamber (sav) ihya ve iktâ faaliyetiyle birlikte Medine tarım kentinde müzâraa faaliyetini de uyguladığı bilinmektedir. İslâm öncesi dönemde de varlığı bilinen müzâraa Hz. Peygamber'in tashih etmesiyle İslâm'ın ilk döneminde uygulanmaya başlanmıştır. Müzâraa, arazi sahibiyle çalışan arasında mahsulün belli bir kısmı karşılığında tarlayı ekme, sulama ve bakımını yapma işlemine verilen addır.³⁵² Hz. Peygamber (sav) teşvikiyle muhacirler kardeşleri Ensar'ın arazilerinde bu ortaklık yöntemiyle çalışmışlardır. Bu yöntemle muhacirler tarım konusunda tecrübe sahibi olan Ensar'dan destek almış ve ziraatçılık işini iyice öğrenmişlerdir. Bu itibarlardır ki muhacirler arasında müzâraa yapmayan hiçbir aile kalmamıştır.³⁵³ Buna ilaveten Hayber'in fethi sonrasında ele geçirilen verimli toprakların işletmesi mahsulün yarısının onlarda kalma şartıyla müzâraa verilmesi bunun güzel örneklerinden biridir.³⁵⁴ İbn Şebbe Hz. Peygamber tarafından Yahudilere arazinin bırakılmasını şu şekilde ifade etmektedir: "Hz. Peygamber (sav) döneminde Müslümanlar elinin altında çalıştıracak işçi bulamadığından dolayı arazi işlerine yetişemiyorlardı. Bundan dolayı Hz. Peygamber (sav) Hayber arazisini Yahudilere geri verdi, üretimi yapılan ürünün yarısını ise aldı".³⁵⁵

³⁴⁹ Ebû Dâvûd, es-Sünen, Harac, 34, 35; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. 1/60-65; Demirci, "İkta", DİA, XXII, s. 43

³⁵⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl* (trc. Cemaleddin Saylık), s. 286-288

³⁵¹ Fatih Oğuzay, Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü, Yayınlanmamış Yüksek Lisâns Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008, s. 238-240

³⁵² Hüseyin Kayapınar, Muzâraa, DİA, XXXII, s. 234-236

³⁵³ Mustafa Demirci, İslâm'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, s. 320

³⁵⁴ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri, Hars ve'l Muzarâa*, 9; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 90

³⁵⁵ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere*, s. 119

Bu yöntemle arazilerini işletecek güce sahip olmayan kimseler boş bırakmak yerine müzâraa sistemiyle arazilerini ekmiş ve geçimlerini sağlamışlardır. Aynı zamanda Medine'ye hicretle birlikte maddi sıkıntı çeken muhacirler bu yöntemle geçimlerini sağlamışlardır.

İslâm öncesi dönem Medine'de tarım yapılan arazileri zikretmiştik.³⁵⁶ Müslümanların buraya hicretiyle bu bölgedeki tarım faaliyetleri gelişerek devam etmiştir. Hz. Peygamber'in tarımı teşvik mahiyetindeki sözleri, ihya ve iktâ konusundaki uygulamaları tarım arazilerinin sayısını çoğaltmış ve tarım şehrin baş gelir kaynağı olma özelliğini devam ettirmiştir. Medine'den sürgün edilen Yahudilerin tarım yerleri de iktâ olarak verilen sahâbîler tarafından ekimi yapılmaya devam edilmiştir. Hz. Peygamber (sav) Benî Nadîr'in sürgün edilmesinden sonra onların arazisinde ziraat işi yaptığı rivayet edilmektedir.³⁵⁷

İslâm öncesi dönemde yaygın olan hurma üretimi bu dönemde de artarak devam etmiştir. Hz. Peygamber'in hurma konusunda zikrettiği sözler hurmanın kıymetini daha da arttırmıştır.³⁵⁸ Hurma Medine halkının en önemli gıda ve ticaret ürünüydü. Aynı zamanda hammadde olarak kullanılmaktaydı. Ensar hurma üretimi konusunda son derece titiz davranmış, fidan olarak ekiminden mahsulün toplanmasına kadar titizlikte takip etmişlerdir. Hurmadan en üst düzeyde verim almanın yollarını aramış, bununla ilgili sünî aşılama yöntemleri geliştirmişlerdir.³⁵⁹ Hurma sulama kanalları oluşturmuş, hurmanın kurtulup depolanması amacıyla mirbed ismi verilen yerler inşa etmişlerdir.³⁶⁰ Bundan dolayıdır ki hurma ile ilgili “Meyvesi gıda, yaprağı ışık, lifi ip ve sepet, dalı yapı, gövdesi yakıt, kütüğü kaptır”³⁶¹ sözü meşhur olmuştur. Bu söz hurmanın kullanım alanının genişliği ile ilgili bilgi vermektedir. Hz. Peygamber'in (sav) “İçinde hurma bulundurmayan evde yiyecek yoktur”³⁶² sözü o dönemin en başta gelen gıda ürünü olarak kullanıldığı göstermektedir. Bunun yanı sıra hurma çekirdekleri deve yemi olarak

³⁵⁶ Çalışmamızın Câhiliye Dönemi Ekonomik Hayat Tarım bölümü.

³⁵⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. 378; Belâzürî, *Fütûhu'l Buldân*, s. 28; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. III/103

³⁵⁸ “İçinde hurma bulunan ev halkı aç değildir” (Müslim, *Sahîh-i Müslim*, Eşribe, 26)

³⁵⁹ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, Fedâil, 139-140; Yahyâ b. Âdem (ö. 202), *Kitâbü'l Harâc* (trc. Osman Eskicioğlu), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2018, s. 122

³⁶⁰ Hz. Peygamber (sav) mescidi inşa etmek istediği yer iki yetime ait olan hurma depolama yeri olan mirbeddir. (İbn Hişam, *es-Sîre*, s. 105)

³⁶¹ El Kâlî (ö. 356), *Kitâbü'l Emâli* (nşr. Ali Muhammed Zeynu), Beyrut, Müessesetü'r-Risâle Naşirun, 2015, s. III/16

³⁶² Müslim, *Sahîh-i Müslim*, Eşribe, 26

kullanılmaktadır.³⁶³ Hurmanın gıda maddesi olarak kullanılmasının dışında hammadde olarak kullanıldığı da bilinmektedir. Hurma liflerinden sepetler yapılmakta aynı zamanda yumuşak olması amacıyla yastıkların içine doldurulmaktadır.³⁶⁴ Bununla birlikte hurma lifinden minderler yapılmakta ve ip olarak kullanılmaktadır.³⁶⁵ Hurma ağacının gövdesi binaların yapımında, yaprakları ise çatıyı kapatmak amacıyla kullanılırdı.³⁶⁶ Hurma yaprakları aynı zamanda kâğıt olarak da kullanılıyordu. Bununla birlikte hurma kütüğü dayanak veya merdiven olarak kullanılmaktaydı. Hz. Peygamber'in minberi de hurma kütüğündendir.³⁶⁷ Hurmanın kaliteli bir türü olan acveden ilaçlar yapılmaktadır.³⁶⁸

Hurma gıda ve hammadde olmasının yanı sıra Medine halkı için önemli bir ticaret ürünüydü. Medine pazarlarında alım-satımı yapılan en baş ürünler arasında bulunmaktaydı. Hurma yaş ve kuru olarak satılmakta genelde kaliteli hurmaların ihracatı yapılmaktaydı.³⁶⁹ Medine'de hurma ihracatı Yahudiler tarafından yapılmaktaydı. Tüccar olan muhacirlerin Medine'ye hicretiyle birlikte genel olarak hurmanın üretimini Ensar ticaretini ise muhacirler yapmakta ve bu sayede Müslümanların ekonomisi güçlenmektedir.

Medine'de hurmanın yanı sıra arpa, buğday ve sebze yetiştiriciliği yapılmaktadır. Hurmadan sonra en fazla yetiştirilen ürün arpa olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁷⁰ Bunun yanı sıra Talha b. Ubeydullah'ın Kanât vadisinde sulama develeriyle buğday yetiştirdiği rivayet edilmektedir.³⁷¹ Bunlarla birlikte sebze ürünleri de yetiştirilmekte ama bunlar az miktarda kalmaktadır. İslâm öncesi dönemde buraya Şam'dan ithal ürünler getiren Nebâtîler'in bu dönemde de getiriyor olması Medine'nin tarım kenti olmasına rağmen hububat açısından kendi ihtiyacını karşılamayacak derecede olduğunu göstermektedir.³⁷²

Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicret etmesi ve ziraatı teşvik etmesiyle birlikte Müslümanlar tarım konusunda aktif bir şekilde çalışmaya başlamışlardır. Tarımı teşvik etmesi, tarımla ilgili İslâm öncesi dönemde var olan bazı uygulamaları düzelterek

³⁶³ İbn Hişam, es Sîre, s. 890; Zehebî, Siyeru A'lâmin Nübelâ, s. 290

³⁶⁴ Buhârî, *Saḥîhu'l-Buḥârî*, Rikâk, 17; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. VIII/25

³⁶⁵ Müslim, *Saḥîh-i Müslim*, İmân, 269; İbn Kesîr, el Bidâye, s. VI/332

³⁶⁶ Müslim, *Saḥîh-i Müslim*, Mesâcid, 267; Belâzurî, *Fütühul Buldân*, s. 7; İbn Kesîr, el-Bidâye, s. III/216

³⁶⁷ Buhârî, *Saḥîhu'l-Buḥârî*, Hudûd, 4; İbn Kesîr, el Bidâye, s. VI/127

³⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. III/146

³⁶⁹ İbn Hacer, *el İsbâbe*, s. II/237

³⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. I/248

³⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. III/222

³⁷² İbn Esîr, el Kâmil, s. III/64

devam ettirmesi, Medine’de bulunan Müslümanları kolektif bir tarım çalışmasının içine itmiştir. Hicretin ilk yıllarında Medine ekonomisini hurma üretimi sayesinde elinde tutan Yahudi kabilelerine karşı Hz. Peygamber (sav) ihya, iktâ ve müzâraa faaliyetlerini uygulamış, tüm Müslümanları kolektif bir şekilde tarıma teşvik etmiştir. Özellikle Yahudi kabilelerinin Medine’den sürgün edilmesiyle ele geçirilen verimli toprakları sayesinde Müslümanlar tarımdan daha fazla kazanmaya başlamış ve ekonomik olarak da rahatlamışlardır. Ensar’ın ürettiği mallar ticaret konusunda mahir olan muhacirler tarafından satılıyor böylelikle de üretim-ihracat döngüsü Müslümanlar eliyle yürütülüyordu. Bu sayede Medine İslâm devletinin ekonomik yapısı daha da güçleniyordu. Aynı zamanda tarım ürünlerinden alınan vergi de devletin ekonomisine katkı sağlıyordu.

2.3.5. Hayvancılık

Medine coğrafi yapısı itibariyle hayvancılığa müsait bir iklime sahipti. Özellikle bol yağış alan bölgelerinde oluşan göletlerin yakınında yer alan meralar ve otlaklıklar sayesinde hayvancılık gelişmiş, bu durum şehre önemli bir ekonomik değer katmıştır. Meraların yoğun olduğu bölgelerde daha çok koyun, sığır, at ve az da olsa yetiştiriciliği yapılırken çöl ikliminin daha çok hissedildiği civar bölgelerde deve yetiştiriciliği yapılmaktadır.³⁷³ Hayvanların bir kısmı gıda maddesi sağlamak üzere yetiştirilirken bir kısmının da derisinden ve gücünden fayda sağlanmaktadır. Nitekim Kur’ân-ı Kerim de “Size içinde huzur ve sükûn duyacağınız sabit meskenler (inşa etme yeteneği) veren; yine size hayvanların derilerinden konup göçerken kolayca taşıyacağınız seyyar mekanlar (yapma yeteneğini) kazandıran; onların yünlerinden, kürklerinden kıllarından hem dayanıklı temel eşyalar hem de sınırlı süre kullanılan dayanıksız tali eşyalar (üretme yeteneğini) veren de Allah'tır” buyurarak hayvanların kullanım alanı ile ilgili bilgi verilmektedir. Bu ayet İslâm toplumunda hayvancılığın önemine işaret etmektedir.³⁷⁴

Medine yağış alan bir bölge olduğundan dolayı meralar yoğun olarak bulunmakta bu da bu bölgede koyun ve sığır yetiştiriciliğini arttırmaktadır. Medine civarında bulunan bölgeler de ise genelde deve yetiştiriciliği yapılmaktadır. Özellikle göçebe hayat yaşayan Arap kabilelerin en önemli geçim kaynağıdır. Burada tarımla uğraşacak yerleri

³⁷³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, s. V/57

³⁷⁴ Nahl, 16/80

bulunmadığından dolayı gıda maddesi olarak çoğunlukla deve eti tüketmekte sütünden ve derisinden de faydalanmaktadırlar. İhtiyaç fazlası olan gıda maddelerini yoldan geçen kervanlara veya pazarlarda satmaktadırlar.³⁷⁵ Burada ciddi sayıda deve çobanı da bulunmaktadır. Geçimlerini bu meslek ile sağlamaktadırlar.

Çölün zor şartlarına dayanıklı olmasından dolayı diğer Arap şehirlerinde olduğu gibi Medine’de de en fazla yetiştirilen hayvan devedir. Deve gıda maddesi olarak kullanılmasının yanında nakliye, ulaşım ve tarım arazilerinin sulanmasında kullanılıyordu. Devenin derisinden başta çadır olmak üzere dokuma malzemeleri yapılmaktadır.³⁷⁶ Tarım arazilerinin sulanması ve sürülmesi konusunda da deve gücünden faydalanılmaktadır.³⁷⁷ Muhacirlerin Medine’ye gelmesiyle birlikte artan dış ticaret ağında en önemli görevi kargoculuk yapan develer görmektedir. Çünkü deve bir hafta gibi bir sürede bir şey yemeden ve içmeden yük taşıyabilmektedir. Hicretin son yıllarında sayıları bini bulan deve sürüleri Medine civarındaki çöllerde yetiştirilmekteydiler. Özellikle ticaret yaparak zenginleşen Abdurrahman b. Avf’ın çok sayıda deve sürüleri bulunmaktaydı.³⁷⁸

Deve, dokuma, deri işlemeciliği, kervan ticareti, sulama ve alışveriş konusunda taşıdığı önemden dolayı bölgenin en tercih edilen hayvanı olmuştur. Gerek savaş meydanlarında sağladığı gıda ürünü olarak gerekse de endüstri malzemesi olarak kullanılmasından dolayı önemi büyüktür. Dokuma ürünü olarak da kullanılmakta olup derisinden çadırlar yapılmakta ve hasırlar örülmektedir. Sulama alanında da deveden istifade edilmektedir. Abdurrahman b. Avf ve Talha b. Ubeydullah tarım arazilerini sulanmasında deveden yararlanmışlardır.³⁷⁹

Medine gibi tarımla uğraşan yerleşik toplumlarda deveyle birlikte keçi, koyun ve at yetiştiriciliği yapılmaktadır. Hz. Peygamber’in etinden ve sütünden faydalandığı koyun sürüleri bulunmaktadır. Hicretin ilk yıllarında bu sayı 7 veya 10 civarındayken ileriki yıllarda 20’ye kadar yükselmiştir.³⁸⁰ Bunlar Medine’nin yakınında bulunan Gâbe bölgesinde otlatılmaktadırlar. Şehre yakın yerler de Gâbe gibi otlak alanlar

³⁷⁵ Taberî, *Tarih*, s.III/432

³⁷⁶ Taberî, *Târih*, s. II/268

³⁷⁷ İbn Sa’d, s. III/222

³⁷⁸ Zehebî, *Siyeru A’lâmin Nübelâ*, s. 92

³⁷⁹ İbn Sa’d, s. III/222-223

³⁸⁰ Taberî, *Târih*, s. II/176

bulunmaktadır. Hz. Peygamber buralarda tarım yapmayı yasaklamıştır.³⁸¹ Sabah erken saatlerde koyunlar çobanlar aracılığıyla şehir merkezinden alınır, su kenarı ve otlak alanlara götürülür, akşam ise tekrar getirir sahiplerine teslim ederlerdi. Sahipleri bu koyunlar sağıp, gıda olarak kullanır, ihtiyaç fazlasını pazarlarda satarlardı.³⁸² Hicretin 5. yıllarından itibaren bölgedeki kabilelerin fethedilmesiyle çok sayıda koyun ve keçi ganimet olarak alınmıştır. Öyle ki ganimetlerden sonra Medine’de koyun ve keçi sayısı 50 bin civarına ulaşmıştır.³⁸³ Sayı fazlalığından dolayı kıl ve yününden dokuma için hammadde sağlanmıştır. Hubâ adı verilen çadır koyun yününden yapılmaktadır.³⁸⁴ Kendisinin sürüleri de bulunan Hz. Peygamber sayı fazlalığını da göz önünde bulundurarak “İçinde koyun bulunduran ev bereketlidir.”³⁸⁵ buyurarak geçim kaynağı olarak kullanılmasını tavsiye etmiştir.

İslâm’dan sonra Medine’de şehrin en temel ekonomik kaynağı olmasa da şehrin ekonomik yapısına katkı sağlamaktadır. Özellikle devenin ticaret kervanlarını taşıması ekonomik yapıya büyük katkı sağlamaktadır. Bunun yanında devenin derisinin işlenip, birçok ürünün bundan imal edilip pazarlarda satılması iktisadi bir değer kazandırmaktadır. Medine pazarlarında deve derisinden imal edilmiş çadır ve hasır satılmakta ve bunlar tacirler aracılığıyla dışarıya ihraç edilmektedir. Devenin yanı sıra koyun ve keçi de ekonomik bir değere sahiptir. Özellikle ganimet mallarının başında gelmesi ekonomik değerini arttırmış, ihtiyaç fazlası olan kısmı hammadde olarak kullanılmıştır. Şehrin ekonomik olarak ferahlamasıyla birlikte at yetiştiriciliği ve satışı başlamıştır.³⁸⁶ Özellikle Medine pazarlarında satış yerleri belirlenmiştir. Hayvancılık mesleğiyle birlikte çobanlık mesleği de artmış, özellikle tarım arazisi bulunmayan ticaret ve çiftçilikten anlamayan kimselerin geçim kaynağı olmuştur.

2.3.6. Zanaat

İslâm dini her zaman insanın el emeğine dayalı çalışmasını teşvik etmiştir. Kur’ân-ı Kerim’de zikri geçen peygamberlerin hayatlarına baktığımız zaman her birinin

³⁸¹ Yâkut, *Mu’cemu’l-Buldân*, s. IV/182

³⁸² Umerî, *el Hirfetu ve’s- Sınâatu fi’i Hicaz*, s. 85-90

³⁸³ Vâkîdî, *Kitâbü’l Megâzî*, s. III/410, 943; İbn Sa’d, s. II/152

³⁸⁴ İbn Manzûr, s. XIII/20

³⁸⁵ İbn Sa’d, s. I/496

³⁸⁶ Zehebî, *Siyeru A’lâm*, s. 1/92

bir zanaat ile uğraştığını görmekteyiz. Marangozluk konusunda usta olan Hz. Nuh,³⁸⁷ zırh yapma konusunda usta olan Hz. Dâvut,³⁸⁸ çobanlık yapmış olan Hz. Musa³⁸⁹ ve Hz. Peygamber (sav),³⁹⁰ terzilik konusunda öne çıkmış olan Hz. İdris³⁹¹ bu mesleklerin piri konumuna gelmişlerdir. Buna ilaveten Hz. Adem'in tarım ile iştiğal ettiği, Hz. İbrahim'in kumaş ürettiği, Hz. Dâvûd'un zırh yaptığı, Hz. Nuh ve Hz. Zekeriya'nın marangozluk yaptığına dair gelen rivayetler zanaat konusunda peygamberlerin öncü olduğunu göstermektedir.³⁹² Hz. Peygamber'den (sav) zikredilen "Kişi el emeğinden daha hayırlı, faydalı bir kazanç yememiştir" hadisi ve kendisinin çobanlık yaptığına dair sözleri İslâm'ın çalışmaya ve el emeğine verdiği değeri göstermektedir.³⁹³ Hz. Peygamber İslâm'ın ilk örnek toplumu olan Medine İslâm toplumunu el emeğiyle çalışmaya teşvik etmiş ve kendisi bu konuda öncülük etmiştir. İnsanın en hayırlı rızkının el emeğiyle kazandığı rızık olduğunu dile getirerek Müslümanları üretime ve emeğe dayalı bir sermayeye teşvik etmiştir.

Câhiliye döneminde el emeğiyle çalışan insanlar köle ve hizmetçi manasına gelen *kayn* kelimesiyle ifade edilirdi. Toplum içerisinde her zaman küçük görülürlerdi. Hz. Peygamber (sav) câhiliye dönemindeki bu yaygın söylemi kırmak amacıyla kendisinde el emeğiyle yapılan mesleklerle uğraşmış, kendisi bizzat deri tabaklamış, hanımları sepet örmüştür.³⁹⁴ Allah'ın değer verdiği kulun meslek erbabı bir kul olduğunu Müslümanlara öğütlemeğe çalışmıştır. Bu itibarla Medine İslâm toplumunda farklı zanaat dalları gelişip günümüze kadar gelmiştir.

İslâm öncesi Medine toplumunda köleler ve Arap olmayan kimseler tarafından icra edilen meslekler İslâmi dönemde toplumun tüm tabakalarına yayılarak icra edilmiştir. Bu durum hiç şüphesiz Hz. Peygamberin el emeğini teşvik etmesi ve toplumu yerli üretime yöneltmesiyle ilgilidir. Hz. Peygamber kendisine en hayırlı kazanç

³⁸⁷ Hûd, 11/37

³⁸⁸ Enbiya, 21/80

³⁸⁹ Kasas, 28/27

³⁹⁰ İbn Hişam, es Sîre, s. 160

³⁹¹ İbn Kuteybe, el Maârif, s. 552

³⁹² Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189), Kitâbü'l Kesb (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dâru'l Beşâirü'l İslâmiyye, 1997, s. 73-78

³⁹³ Buhârî, *Saḥîhu'l-Buḥârî*, Buyû, 15

³⁹⁴ İbn Kesîr, el Bidâye, s. VI/49

sorulduğu zaman el emeği ve dürüst ticaret cevabını vermesi toplumda üretim ve ihracat döngüsünü sağlamaya çalıştığını göstermektedir.³⁹⁵

İslâm öncesi Medine’de zanaat Yahudiler eliyle yapılmaktaydı. Hz. Peygamberin yerli imalatı teşviki, zanaata yönlendirmesi ve Yahudilerin de Medine’den sürgün edilmesiyle zanaat dalları Müslümanların eline geçmiş oldu. Bu dönemde var olan zanaat dalları toplumun ihtiyaçlarıyla doğrudan orantıdır. Medine pazarında satılan ürünler, ihracatı yapılan mallar ve hadis kitaplarına konu olan bazı eşyalar dolayısıyla burada icra edilen meslekleri görmekteyiz. Buna ilaveten bazı hadis kitaplarında meslek kolları kitap ve bab başlığı olarak kullanılmıştır. Buhârî’de yer alan “Bâbu kesbi’r raculi ve amelîhi bi yedihi” ifadesi altında yer alan hadisler meslek kolları hakkında bilgi vermektedir.³⁹⁶ Buna ilvaten İbn Mâce’de yer alan “Bâbu zikri’l-kayn ve’l-haddâd”, “Bâbu’neccâr”, “Bâbu zikri’l-hayyât” başlıkları meslekler hakkında gerekli bilgileri sunmaktadır.³⁹⁷

2.3.6.1. Kuyumculuk

İslâm öncesi dönemde bu meslekle uğraşanlar genelde Yahudi kabilesi olan Benî Kaynuka ve bu işi onlardan öğrenen bazı Araplardır.³⁹⁸ Yahudilerin Medine’den sürgün edilmesiyle onlardan Müslümanlara yüklü miktarda altın, gümüş ve kuyumculuk malzemeleri ganimet olarak kalmıştır.³⁹⁹ Bu malzemelerin Müslümanlara kalmasıyla birlikte bu mesleği onlar icra etmeye başladılar. Hz. Peygamber’den (sav) zikredilen “İnsanların en yalancısı boyacı ve kuyumculardır”⁴⁰⁰ sözü mesleğin bu dönemde icra edildiğini göstermektedir. Buna ilaveten Hz. Ömer’in “İnsanların en yalancıları kuyumculardır, bugün yarın der dururlar” diye şakalaştığı Ebû Râfi es-Sâîğ kuyumculuk işiyle uğraşırды.⁴⁰¹ Buna ilaveten Ezrak b. Ukbe’nin de kuyumculuk yaptığı rivayet edilmektedir.⁴⁰² Bu dönemde yapılan yüzükler Müslüman kuyumcuların elinden çıkardı. Toplanan zekât mallarına bakıldığı zaman da kuyumculuk ürünlerinin çokluğu görülecektir.⁴⁰³

³⁹⁵ Zehebî, Siyeru A’lâmin Nübelâ, s. 570

³⁹⁶ Buhârî, *Sahîhu’l-Buhâri*, Buyû, 15-17

³⁹⁷ İbn Mâce, Sünen-i İbn Mâce, Ticârât.

³⁹⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, s. II/29

³⁹⁹ Vâkîdî, *Kitâbü’l-Megâzî*, s. 179; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, s. II/29-30

⁴⁰⁰ İbn Mâce, Sünen-i İbn Mâce, Ticârât, 5

⁴⁰¹ Zehebî, Siyeru A’lâmin Nübelâ, s. IV/414

⁴⁰² Kettânî, *et-Terâtîbü’l-İdâriyye*, s. II/300

⁴⁰³ Müslim, Sahîh-i Müslim, Libâs, 12.

Hız. Peygamber (sav) döneminde kuyumculuk ürünleri arasında kadınların süs eşyası olarak kullandıkları ürünler başta olmak üzere ev eşyası, harp malzemesi ve gösteriş amaçlı üretimler olmuştur. Hız. Peygamber'in (sav) altın ve gümüş kaplarda yeme ve içmeyi yasaklaması mutfak malzemesi olarak da kullanıldığını göstermektedir.⁴⁰⁴ Bunlara ilaveten savaşlarda burnu kopan, dişi çıkan kimselerin altın ve gümüşten burun yaptırıp diş taktırdığı rivayet edilmektedir.⁴⁰⁵ Kılıç, hançer gibi bir takım harp malzemeleri de kuyumcular tarafından süslenmektedir.⁴⁰⁶

2.3.6.2. Demircilik

İslâm öncesi dönemde kayn kelimesiyle ifade edilip küçük görülen demircilik mesleği Hız. Peygamber'in el emeğini teşvik etmesi,⁴⁰⁷ bazı sahâbîleri bu işi öğrenmek amacıyla göndermesi,⁴⁰⁸ oğlunun süt babasının demirci ustası olması⁴⁰⁹ ve Hayber fethi sırasında esir alınan demircileri Müslümanlara bu mesleği öğretmeleri kaydıyla serbest olacaklarını söylemesi⁴¹⁰ bu dönemde demircilik mesleğine yönelimi arttırmıştır. Her ne kadar bu alanda teşvik edici uygulamalar olsa da ticaret ve tarımın daha fazla gelir getirdiği Medine'de bu işe uğraşanlar az olmuştur. Bu mesleği yapanlar arasında İslâm öncesi dönemde de bu meslekle işğal eden Habbab b. Eret vardır.⁴¹¹ Aynı zamanda Hız. Peygamber'in (sav) oğlu İbrahim'in süt babası olan Ebû Seyf de bu meslekte usta olanlardandır.⁴¹² Kuyumculuk konusunda mâhir olan Ezrak b. Ukbe'nin demircilik yaptığı da rivayet edilmektedir.⁴¹³

Demircilerin imal ettikleri ürünler arasında ev eşyaları,⁴¹⁴ bina yapımında kullanılan malzemeler, harp malzemeleri ve tarım kenti Medine'de ziraat ile uğraşanlara gerekli olan malzemeler vardır.⁴¹⁵ Ziraat işiyle uğraşanlar için demirciler tarafından

⁴⁰⁴ Ebû Dâvûd, es-Sünen, Eşribe, 17

⁴⁰⁵ İbn Kuteybe, el-Maârif, s. 191; Zehebî, Siyeru A'lâmin Nübelâ, s. I/322

⁴⁰⁶ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Megâzi, 7; İbn Hacer, el-İsâbe, s. VI/77

⁴⁰⁷ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Buyû, 15

⁴⁰⁸ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, s. III/927; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. I/312

⁴⁰⁹ Hız. Peygamber'in (sav) oğlu İbrahim'in süt babası Ebû Seyf demircilik işi yapardı. (Müslim, *Sahîh-i Müslim*, Fedâil, 15; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. I/136

⁴¹⁰ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, s. II/138

⁴¹¹ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Buyû, 29; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. III/165; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, s. II/300

⁴¹² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. I/136

⁴¹³ İbn Hacer, el-İsâbe, s. I/46

⁴¹⁴ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Eşribe, 29

⁴¹⁵ İbn Hacer, el-İsâbe, s. VII/139

tırpan, çapa ve kürek aletleri imal edilmiştir. Ev malzemesi özelinde mutfak malzemeleri demir ustaları tarafından imal edilmiştir. Demirin asıl kullanım alanı ise harp malzemesi imalatıdır. Kılıç, ok, zırh ve miğfer gibi savaş malzemeleri demirci ustaların elinden çıkmaktadır. Habbâb b. Eret'in savaş için kılıçlar hazırladığı rivayet edilmektedir.⁴¹⁶ Her ne kadar demircilik işiyle uğraşan sahâbîler olsa da imalatı yapılan ürünler ihtiyacı karşılayacak seviyede değildi. Bu yüzden Medine'ye savaş malzemeleri ithal edildiği rivayet edilmektedir. Buna ilaveten Hayber fethinden sonra Medine'ye 30 civarında demirci ustası getirilmiş ve bunların yaptığı ürünlerden de faydalanılmıştır. Aynı zamanda bunların serbest kalmaları için Müslümanlara demircilik öğretmeleri şart koşulmuştur.⁴¹⁷ Bütün bu rivayetler göstermektedir ki Medine İslâm devletinde câhiliye döneminde kötü görülen demircilik mesleği teşvik edilmiş lakin daha kazançlı yollar olması sebebiyle Müslümanlar bu mesleğe çok fazla yönelmemişlerdir. Bu yüzden sadece ihtiyaç ürünleri imal edilip genelde ithal edilmiştir.

2.3.6.3. Marangozluk

İslâm öncesi dönemde marangozluk mesleğinin genelde Rum ve Kıpti ustalar tarafından icra edildiğini söylemiştik. İslâmî dönemde durum genel hatlarıyla böyle devam etmekle birlikte Araplar arasında da bu işi yapanlar görülmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) cuma günü namaza gelen Müslümanlara sesini ve görüntüsünün ulaşabilmesi amacıyla minber yaptırmıştır.⁴¹⁸ Bu minberi yapan kişi veya kişilerle ilgili farklı rivayetler bulunmasıyla birlikte bu ustanın sahâbîler arasında İbrahim en-Neccâr⁴¹⁹ olduğu zikredilmektedir. Buna ilaveten birçok isim zikredilmektedir. Bu usta konusunda İbn Hacer yedi farklı marangozun isminin geçtiğini zikreder.⁴²⁰ Bu rivayetlerin birbirinden farklı olması ve farklı isimlerin zikredilmiş olması İslâmî dönem Medine'de bu işle uğraşanların çok olduğunu göstermektedir. İbn Mâce'nin bâb başlıklarından biri olan Bâbu'n neccâr marangozlarla alakalıdır.⁴²¹ Bu dönemde bina kapıları başta olmak üzere ev eşyaları, tarım için kullanılan malzemeler, inşaat için gerekli olan aletler marangozlar eliyle imal edilmiştir. Bazı savaş malzemeleri için de marangozlardan

⁴¹⁶ İbn Hişam, es Sîre, s. 314

⁴¹⁷ Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/138

⁴¹⁸ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Hibe, 3; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. I/252

⁴¹⁹ İbn Hacer, el İsbâbe, s. I/21

⁴²⁰ İbn Hacer (ö. 852), *Fethu'l Bârî* (thk. Ali b. Hacer Ebû Fadl), Beyrut, Dâru'l Marife, 1960, s. II/399

⁴²¹ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, Ticârât

istifade edildiği zikredilmektedir. Selmân-i Fârisî tarafından savaşlarda kullanılmak amacıyla mancınık yaptığı rivayetler arasındadır.⁴²²

2.3.6.4. Dericilik

İslâmî dönem Medine toplumunda artan hayvan sayısı ile birlikte dericilik faaliyeti de artmıştır. Özellikle fetihler sonucu elde edilen ganimet malları çoğunluğunun koyun ve keçi olduğu göz önünde bulundurulursa gıda olarak kullanılmasının ötesinde hammadde olarak kullanılmıştır.⁴²³ Derinin kötü koku yaymasından ötürü bu meslek Medine’de endüstri kolu olacak kadar gelişmemiştir. Toplum içerisinde deri işlemeciliği daha çok bireysel olarak icra edilmiştir. Hz. Peygamber’i (sav) ziyarete gelen Hz. Ömer onun yastığının başucunda tabaklanmış bir deri gördüğünü ifade eder.⁴²⁴ Toplum içerisinde bu meslek genelde kadınlar tarafından icra edilmektedir.⁴²⁵ Bu işle ev geçimine katkı sağlamaktadırlar. Hz. Peygamber’in eşlerinden Zeynep bint Cahş’ın deri tabaklayıp sattığı rivayet edilmektedir.⁴²⁶

Deriden çadır, yastık, döşek, ayakkabı ve çanta imal edilmektedir. Bu ürünler ihtiyaç kadar üretilmekte ve Medine pazarlarında küçük ölçekte satımı yapılmaktadır. İhracatı yapılacak kadar bir üretim bulunmamaktadır.⁴²⁷

2.3.6.5. Dokumacılık

Hz. Peygamber (sav) her zaman sahâbeyi el emeği kazancına teşvik etmiştir. Hz. Peygamber’in (sav) Hz. İsa hakkında annesinin ördüklerini satıp helal yoldan geçindiğini ifade etmesi⁴²⁸ ve Hz. Ömer’in “El emeğiyle geçinen bir dokumacı olmak isterdim”⁴²⁹ ifadeleri Medine toplumunda dokumacılığı helal bir kazanç kaynağı olarak görmüş ve yönelimi arttırmıştır. Dokumacılık mesleğinin icrası genelde kadınlar tarafından yapılmaktadır.⁴³⁰ Bunun yanı sıra Zübeyr b. Avvâm’ın yünden kumaş ithal edip dokuma

⁴²² Vâkıdî, *Kitâbü’l Megâzî*, s. III/927

⁴²³ Ganimetlerden elde edilen koyun ve keçiler için bkz. Vâkıdî, *Kitâbü’l Megâzî*, s. III/943; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, s. II/88

⁴²⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, s. I/465

⁴²⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, s. VIII/290

⁴²⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, s. VII/669

⁴²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, s. IV/251, VI/53; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, s. II/122, VIII, 23

⁴²⁸ Taberî, *Tefsîrü’t Taberî*, s. XVIII, 28-30

⁴²⁹ İbn Şebbe, *Târîhu’l Medineti’l Münevvere*, s. 79

⁴³⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübra*, s. I/454; Kettânî, *et Terâtübü’l İdâriyye*, s. II/285;

yaparak sattığı rivayet edilmektedir.⁴³¹ Buna ilaveten Ensar'dan bir kişi annesinin dokuma yapıp pazarda satarak evin geçimini sağladığını söylemektedir.⁴³²

Medine toplumunda dokuma işi az da olsa bulunmaktadır. Buraya gelen dokuma ürünleri genelde Yemen ve Mısır tarafından gelmektedir.⁴³³ Bu yüzden buralardan yaygın olarak kumaş ticareti yapılmaktadır. En fazla ithal edilen ürünler arasında dokuma kumaşlar bulunmaktadır. Medine pazarında da en fazla satılan ürünler arasındadır.⁴³⁴

2.3.6.6. Terzilik

Hz. İdris'in (as) mesleği olduğu rivayet edilen terzilik⁴³⁵ Hz. Peygamber (sav) dönemi meslekleri arasındadır. Hz. Peygamber'in (sav) erkeklerin en şerefli mesleğinin terzilik olarak belirtmesi o dönemde varlığını ve rağbet edildiğini göstermektedir.⁴³⁶ Hz. Aişe 'den gelen bir rivayette "Resûlullâh boş zamanlarında ev işleriyle vakit geçirir, en fazla vakit geçirdiği iş ise terziliktir"⁴³⁷ ifadesi Hz. Peygamber'in bizzat bu işle uğraştığını göstermektedir. Osman b. Talha o dönemin önde gelen terzi ustalarındandır.⁴³⁸

Medine'de bu mesleklere ek olarak bireysel olarak yapılan, ekonomik yapıya fazla katkı sağlamayan meslekler bulunmaktadır. Medine'de pek çok kimse kendi evini yapabiliyorken bina ustalığı konusunda Ammar b. Yasir⁴³⁹ öne çıkmıştır. Buna ilaveten hurma liflerinde hasır ve sepet örerek geçinenler bulunmaktadır. Selmân-i Fârisî bunlardan biridir.⁴⁴⁰ Diğer bir meslek erbâbı boyacılarıdır. Bunlar genelde elbise boyama işi yapmaktadır. Hz. Peygamber'in (sav) bunlar hakkında "İnsanların en yalancıları boyacılarıdır" ifadesi işlerini düzgün yapmadıklarını göstermektedir.⁴⁴¹ Medine'de aşçılık yapan sahâbîler de bulunmaktadır. Bunlardan biri yemek ve bulamaç yapan Ebû

⁴³¹ Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/287

⁴³² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. IV/224

⁴³³ İbn Hişam, *es Sîre*, s. 953; İbn Kuteybe, *el Maârif*, s. 575; İbn Hacer, *el İsbâbe*, s. III/222; İbn Habîb, *el-Münemmak*, s. 208

⁴³⁴ Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/22

⁴³⁵ İbn Kuteybe, *el Maârif*, s. 550

⁴³⁶ Bağdâdî, *Târîh*, IX/15

⁴³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. I/366

⁴³⁸ Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/228

⁴³⁹ İbn Şebbe, *Târîhu'l Medineti'l Münevvere*, s. 150; Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/304;

⁴⁴⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmin Nübelâ*, s. I/547

⁴⁴¹ İbn Mâce, "Ticârât", 5

Ubeyd'dir.⁴⁴² Hanım sahâbîlerden ve Hz. Peygamber'in eşlerinden Zeynep bint Cahş ayakkabı yapıp sattığı ve kazancını sadaka olarak verdiği rivayet edilmektedir.⁴⁴³

Hz. Peygamber (sav) döneminde usta-çırak ilişkisi bağlamında öğrenilen zanaat mesleklerin yanında bireysel olarak yapılan hizmet üreticisi meslekler de bulunmaktadır. Bu meslekler belli şahıslar tarafından bireysel bir geçim olarak yapıldığından dolayı şehrin genel ekonomik yapısına katkı sağlamamaktaydı. Bu meslekler arasında tabîlik, baytarlık, hacamatçılık, kabir kazıcılığı, attârlık ve berberlik mesleği bulunmaktadır. Bu durumda çalışan sahâbîlerin kimler olduğu genel bir tablo olarak ekte sunulacaktır.

2.3.7. Beytûlmâl ve Gelirleri

Hz. Peygamber (sav) ve Müslümanların Medine'ye hicret etmesiyle birlikte Medine İslâm devletinin temelleri atılmıştır. Bir devletin siyasî, kültürel ve ekonomik yönlerini güçlendirerek ayakta kalması muhakkaktır. Hz. Peygamber'in (sav) Medine İslâm devletini ayakta tutmak için ekonomik anlamda bazı adımlar attığını zikretmiştik. Bu atılan adımlarla birlikte Müslümanlar zamanla zenginleşmeye ve ekonomik bir güç kazanmaya başladılar. Bu kazanımlarla birlikte devletin gelir ve giderleri de değişmeye başlamıştır. Ekonomik yönden güçlenmeye başlayan İslâm devletinde elde edilen gelirlerin toplanacağı, dağıtılacağı ve muhafaza edileceği bir yere ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle Bedir savaşı sonrasında elde edilen ganimetler, zekâtın farz kılınması, gayri müslimlerden alınan vergiler bu yere olan ihtiyacı arttırmıştır. Genellikle savaşlardan elde edilen ganimetler Müslümanlara hemen dağıtılsa da devlete kalan bazı mallarında muhafaza edilmesi gerekiyordu. Bu itibarla Hz. Peygamber (sav) döneminde temelleri atılan devlete ait malların toplanıp muhafaza edildiği "mal evi" anlamına gelen Beytûlmâl kurulmuştur. Bu mali kurumun Hz. Ömer zamanında kurulduğu söylene de Hz. Peygamber'in (sav) toplanan mallar için mescitte fizikî bir mekân belirlemesi, buraya memurlar atması ve o dönemde mescidin bir bölümünün hizâne, gurfetu's-sadaka ve aliyye diye isimlendirilmesi o dönemde ismi tam konulmamış bir mali devlet kurumunun varlığını göstermektedir.⁴⁴⁴ Bu kurumun varlığını Mekke dönemine kadar dayandıranlar bulunmaktaysa da o dönemde bir devlet yapılanmaması bulunmamakta sadece Müslümanlar arasında zenginlerin fakirlere yardımı ve dayanışma söz konusuydu. Kurum

⁴⁴² Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/328

⁴⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, s. VIII/108

⁴⁴⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 882

olarak asıl ortaya çıktığı zaman Müslümanların devlet bünyesi altında bir araya geldikleri ve ekonomik olarak bağımsız oldukları zamandır.⁴⁴⁵

Hz. Peygamber (sav) döneminde Beytül-mâl olarak kullanılan yer mescidin bir odasıdır. Muhammed Hamidullah, mescidin ikinci katında bir oda bulunduğunu, malların burada toplandığını ve bu yerin Hz. Peygamber'in gözetiminde olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁶ Buna ilaveten Hz. Peygamber'in (sav) evi de bazı durumlarda beytül-mâl işlevi görmüştür.⁴⁴⁷ Aynı zamanda mescidin dışında hayvanlar için de bir yer belirlemiştir. Bu hayvanlar otlak alanlarında tutulmuş ve bizzat Hz. Peygamber tarafından damgalanmışlardır.⁴⁴⁸ Buradan anlaşılmaktadır ki bu dönemde nakit para, altın, gümüş, hurma başta olmak üzere tarımsal ürünler ve hayvanlar için ayrı ayrı yerler tahsis edilmiştir. Bu yüzden burada bir tane beytül-mâl yerinden bahsetmek doğru olmaz. Mescitte bulunan yer beytül-mâlın merkez alanıdır.

Fiziki bir mekân tahsis edilen bu mallar için aynı zamanda görevliler de tayin edilmiştir. Hz. Peygamber beytül-mâlde bulunan malları sayması ve muhafaza etmesi için Bilâl-i Habeşî'yi görevlendirmiştir. Buna ilaveten malların sayımı ve dağıtımını konusunda Hz. Ömer görevlendirilmiştir. Aynı şekilde Ebû Ubeyde b. Cerrah ve Muaz b. Cebel'in de burada görevli olduğu bilinmektedir. Hz. Bilal, Hz. Peygamber'in burayı teftiş ettiğini bildirmiştir. Buranın yönetimiyle ilgili Hz. Bilal'e özel emirler vermiştir.⁴⁴⁹

Beytül-mâl, Bedir savaşında elde edilen esirlerden alınan fidyeler, Medine'den sürülen Yahudilerin geride bıraktığı eşyalar, hicretin ikinci yılında farz kılınan zekât, ganimet malları ve Müslümanların verdiği sadakalarla dolmaya başlamıştır. Hicretin son yıllarında gayrimüslimlerden alınan vergiler de buraya dahil edilmiştir. Bu itibarla beytül-mâlın gelirleri arasında zekât, öşür, ganimet, fey ve fidiye gelirleri bulunmaktadır.

2.3.7.1. Zekât

Zekât kelimesi sözlükte artmak, fazlalık, temizlik ve bereket manasına gelmektedir.⁴⁵⁰ Terim anlamı olarak "Kur'ân'da çerçevesi çizilmiş olan kimselere zengin

⁴⁴⁵ Abdulkerim Önel, "Hz. Peygamber Devrinde Beytül-mâl", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*: 1 (23), 2019, s. 77

⁴⁴⁶ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 882-884

⁴⁴⁷ Mehmet Erkal, "Beytül-mâl", *DİA*, VI, s. 90-94

⁴⁴⁸ Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. I/631

⁴⁴⁹ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Zekât, 60; Kettânî, *et Terâtîbü'l İdâriyye*, s. II/155

⁴⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arap*, s. XIV/358

Müslümanlardan nisap miktarınca alınan maldır".⁴⁵¹ Zekât hicretin ikinci yılında Ramazan ayında farz kılınmıştır. Devlet eliyle toplanmasına dair emir ise hicretin dokuzuncu yılına tekabül etmektedir.⁴⁵² Zekât kavramı Mekkî ayetlerde sekiz yerde geçmekte lakin bunlar bir emir şeklinde değildir. Daha çok sosyal dayanışmaya yönelik ve ileride tesis edilecek zekât için tedrici bir aşamadır. Bu dönemde inen ayetler vesilesiyle Hz. Peygamber (sav) Mekke yıllarında Müslümanları birbiriyle yardımlaşmaya, dayanışma içerisinde olmaya teşvik etmiştir.⁴⁵³ Bu teşvik o dönemde Hz. Ebû Bekir gibi zengin sahâbiler köle azat etmeye yöneltmiştir. Medine'ye hicretle birlikte dayanışma söylemi devam etmiştir. Bu dayanışma söylemi Ensar ve muhacir kardeşliğinin temellerini güçlendirmiştir. Ensardan birçok kimse hurma bahçelerini ve mallarını kardeşleriyle paylaşmışlar, bu şekilde kolektif bir dayanışma içerisinde olmuşlardır. Bu dayanışma süreci devletleşme yolunda ilerleyen Medine İslâm toplumunun zamanla kendine has mali sistemini kurmasını sağlamıştır. Bu sistem bireysellikten ve kabilecilikten uzak ümmet anlayışını esas alan bir sistem üzerine kurulmuştur.

Mekke dönemi daha çok İslâm'ın inanç esaslarının teşkil edildiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde inen ayetlerde zikredilen zekât daha çok bireysel manada kalmıştır. Medine dönemine gelince teorik alt yapısı oluşturulan emirler pratik hayatta uygulanmaya başlanmıştır. Hz. Peygamber (sav) burada siyasi, dini ve ekonomik bazı uygulamalar ortaya koymaya başlamıştır. Medine döneminde hicretin ikinci yılında farz kılınan zekât uygulaması tedrici bir şekilde detayları belirlenerek uygulamaya konulmuştur.

Hz. Peygamber (sav) döneminde zekât malları arasında altın, gümüş, sığır, koyun, keçi, deve, üzüm ve hurma bulunmaktadır. Bunların miktarı, cinsi ve durumu Hz. Peygamber'in ifadeleriyle belirlenmiştir. Kur'ân-ı Kerim de zekât emri geçmekle birlikte zekâta tabi olan mallar bildirilmemiştir. Hz. Peygamber (sav) zekâta tabi olan malların ölçüğünü, toplanma zamanını, nisap miktarına kadar her ayrıntıyı detaylıca açıklamıştır.⁴⁵⁴ Hz. Peygamber zekât mallarının alınmasıyla ilgili bazı uyarılarda da bulunmuştur. Bu uyarıların birinde zekât amillerine malın kalitelisini almamayı öğütlemiştir. Buna ilaveten

⁴⁵¹ Mehmet Erkal, Zekât, DİA, XLIV, s. 197-207

⁴⁵² İbnü'l Esîr, *el Kâmil fi't Târih*, II/199

⁴⁵³ Taberî, *Tarih*, s. III/123

⁴⁵⁴ İbn Mâce, es- Sünen, Zekât, 16; Ebû Dâvûd, es-Sünen, Zekât, 12-13; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, 490

ürünün olgunlaşmasını göz önünde bulundurmıştır. Belli bir miktara ulaşmayan maldan zekât almamıştır. Ürünlerin verimine göre sulu ve susuz araziden farklı miktarda zekât almış, üretici lehine karar almaya özen göstermiştir. Zekât hayvanlarını orta halli olanlardan seçin diye uyarılarda bulunmuştur. Burada her zaman üretim yapanı incelemiştir.⁴⁵⁵

Hz. Peygamber (sav) zekâtın devlet eliyle toplanmaya başlandığı hicretin dokuzuncu yılında zekât memurları tayin etmiştir. İslâm topraklarının genişlemesiyle her bölgeye zekât memurları gönderilmiştir.⁴⁵⁶ Bu memurların görevi sadece zekât toplamak değil fethedilen bölgelerde İslâm'ın yerleşmesini de sağlamaya çalışmışlardır. Zekât memurlarının görevi şehirde zekât verecek seviyede olanların tespiti, malların hesaplanması ve zekâtın toplanmasıdır. Buna ilaveten toplanan zekât mallarının Kur'ân-ı Kerim'de verilmesinin emredildiği kimselere verilmesidir.⁴⁵⁷ Zekât amillerinin sayısı elli civarında zikredilmektedir. Görevlendirilen sahâbîler arasında Hz. Ali, Amr b. el Âs, Abdullah b. Revâha, Ala b. Hadrami ve Ady b. Hatem bulunmaktadır. Toplanan zekât mallarını hesaplarını yapıp yazma görevini Zübeyr b. Avvâm ve Huzeyfe b. Yemân yapmıştır.⁴⁵⁸

Zekâtla birlikte karşımıza sadaka kavramı da çıkmaktadır. Bazı alimler sadaka kavramını zekât ile eşdeğer görürken bazıları ise düzensiz ve gönüllü verilen bağış manasına geldiğini ifade etmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) zekât dışında sahâbîlere sadaka vermelerini tavsiye etmiştir.

Hz. Peygamber (sav) ilk İslâm toplumunu inşa ederken ekonomik yapıyı her zaman göz önünde bulundurmıştır. Bu konuda gelen emirler Hz. Peygamber (sav) tarafından hayata geçirilmiş ve tedrici bir şekilde uygulanmıştır. Zekât kurumu da ekonomik yapıya katkı sağlayan gelirlerin başında gelmiştir. Zekâtla birlikte zengin ve fakir arasında açılan köprü kapatılmaya çalışılmıştır. Toplumda dayanışma ve sosyal düzen sağlanmıştır. Bir toplumda ekonomik yapıyı güçlü tutabilmenin en önemli ilkelerinden biri yoksulluğu ortadan kaldırmak ve sosyal adaleti sağlamaktır. İslâm zekât

⁴⁵⁵ Buhârî, *Saḥîhu'l-Buḥârî*, Zekât, 41; Ebû Dâvûd, es-Sünen, Zekât, 5

⁴⁵⁶ Vakidi, Megazi, s. III/1084

⁴⁵⁷ Tevbe 9/60

⁴⁵⁸ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 600; Taberî, *Tarih*, s. III/147; Şehba Yazıcı, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Raşidîn Dönemlerinde Âmillik, Basılmamış Yüksek Lisâns Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Şanlıurfa, 2015, s. 113

kurumuyla bunu sağlamaya çalışmıştır. Sosyal adaleti sağlamak amacıyla fakirlere verilen zekât onların aldıkları bu ücretle meslek edinmelerini, istihdam sağlamalarına vesile olmuştur. Buna ilaveten sosyal adalet adına malların tek bir kişinin elinde toplanmasını engellemektedir.

Zekât birçok ayette namazla zikredilmiştir.⁴⁵⁹ Namaz insanların kendi nefislerine müdahale de bulunurken zekât toplumun içinde bulunduğu ekonomik yapıyı düzene koyacak bir güce sahiptir. Biri insanın kendisi biriyse toplumla ilgili bir emirdir. Çünkü zekât dini yönüyle birlikte sosyal anlamda bir dayanışmaya katkı sağlamaktadır. Buna ilaveten zekât kurumuyla birlikte toplumda tüketim artar, bu tüketimle birlikte üretim de artar, böylelikle ekonomik bir canlılık oluşur. Bu itibarla zekât Müslümanların siyasi hakimiyetini kabul etmenin yanında yoksulluğa çare olmuş ve ekonomik canlılığı sağlamıştır. Bu şekilde Medine İslâm toplumunun ekonomik yapısının temelini oluşturmuştur.

2.3.7.2. Öşür

Zirai ürünlerden alınan onda birlik zekâttır.⁴⁶⁰ Hz. Peygamber (sav) “Yağmurla sulanan arazilerin mahsullerinden onda bir, kovayla sulananlardan ise yirmide bir oranında zekât vardır” buyurmuştur.⁴⁶¹ Öşür câhiliye döneminde alınan onda birlik gümrük vergisiyle karıştırılmaktadır. İslâmi dönemde alınan öşür topraktan alınan zekâttır.⁴⁶² Bu konuda görevlendirilmiş memurlar bulunmaktadır. Bu kimseler topraktan çıkacak mahsulü tahmin edebilen uzman kimselerdir. Hz. Peygamber (sav) özellikle bu konuda uzman olanları görevlendirmiştir.⁴⁶³

2.3.7.3. Ganimet

Sözlükte “bir şeye meşakkatsiz, zahmetsiz sahip olmak”⁴⁶⁴ manasına gelen ganimet “Müslümanların savaş yoluyla gayrimüslimlerden aldıkları her türlü mal” manasına gelmektedir. Ganimet kavramı benzerleriyle birlikte Kur’ân-ı Kerim’de altı

⁴⁵⁹ Erkal, Zekât, DİA XLIV, s. 202

⁴⁶⁰ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, s. 77

⁴⁶¹ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Zekât, 55

⁴⁶² Mehmet Erkal, Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 9, 2007, s. 9-36

⁴⁶³ Mehmet Erkal, Öşür, DİA, XXXIV, s. 97-100

⁴⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arap*, s. XII/445

yerde geçmektedir.⁴⁶⁵ Bedir savaşı sonrası nâzil olan Enfâl suresinin ayetleri ön plana çıkmaktadır.⁴⁶⁶ Ganimetin helal bir mal olabilmesi için devlet eliyle gerçekleşen bir savaş olması gerekmektedir. İslâm savaş olgusunun olduğu bir yerde ganimetten söz edilebilir. Çünkü ganimet İslâm devletinin savaştan elde ettiği ekonomik bir gelirdir.⁴⁶⁷ Kur’ân-ı Kerim’de “Artık aldığınız ganimetten helal ve hoş olarak yiyin, Allah’a itaatsizlikten sakının, Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir”⁴⁶⁸ buyurulmakta ve ganimet Müslümanlara helal kılınmaktadır. Bu konuda Hz. Peygamber (sav) “Ganimet bana helal kılındı, benden önce hiçbir peygambere helal kılınmamıştır”⁴⁶⁹ buyurarak bu ümmete ganimetin helal kılındığını ifade etmiştir.

Ganimet uygulaması İslâm öncesi dönemde de var olan bir uygulamadır. Bu dönemde ganimet bedevi kabilelerce bir geçim kaynağı olarak görülmektedir.⁴⁷⁰ Câhiliye döneminde ganimet uygulamasının varlığı Müslümanlar tarafından bilindiği için Abdullah b. Cahş’ın komutasındaki seriyye tarafından müşriklerin alınan mallarından Müslümanlar rahatsız olmuşlardır. Ganimet malları bekletilmiş, bu konuda ayet nazil olunca ganimet malları pay edilmiştir.⁴⁷¹

İslâm câhiliye döneminde gelen ganimet uygulamasını uygulama, elde etme ve taksim etme şeklini kendi kurallarına göre düzenledi ve bu konuda yeni kurallar ortaya koydu. Bu konudaki düzenlemelerden biri ganimet mallarının beşte birinin Hz. Peygamber’e (sav) ait olduğudur. Buna ilaveten ganimetin yağmadan farklı olduğunu bildirmek amacıyla çapulculuk yasaklanmış ve savaş belli kurallar etrafında şekillenmiştir.⁴⁷²

Ganimet Allah yolunda cihat etmenin bir getirisi olarak tezahür etmektedir. Müslümanların hayatına ganimet olgusu Bedir savaşıyla birlikte girmiş ve beşte birlik kısmında Hz. Peygamber’e (sav) bırakılmıştır. Câhiliye döneminde komutan olan kişi

⁴⁶⁵ Mehmet Erkal, “Ganimet”, DİA, XIII, s. 351-354

⁴⁶⁶ Enfâl 8/41, 69

⁴⁶⁷ Şevket Şimşek, Hadis Kültüründe Ganimet, Yüksek Lisâns Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Ankara, 2007, s. 12

⁴⁶⁸ Enfâl 8/69

⁴⁶⁹ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buḥârî*, Humus, 8

⁴⁷⁰ Muhammed Hmidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları* (çev. Nazire Erinç Yurteri) İstanbul, Beyan Yayınları, 2002, s. 264

⁴⁷¹ Tevbe, 9/36

⁴⁷² Nisa 4/94; Ebû Dâvûd, es-Sünen, Cihad, 15

malların dörtte birini almaktadır.⁴⁷³ Müslümanlar Bedir savaşında 150 deve, 10 at ve harp malzemeleri elde etmişlerdir. Aynı zamanda yetmiş kişi de esir alınmıştır. Bu ganimet malları Kur'ân-ı Kerim'de emredildiği şekilde taksim edilmiştir.⁴⁷⁴

Hiz. Peygamber (sav) hayatının Medine dönemi yoğun bir şekilde seferlerle geçmiştir. Hiz. Peygamber'in bizzat katıldığı 27 gazve varken 35 seriyye göndermiştir.⁴⁷⁵ Bu savaşlar câhiliye dönemindeki gibi yağmacılık ve ekonomik kaygılar güdülererek yapılan savaşlar değildir. Bu savaşların asıl gayesi İslâm dinini yaymak ve Medine İslâm devletini dış saldırılardan korumak gayesiyledir. Bu itibarla Hiz. Peygamber'in (sav) Mekke kervanlarına karşı gönderdiği birlikler müşriklerin ekonomik gücünü kırmaya yöneliktir. Hiz. Peygamber döneminde ganimet önemli bir gelir kaynağı olmasına rağmen asla savaşların asıl nedeni olmamıştır.⁴⁷⁶

Ganimet İslâm iktisadi içerisinde önemli bir gelir kaynağıdır. İslâm iktisadıyla ilgili ayrıntılı bilgiler veren Emvâl ve Haraç kitaplarında geniş bir şekilde yer almaktadır. Biz burada ayrıntılı fihhi hükümler yerine ganimet olgusunun İslâm devletinin ekonomik yapısına ne derece etki ettiğini anlatmaya çalışacağız. Bu itibarla ganimet Beytül mâl gelirlerinin en önde gelenlerinden biridir. Savaşlarda elde edilen bu ganimetin nerelere taksim edileceği Kur'ân- Kerim'de zikredilmiştir.⁴⁷⁷ İslâmî dönemde elde edilen bu ganimetlerin birçok fonksiyonel özelliği bulunmaktadır. Bunlar savaşlara motivasyon, İslâm'a kalpleri ısındırma ve savaş harcamalarını finanse etmek gibi pek çok konuda ganimet olgusundan fayda sağlanmıştır.

Hicretle birlikte ekonomik anlamda zor durumda kalan Müslümanlar ganimetle birlikte ilk rahatlamayı Abdullah b. Cahş'ın Nahle seriyyesiyle elde etmişlerdir. Bu mallar genel itibariyle muhacirler arasında taksim edilip Ensar'ın yükü hafifletilmeye çalışılmıştır.⁴⁷⁸ Bedir savaşı Müslümanların ekonomilerini düzeltmesi noktasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaştan elde edilen ganimetlerle muhacirler ve Ensar aynı ekonomik birikime sahip olmuşlardır. Aynı zamanda ganimetin beşte birinin devlete ait olması beytül mâlin gelirini arttırmıştır. Buna ilaveten Yahudi kabilelerinin

⁴⁷³ İbn Hişam, *es- Sire*, s. 562

⁴⁷⁴ Enfâl 8/41; Vâkıdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. 152

⁴⁷⁵ Taberî, *Tarih*, s. III/152

⁴⁷⁶ İsmail Kurt, *Kur'ân'da Cihad*, Ankara, Fecr Yayınları, 2021, s. 305

⁴⁷⁷ Enfâl 8/41

⁴⁷⁸ İbn Sa'd, *et Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. II/10

Medine'den sürülmesiyle onlardan geriye kalan ganimet toprakları Müslümanları ziyadesiyle rahatlatmıştır. Benî Nadîr kabilesinden elde edilen ganimetin çoğunluğu muhacirler arasında taksim edilmiş bu da onların ticaret yapabilmeleri için ellerine sermaye geçmesini sağlamıştır.⁴⁷⁹ Kuyumculuk ve faiz ile ekonomik anlamda önde gelen Benî Kaynuka kabilesinin Medine'den sürülmesiyle Müslümanlar daha fazla refaha kavuşmuşlardır. Ganimet mallarının taksim edilmesiyle pazarlarda satılmış bu şekilde canlı bir pazar ekonomisi oluşmuştur. Ganimetler sayesinde yoksul halkın durumu iyi hale gelmiştir. Bu sayede câhiliye döneminde zenginler arasında dolaşan bir meta olan ganimet İslâm ile toplumun tamamına yayılmıştır.

2.3.7.4. Cizye

Sözlükte “karşılığını vermek, yeterli olmak”⁴⁸⁰ manasına gelen cizye İslâm devletinde gayrimüslim tebaadan can ve mal güvenliği karşılığında alınan bir ücrettir.⁴⁸¹ Baş vergisi manasına gelmektedir. Hz. Peygamber (sav) hicretin dokuzuncu yılında göndermiş olduğu davet mektuplarında “Ehl-i kitaptan Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın”⁴⁸² ayeti gereği kendi dininde kalmak isteyenlere cizye ödeme zorunluluğu getirmiştir. Hz. Peygamber (sav) bu emirden sonra Eyle, Cerbâ, Ezruh ve Dûmetulcendel halkından bu sene içerisinde cizye almıştır.⁴⁸³ Hz. Peygamber (sav) Himyer melikine gönderdiği bir davet mektubunda “Kim Nasranilik ve Yahudilik üzere kalırsa o dininden zorla döndürülmez lakin ona cizye ödemesi gerekir” diye emir buyurmuştur.⁴⁸⁴ Buna ilaveten “Haremin kan döken, cizye vermeyen ve itaatten çıkan için koruyucu olmadığını” ifade etmiştir.⁴⁸⁵ Cizye zorbalık ve tahakküm ile değil, can ve mal güvenliği karşılığında bir vatandaşlık görevi olarak alınan bir baş vergisi konumundadır.⁴⁸⁶

⁴⁷⁹ Vâkıdî, *Kitâbü'l Megâzî*, s. 379

⁴⁸⁰ İbn Manzur, *Lisânu'l Arap*, s. XIV/143

⁴⁸¹ Mehmet Erkal, “Cizye”, DİA, VIII, s. 42-45

⁴⁸² Tevbe 9/29

⁴⁸³ Belâzürî, *Fütûhul Büldan*, s. 60-75

⁴⁸⁴ İbn Hişam, *es- Sire*, s. 236

⁴⁸⁵ Erkal, “Cizye”, DİA, VIII, s. 43

⁴⁸⁶ Mustafa Emre Bakırcı, *İslâm Hukukunda Cizye*, Yüksek Lisâns Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2019, s. 70-74

Cizye uygulaması vahiyle delil kılınp Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla hayata geçmiştir. Özellikle Tebük seferinde elde edilen galibiyet Müslümanların büyük bir güç olduğunu göstermiştir. Bu durum civarda bulunan kabilelerin Müslümanların himayesi altına girmesini sağlamıştır. Hz. Peygamber cizye ayetinin nazil olmasıyla ilk Necrân Hristiyanlarından cizye almıştır.⁴⁸⁷ Hz. Peygamber Bahreyn meliki Münzir'e gönderdiği davet mektubunda "Kim namazımızı kılar, kıblemizi kabul eder ve kestiklerimizi yerse iman etmiştir, kim de yüz çevirirse ona cizye düşer"⁴⁸⁸ buyurarak cizyenin gerekliliğini ortaya koymuştur. Buna ilaveten Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderdiğinde her Müslüman olmayan yetişkin erkekte cizye almasını emretmiştir.⁴⁸⁹ Bu ifade göstermektedir ki cizye sadece Müslüman olmayan baliğ erkeklerden baş vergisi olarak alınmaktadır. Buna ek olarak Hz. Peygamber (sav) Teymâ Yahudileriyle ilgili olarak "Onları korumak bizim görevimiz, cizye ödemek ise onların görevidir"⁴⁹⁰ buyurarak gayrimüslimlerin cizye ile himaye altına alındığını ifade etmektedir.

Cizye uygulaması Tebük seferi sonrası yoğunlaşmıştır. Sefer sonrası Eyle halkıyla cizye anlaşması yapılmıştır. Eyle halkıyla birlikte ona bağlı olan Cerbâ ve Ezruh'ta cizyeye bağlanmıştır.⁴⁹¹

Cizye nakdî olmakla birlikte aynî olduğu durumlarda olmaktadır. Necrân Hristiyanlarından alınan cizye vergisi aynî bir şekilde alınmıştır. Onlardan her elbisenin bir ukıyye gümüş değerinde olacağı iki bin elbise alınmıştır.⁴⁹² Buna ilaveten Meknâ Yahudilerinden de aynî cizye alınmıştır. Bölge halkının imal ettiği zırh, dokuma ürünleri ve ahşap malzemeler cizye olarak alınmıştır.⁴⁹³

Hz. Peygamber (sav) Müslüman olmayan erkek her baliğ kişiden cizye almıştır. Bu gruplardan biri de cizyeye tabi tutulan Mecusilerdir. Hz. Peygamber (sav) Ali b. Hadrami'yi davet mektubuyla onlara gönderdiği zaman her baliğ olan erkek Mecusiden cizye alınmasını emretmiştir.⁴⁹⁴ Cizye emri ayette ehli kitaba has kılınmışken Hz. Peygamber uygulamaya Mecusileri de dahil etmiştir. Cizye kişi Müslümanlığı kabul ettiği

⁴⁸⁷ İbn Hişam, *es-Sire*, s. 326

⁴⁸⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 30

⁴⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhul Büldan*, s. 82

⁴⁹⁰ Belâzürî, *Fütûhul Büldan*, s. 45

⁴⁹¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 501

⁴⁹² Belâzürî, *Fütûhul Büldan*, s. 77

⁴⁹³ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, 46

⁴⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, s. 1/263

zaman üzerinden kalkardı. Buna ilaveten cizyenin miktarı, zamanı Hz. Peygamber'in uygulamalarına göre farklılık gösterirdi. Bazen nakdi bazen aynı bir şekilde cizye almıştır. Cizyeyi toplayan kişi ya kabile reisi ya da Hz. Peygamber'in (sav) görevlendirdiği zekât memuru olmaktadır.

Cizye hukuki şartların dışında İslâm toplumuna kazandırdıklarıyla tarihsel süreç içerisinde önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Bu gelir kaynağının karşılığında gayrimüslimlerin can ve mal güvenliği sağlanmakta siyasi olarak İslâm devletinin himayesi altında olmaktadır. Cizye sayesinde barış ve güven içerisinde bir ortam oluşmaktadır. O dönem iki büyük süper güç olan Bizans ve Sâsânîlerin himayesi altında olan kabileler Hz. Peygamber'in (sav) ortaya koyduğu adil ve güvenli bir ortamı tercih ederek İslâm devletinin himayesi altına girmişlerdir.⁴⁹⁵ Ticari ilişkilerini Müslümanlar ile yapmışlardır. Bu durum Hz. Peygamber'in o kabilelere yazdığı davet mektuplarında temel teşkil etmiştir. Bu cizye vergisiyle birlikte siyasi hakimiyet altına alınan her gayrimüslim kabile aynı zamanda ekonomik açıdan da İslâm devletine bağlanmıştır. Bu itibarla İslâm devletinin gelirlerine baktığımız zaman zekât Müslümanlardan alınan bir gelir kaynağı, cizye ise gayrimüslimlerden alınan bir gelir kaynağıdır.

Hz. Peygamber (sav) aynı ve nakdi olarak aldığı cizye gelirleriyle hicretin son yıllarında İslâm devletinin gelirlerini arttırmıştır. Özellikle aynı olarak aldığı Yemen kumaşları, dokuma ürünleri, ahşap ve savaş malzemeleri toplumda ticareti arttırmıştır. Bunlar aynı zamanda iç piyasada canlılık sağlamıştır. Bunlara ilaveten ticaret yolları üzerinde bulunan gayrimüslim kabilelerle cizye aracılığıyla hem siyasi hem de ekonomik hakimiyet altına alınarak ticaret yollarının güvenliği sağlanmıştır. Bu kabileler Medine pazarlarında güvenle alışveriş yapmışlardır. Cizye ile Medine İslâm devletine bağlı Medine vatandaşlığı ortaya çıkmıştır. Hicretin son yıllarında Medine birçok etnik ve dini grubu içerisinde barındıran İslâm devletinin en önemli ekonomik şehri olmuştur.

2.3.7.5. Haraç

Sözlükte “topraktan çıkan şey” anlamına gelen haraç, Arapça'ya Ârâmîce veya Akkadca'dan geçtiği rivayet edilmektedir. Terim anlamı olarak gayrimüslim toprak ürünlerinden alınan vergi manasına gelmektedir.⁴⁹⁶ Haraç kelimesinin Hz. Peygamber

⁴⁹⁵ Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, s. 100

⁴⁹⁶ Cengiz Kallek, “Haraç”, *DİA*, XVI, S. 71-88

döneminde cizye kavramı yerine kullanıldığını söyleyenler bulunmaktadır.⁴⁹⁷ Kaynaklarda geçen “cizyetü’l arz ve harâcü’re’s” ifadesi bu ikisinin birbiri yerine kullanıldığını göstermektedir.⁴⁹⁸ Haraç tek başına kullanıldığı zaman toprak vergisi manasına gelmektedir. Müslümanlar tarafından fethedilen Hayber topraklarından şehir ahalisi çıkarılmamış, toprakları ellerinden alınmayıp ürünün yarısı üzerine anlaşma sağlanmıştır. Buradaki durum için haracın ilk uygulama yeri olduğunu söyleyenler bulunmaktadır. Buna ilaveten Bahreyn’e âmil olarak gönderilen Alâ b. Hadramî’ye Hz. Peygamber (sav) müşriklerden öşür yerine haraç almasını emretmiştir.⁴⁹⁹ Bilindiği üzere öşür Müslümanlardan alınan toprak vergisidir. Buradan itibarla haraçta gayrimüslimlerden alınan toprak vergisi olmaktadır. Toprak vergisi sayesinde Müslümanlar fethettikleri topraklarda bulunan arazilerden fayda sağlıyor, piyasada ürün çeşitliliği artıyor, bu da iç piyasayı güçlendiriyordu.

⁴⁹⁷ Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, S. 193

⁴⁹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l Harâc*, s. 278

⁴⁹⁹ Belâzürî, *Fütühul Büldan*, s. 92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CAHİLİYE DÖNEMİ VE İSLÂMÎ DÖNEM EKONOMİK HAYATININ KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. ALIŞVERİŞ SİSTEMİ

Hız. Peygamber'in (sav) Mekke'den Medine'ye hicret etmesiyle dinin pratik yönü ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk atılan adımlar dayanışma, yardımlaşma, siyasî ve ekonomik adımlar olmuştur. Hız. Peygamber (sav) Kur'ân'ın emrettiği dinî, siyasî ve ekonomik emirleri uygulamaya koymuştur. Bununla birlikte câhiliye döneminden süregelen bazı uygulamaları kaldırmış bazılarını ise düzenlemiştir. Medine İslâm devletinde kurulan ticaret ağı, yeni kurulan pazarlar, tarımla ilgili yeni uygulamalar ve yeni vergiler konusunda toplum ve ekonomi yeniden düzenlenmiştir. Hız. Peygamber (sav) alışveriş hususunda denetimler yapmış, ahlaki ilkeler ve yasaklar koymuştur.

3.1.1. Ribâ

Sözlükte “çoğalma, artma ve fazlalaşma” manasına gelen, Türkçe 'de faiz diye ifade edilen ribâ kavramı belirli bir zaman diliminde vade karşılığı borcun arttırılması manasına gelmektedir. Ribâ ve faiz aynı manada kullanılmaktadır.⁵⁰⁰ Câhiliye döneminde ribâ oldukça yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Bazı kabileler tamamen ribâ kazancıyla geçinirlerdi. Mekke ve Tâif'te bu işle uğraşanlar yoğundu.⁵⁰¹ Medine'de ise Benî Kaynukâ kabilesinin zenginleşmesinin en önemli kaynağıydı. Mekke panayırlarında ve Medine pazarlarında bu işi yapanların özel yerleri bulunmaktaydı. Ribâ câhiliye döneminde bir alışveriş çeşidi olarak görülmekteydi. Bir dirhem sahibine belli bir akitte iki veya üç dirhem olarak dönüyordu.⁵⁰² Mekke'de Kureys, Medine'de ise Yahudiler büyük kazanç elde etmişlerdir.

Câhiliye döneminde uygulanan ribâ genelde vadenin uzatılmasıyla birlikte borcunda artması şeklindedir. Câhiliye döneminde borç alan kişi “borcumu ertelersem

⁵⁰⁰ İsmail Özsoy, “Faiz”, DİA, XII, s. 110-126

⁵⁰¹ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, s. 141

⁵⁰² Cevâd Ali, *el Mufasssal*, s. VIII/426

sana şu kadar fazlasını veririm” diyerek borç işlemi ertelenmiş olurdu.⁵⁰³ Câhiliye döneminde ribânın farklı şekilleri bulunmaktaydı. Parayla olduğu gibi mal ile yapılan durumlar da olurdu. Farklı yüzdeler uygulanarak yapılırdı.⁵⁰⁴ Burada ribâ ile ilgili zikredeceğimiz asıl husus câhiliye döneminde bir gelir kaynağı oluşu ve İslâm’ın haksız kazanç olarak yasaklamasını ele alacağız.

Kur’ân-ı Kerim bazı yasaklarda olduğu gibi ribâyı da tedrici olarak yasaklamıştır. İlk aşamada uyarı olarak gelen ayetler sonradan kesin bir şekilde yasaklanıp faiz yemenin Allah ve Rasulüne karşı savaş açmak olduğu bildirilmiştir.⁵⁰⁵ Hz. Peygamber’in (sav) ilk kaldırdığı faiz Amr oğullarının Muğire oğullarından talep ettiği faizdir. Mekke valisine faizi alma konusunda ısrar ederlerse onlarla savaşmasını emretmiştir.⁵⁰⁶ Hz. Peygamber (sav) faiz konusunda sert ve kararlı bir duruş sergilemiştir. Müslüman olmak istediği halde kendilerine faiz konusunda müsaade verilmesini isteyen kabilelerin taleplerini reddetmiştir.

Faiz toplum içerisinde adaletsiz bir ekonomik yapı meydana getirmektedir. Câhiliye döneminde faiz uygulamasının en yaygın olduğu Kureyş’in içinde yaşayan Hz. Peygamber (sav) faiz uygulamasının işleyişini, toplumda ekonomik düzensizlik meydana getirdiğini gözlemlemiştir. Medine bulunan Yahudilerin aşırı zenginleşmesinin en etkili kaynağının faiz olduğunu görmüştür. Çünkü toplum içerisinde faiz yoluyla haksız bir kazanç meydana gelmektedir. Sosyal yapıyı her zaman ekonomik yapı etkilemiştir. Toplumda faizle birlikte bir kesim çok zengin olurken bir kesim ise tamamen yoksullaşmaktadır. Hz. Peygamber (sav) câhiliyeden süregelen bu haksız kazanç yolunu Kur’ân’ın emriyle tamamen yasaklamıştır.⁵⁰⁷

İslâm’ın faiz yasağının altında yatan en temel sebeplerden biri toplumun ekonomik yapısını güçlü tutmaktır. Devlet toplum içerisinde ekonomik durumu düzenlemek amacıyla haksız kazanç yollarını kapatmak zorundadır. Ayrıca sosyal düzeni de bu sayede daha kolay sağlayabilmektedir. Bu sebeple İslâm ekonomik yapıyı sağlam tutmak amacıyla faizi yasaklamıştır.

⁵⁰³ Taberî, *Tarih*, s. VI/8

⁵⁰⁴ Özsoy, Faiz, DİA, C. 12, s. 118

⁵⁰⁵ Bakara 2/279

⁵⁰⁶ Taberî, *Tefsîrü't Taberî*, s. IV/90.

⁵⁰⁷ Bakara 2/275

3.1.2. Karz-ı Hasen

H. Peygamber (sav) döneminde yasaklanan, düzenlenen ve tavsiye edilen iktisadi uygulamalar bulunmaktadır. Bunlardan biri de H. Peygamber'in tavsiye ettiği karz-ı hasen uygulamasıdır. Karz-ı Hasen genel anlamıyla Allah'ın razı olacağı bir şekilde borç vermek manasında kullanılmıştır.⁵⁰⁸ Esas itibarıyla verilen borcun karşılığının sevap olarak geri döneceği için bu ifade kullanılmıştır. Burada hasen ifadesinden kastedilen Allah için yapılan malî fedakarlıktır.⁵⁰⁹ Câhiliye dönemindeki borç uygulamasından farklı olarak dünyevî beklentiler gözlemlenmeden Allah'ın rızası gözlemlenmiş ve hukukî yönünden daha çok ahlâkî yönü üzerinde durulmuştur.

Her toplum içerisinde olduğu gibi ilk dönem İslâm toplumu içerisinde de fakir ve zengin bulunmakta ve borç uygulaması meydana gelmektedir. Câhiliye döneminde var olan borç uygulamasında faiz sistemi işletilmektedir. H. Peygamber (sav) Kur'ân'ın emriyle faizi yasaklayınca borç alıp verme konusunda bazı düzenlemeler yapmış ve insanları ihtiyaç olduğu durumda borç alıp vermeye teşvik etmiştir.⁵¹⁰ Câhiliye döneminde borçlanma durumlarında borcunu unutma veya inkâr etme gibi durumlar meydana geliyordu. İslâm dini taraflar arasında ortaya çıkacak bu tür anlaşmazlıkları önlemek amacıyla şahit ve borcun yazıyla kaydı düzenlemesini getirmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de *“Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın, rabbi olan Allah'tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılcı zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler geri durmasınlar. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur”*⁵¹¹ buyurarak şahit ve yazıyla kayıt şartı getirdi.

⁵⁰⁸ H. Yunus Apaydın, “Karz”, DİA, XXIV, s. 520-525

⁵⁰⁹ Bakara 2/245

⁵¹⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, s. IV/300

⁵¹¹ Bakara 2/282

Hız. Peygamber (sav) “İki defa borç vermek bir kere sadaka vermek gibidir”⁵¹² buyurarak borç vermek hususunda tavsiyede bulunmuştur. Esasen Hız. Peygamber’in (sav) borçlanma konusunda ortaya koyduğu tavır daha çok faiz sistemine yönelikti. Zor durumda kalan Müslümanlar faize yönelmesin diye zengin Müslümanlara Allah’ın rızasını gözeterek borç vermeyi teşvik etmiştir. Bu itibarla İslâm dini faizi yasaklayıp karz-ı haseni teşvik etmiştir.

Câhiliye ve İslâmî dönemde ticaret ve alışveriş Mekke ve Medine toplumunun en önemli gelir kaynağı olmuştur. Mekke’de yapılan panayırlar, Medine’de kurulan pazarlar ticaret yolları üzerinde bulunmuş olmaları bu iki şehrin ekonomik yapısını ticaret ve alışverişle şekillendirmişti. Bu sebeple farklı alışveriş şekilleri ortaya çıkmıştır. Câhiliye döneminden gelen bir takım alışveriş şekilleri Hız. Peygamber tarafından ilga edildi. Bazıları ise tashih edilip yeniden düzenlendi. Hız. Peygamber’in (sav) yasaklamış olduğu alışveriş şekilleri şunlardır:

3.1.2. ALIŞVERİŞ ÇEŞİTLERİ

3.1.3.1. Mülânese

Hız. Peygamber (sav) satılan mala sadece elle dokunarak malın satın alınmasını, alıcının kandırılma ihtimali olduğu gerekçesiyle yasaklamıştır. Bu satış işleminde kişi satıcının malına dokunur ve artık bunu senden almam vacip oldu diyerek alışveriş yapılırdı. Hız. Peygamber (sav) “Satış işleminden mülânese ve münâbeze⁵¹³ kaldırıldı” diyerek bu alışveriş çeşidini yasaklamıştır.⁵¹⁴

3.1.3.2. Muhâdara

Ağaçta bulunan zirai mahsullerin henüz olgunlaşmadan satılmasını mal da bir meçhullük, alıcı içinde bir zarar ve satıcı içinde haksız bir kazanç oluşturabileceği düşüncesiyle yasaklanmıştır.⁵¹⁵

3.1.3.3. Hadarînin Bedevi Adına Satışı

Bedevinin çölde yetiştirmiş olduğu ürünün hadarînin onun adına satmasıdır. Bu alışveriş şeklinde hadarî daha uzun sürede daha yüksek fiyata satacağını beyan eder. Bu

⁵¹² İbn Mâce, Sünen-i İbn Mâce, Sadakât, 19

⁵¹³ Münâbeze: Satıcı ve alıcının karşılıklı olarak birinin diğerine ürünü atmasıyla gerçekleşen alışveriş.

⁵¹⁴ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buhâri*, Buyû, 63

⁵¹⁵ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buhâri*, Buyû, 93

alışveriş şeklinde hem satıcı hem de alıcı zarar edebilir. Aynı zamanda hadarî burada haksız bir kazanç elde etmiş olur. Bu sebeple Hz. Peygamber (sav) “Şehirde oturan kimse köylü kimsenin malını onun adına satmasın” diye buyurmuştur.⁵¹⁶

3.1.3.4. Muhâkale

Sözlükte “yeni yapraklanmış ekin” manasına gelmektedir. Muhâdaraya yakın bir alışveriş çeşidi olan muhâkale zirai mahsulün olgunlaşmadan yaş olarak satılması veya henüz yaş olan başağın kendi cinsinden kurusu ile satılması manasına gelmektedir. Burada başak halindeyken ne kadar geleceği tahmin edilerek kurusu karşılığında satılır. Bu alışveriş şeklinde tarafların haksızlığa uğrayabileceği, malın miktarı ve kalitesinin bilinmeyeceği hem de iki mal arasındaki denklik uyumsuzluğu olduğu için yasaklanmıştır.⁵¹⁷

3.1.3.5. Hasât (İlkâu'l Hacer)

Câhiliye döneminde Araplar pazar yerlerinde ürünü taş atarak seçerlerdi. Pazarda satılan her türlü malda bu şekil uygulanırdı. Satıcı eline bir taş alır ve atardı, hangi ürüne isabet ederse bu mal senindir derdi.⁵¹⁸ Bu alışveriş şekli hayvanlar üzerinde de uygulanırdı. Burada hem satıcı zarara uğrayabileceği gibi hem de müşterinin seçme hakkı elinden alındığından yasaklanmıştır.⁵¹⁹

3.1.3.6. Muâveme

Tarlada veya ağaçta bulunan ürünün bir sonraki yıl olacak ürün karşılığında satılmasıdır. Burada beklenmedik bir üretici zararı ve meçhullük bulunduğu için yasaklanmıştır.⁵²⁰

3.1.3.7. Münâbeze

Atmak, fırlatmak manasına gelen bir alışveriş çeşididir. Burada alıcı veya satıcı malı birbirine atarak muhayyerlik hakkını sınırlandırmışlardır. Bu yüzden yasaklanmıştır.⁵²¹

⁵¹⁶ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Buyû, 58, 68

⁵¹⁷ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, Buyû, 13; Cengiz Kallek, Muhâkale, DİA, XXX, s. 396-397

⁵¹⁸ İbn Habib, Muhabber, s. 266;

⁵¹⁹ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, Buyû, 3

⁵²⁰ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, Buyû, 85

⁵²¹ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Buyû, 62

3.1.3.8. Neceş

Alışveriş işlemi yapılırken malı almayacağı halde satıcıyla daha önceden anlaşılan kişinin fiyatı kızıştırarak arttırması sonucu yapılan alışveriştir. Burada alıcının aldatılması söz konusudur. Aynı zamanda ürün değerinden daha fazlasına satılarak müşteri hileli bir şekilde aldatıldığı için yasaklanmıştır.⁵²²

3.1.3.9. Telakku'r-rukban

Dışarıdan gelen ticaret kabilelerinin şehir dışında karşılanıp satıcının pazardaki fiyatları öğrenmesine fırsat verilmeden malların alınmasıdır. Burada satıcının ticareti kısıtlandığı için yasaklanmıştır.⁵²³

3.1.3.10. Tasriye

Satışı yapılacak olan hayvanın pazara götürülmeden önce sütünün birkaç gün bekletilip sağılmamasıdır. Bu şekilde hayvan daha bol sütlü gözükmektedir.⁵²⁴

3.1.3.11. İhtikâr

Ticaret malını stoklayarak arzı arttırıp fiyatın yükselmesine ve piyasanın üzerine çıkmasını bekleyerek uygulanan bir alışveriş çeşididir.⁵²⁵ İhtikâr ile aynı manada kullanılmaktadır. Hz. Peygamber (sav) Medine'ye dışarıdan gelen bir malın tamamının Hâkim b. Hizâm tarafından alındığını görünce "Ey Hâkim, sakın ihtikar yapmayasın" diyerek kendisine uyarıda bulunmuştur.⁵²⁶

3.1.3.12. Garar

Yapılan alışveriş işleminin haksız kazanca yol açabilecek şekilde meçhul olmasıdır. Buna örnek olarak sağılmamış memedeki süt verilebilir. Hz. Peygamber (sav) bu şekilde bir alışverişi yasaklamıştır.⁵²⁷

Câhiliye döneminde yapılan alışveriş çeşitlerinin çoğunda alıcıyı aldatma, meçhullük, haksız kazanç sağlama gibi durumlar vardı. Burada var olan zihniyet kazanç oranını fazlasıyla arttırmaya odaklıdır. İslâm dini adil olmayı, dürüst ticaret yapmayı,

⁵²² Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buhâri*, Buyû, 60

⁵²³ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buhâri*, Buyû, 71

⁵²⁴ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buhâri*, Buyû, 65

⁵²⁵ Cengiz Kallek, İhtikâr, DİA, XXI, s. 560-565

⁵²⁶ Cengiz Kallek, *Asrı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*, s. 158

⁵²⁷ Buhârî, *Saḥîḥu'l-Buhâri*, Buyû, 64

haksız yoldan kazanç sağlamamayı emrederken câhiliye dönemi zihniyetinde menfaatçi bir ticaret anlayışı vardır. İslâm kul hakkına riayet etmeyi, ölçü ve tartıda dürüst olmayı emretmiştir. Bu itibarla Hz. Peygamber (sav) alıcının veya satıcının zarara uğrayabileceği, insanların kandırılmasına müsait her türlü alışveriş şeklini yasaklamıştır.

Hz. Peygamber'in (sav) alışveriş konusunda vermiş olduğu tavsiyeler ve yasaklanmış olan alışveriş çeşitleriyle ticarete güven duygusunu arttırdı. Medine'ye dışarıdan gelen ticaret kervanları Medine pazarlarında mallarını güvenli bir şekilde satabilmiş ve burayı önemli bir ticaret merkezi haline getirmişlerdir. Burada ortaya konulması gereken asıl nokta alışveriş çeşitlerinin hukukî boyutu değil, toplumsal olarak ekonomik yapıya sunduğu katkıdır. Câhiliye döneminden gelen bu alışveriş çeşitleri ilga edilip yerine İslâm'ın ortaya koyduğu yeni ticarî düzenlemeler ortaya konulunca toplumun her kesimi rahat bir şekilde alışveriş yapabilmişlerdir.

3.2. TİCARİ KURUM

3.2.1. Hisbe

Hz. Peygamber (sav) Medine'de İslâm devletinin temellerini atmış, burada câhiliye hükümlerinden soyutlanmış, Kur'an'ın emrettiği bir toplum meydana getirmek üzere bazı adımlar atmıştır. Bu adımlardan biri de Medine'de Yahudilerin elinde bulunan pazar yerlerine karşı yeni pazar yeri Kur'an Hz. Peygamber (sav) pazarın denetimi için birtakım önlemler almıştır. İlk aldığı önlemlerden biri de pazarı denetleyecek bir kurum tesis etmiştir.⁵²⁸ Hz. Peygamber'in (sav) Medine'de kurmuş olduğu bu pazarı başıboş bırakması düşünülemezdi.

Bu pazarda Müslümanlar olduğu gibi gayrimüslimler de bulunmaktaydı. Burada ortaya çıkacak her türlü anlaşmazlığa müdahale edecek, İslâm'ın ortaya koyduğu iktisadi emirleri uygulayacak bir kurumun temelleri atılmıştır. Hz. Peygamber (sav) devletin pazardaki kontrol gücünü göstermek, düzensizliği ortadan kaldırmak, ölçü ve tartıda adaletli olmayı sağlamak, piyasa istikrarını sağlamak amacıyla bu kurumu tesis etmiştir.

Hisbe teşkilatı Hz. Ömer zamanında kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Bu kurumun ilk uygulamaları Hz. Peygamber (sav) tarafından ortaya konulmuştur. Bu

⁵²⁸ Kettânî, *et Terâtübü'l İdâriyye*, s. II/44

kurumun asıl amacı insanlara iyiliği emredip kötülükten alıkoymaktır.⁵²⁹ Bunun en iyi yapılabileceği kontrollerin en iyi sağlanabileceği yerlerden biri olduğu için öncelikle pazar yerlerine muhtesip atanmıştır. Bu kurumun ilk uygulayıcısı bizzat Hz. Peygamber (sav) olmuştur. Hz. Peygamber (sav) pazarda denetime çıkar, ölçü ve tartıya dikkat edilmesi gerektiğini vurgular, satıcılara uyarılarda bulunurdu.⁵³⁰ Hz. Peygamber (sav) pazar denetimlerinin birinde bir buğday satıcısının yanına gelmiş, elini buğday çuvalının içine daldırınca alt tarafın ıslak olduğunu fark etmiştir. Satıcı bunun yağmurdan dolayı ıslandığını söyleyince alt kısmı neden üste getirmediyini sorarak “Bizi aldatan bizden değildir” buyurmuştur.⁵³¹ Buna ilaveten pazarda dolaşarak sık sık tavsiye ve uyarılarda bulunurdu. Pazar denetimlerinin birinde simsarlara uğrayıp “Ey tüccar topluluğu! Alışveriş esnasında çokça yemin ve boş laf edilir, bunun için sadaka veriniz” buyurarak alışverişte yemin ve boş laftan uzak durmaya davet etmiştir.⁵³²

Hz. Peygamber (sav) kendisi bizzat muhtesiplik yapmasının yanı sıra buraya resmi görevliler de atamıştır. Bunlardan biri Mekke’ye muhtesip olarak atanan Said b. el As, diğeri ise Medine muhtesibi Abdullah b. Said’dır.⁵³³ Bunlara ilaveten Hz. Peygamber’in (sav) Hz. Ömer gibi özel olarak görevlendirdiği kimselerde bulunmaktadır. Hz. Ömer pazarda elinde kırbaç ile denetim yapardı.⁵³⁴ Bununla birlikte muhtesip olan hanım sahâbiler de bulunmaktadır. Semra bint Nuhaikil isimli hanım sahâbî elinde kamçıyla pazarda denetimde bulunur, insanlara iyiliği emredip kötülükten alıkoymardı.⁵³⁵ Buna ilaveten şehirlere atanmış valiler de muhtesiplik görevinde bulunurlardı.

Hz. Peygamber (sav) döneminde temelleri atılan hisbe teşkilatının en temel görevi insanlara iyiliği emredip kötülükten alıkoymaktır. Bu görevin yanında pazarda denetim görevleri de bulunmaktadır. Hz. Peygamber’in pazar yeri için görevlendirdiği muhtesiplerin görevleri arasında pazar düzeninin sağlanması vardır. Pazarda hiç kimsenin sabit bir yer edinmesine izin verilmiyor, bunun kontrolü sağlanıyordu. Buna ilaveten pazarda ayrı yerler tahsis edilen kısımların denetimi yapılıyordu. Muhtesibin diğeri bir görevi pazarda fiyat kontrolünü sağlamaktır. Bu yüzden neceş uygulaması yasaklanmış,

⁵²⁹ Cengiz Kallek, *Hisbe, DİA, XVIII*, s. 133-143

⁵³⁰ İbn Mâce, *es-Sünen, Buyû*, 36

⁵³¹ Ebû Dâvûd, *es-Sünen, Buyû*, 50

⁵³² İbn Mâce, *es-Sünen, Ticârat*, 3

⁵³³ Kettânî, *et Terâtîbü’l İdâriyye*, s. II/285

⁵³⁴ Cengiz Kallek, *Asrı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*, s. 178

⁵³⁵ İbn Abdilber, *el İstî’âb*, s. IV/335

bunun kontrolü muhtesipler tarafından sağlanmıştır. Hz. Peygamber (sav) “Malında kusur bulunan kimsenin o malı satması helal değil” buyurarak kalite kontrol görevini de muhtesiplere vermiştir.⁵³⁶

Hz. Peygamber (sav) Medine’de Müslümanlara ait bir pazar yeri kurduktan sonra denetim mekanizması meydana getirmiş ve hisbe teşkilatını kurmuştur. Bu teşkilat sayesinde pazarda güvenli bir şekilde alışveriş yapılmış, İslâm’ın ortaya koyduğu iktisadî öğretiler burada uygulanmıştır. Bu teşkilat hem üreticinin hem de tüketicinin haklarını gözetmiştir. Bu teşkilat sayesinde üretimde kalite artmış, aldatmanın önüne geçilmiş ve üretim çoğalmıştır. Burada aynı zamanda imalatın kontrol edilmesi dışarıdan gelen kimseler için pazarın gücünü arttırmıştır. Bu itibarla sosyo-ekonomik bir kurum olarak ortaya çıkan hisbe teşkilatı Müslümanların ekonomik yapısına ciddi katkılarda bulunmuştur.

3.3. İSLÂM’IN İKTİSADÎ HAYATA GETİRDİĞİ DÜZENLEMELER

3.3.1. Ticaret

Mekke ve Medine şehirleri ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydılar. Bu konumdan dolayı her iki şehirde de ticaret gelişmiştir. Özellikle Mekke şehri câhiliye dönemindeki ticari faaliyetleriyle bölgenin en önde gelen ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle Kureyş kabilesinin ortaya koyduğu îlâf müessesesi sayesinde ticaret konusunda zirve noktaya gelmişlerdir. Burada faizli alışveriş başta olmak üzere birçok haksız kazanç elde etmişlerdir. Mekke’ye ticaret için gelen kimselerin mallarını alıp ücretlerini ödemedikleri durumlar oluyordu. Bu yüzden Hz. Peygamber’in (sav) katılım sağladığı hilfü’l fudûl teşkilatı kurulmuştur.⁵³⁷ İslâm’dan önceki bu dönemde ticarete güvensizlik, haksızlık durumları meydana geliyordu. Özellikle Kureyş’in kendisine ayrıcalık olarak tahsis ettiği hums müessesesi sebebiyle hac ibadetini yapmaya gelen birçok kabile ticaret ve alışveriş konusunda Kureyş’e mahkûm oluyordu.⁵³⁸ Kureyş bir nevi bölgenin ticaret iplerini elinde bulunduruyordu. Bu hums kurumu İslâm dininin herkesin eşit olduğu, üstünlüğün ancak takva ile olduğu ilkesiyle çeliştiği için Hz.

⁵³⁶ Kettânî, *et Terâtîbü’l İdâriyye*, s. II/287; Kallek, “Hisbe”, DİA, XVIII, s. 138

⁵³⁷ İbn Hişam, *es- Sire*, s. 133

⁵³⁸ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, s. 177-180

Peygamber (sav) tarafından daha Mekke yıllarındayken reddedilmiştir. Hicretten sonra İslâm devletini kurmaya dair adımlar atan Hz. Peygamber (sav) ekonomik alanında câhiliye döneminden beri süregelen, İslâm'ın hükümleriyle çelişen uygulamaları kaldırmıştır.

İslâm dini ticarete her zaman dürüst olmayı emretmiştir. Hz. Peygamber (sav) “Güvenilir, sıddık, sözünü tutan tüccar kıyamet günü şehitlerle beraberdir”⁵³⁹ buyurarak İslâm'ın ticaret konusundaki en önemli ilkesini ortaya koymuştur. Câhiliye dönemi ticari hayatıyla İslâmî dönem arasındaki ticaret hayat arasındaki en temel fark adalet, güven ve dürüstlüktür. İlk aşamalarda teorik olarak var olan bu söylem hisbe teşkilatının kurulmasıyla devlet tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır. Câhiliye dönemi ticaretinde uygulanan alışveriş şekilleri nedeniyle alıcı ve satıcının hakları gözetilmiyor ve muhayyerlik hakları elinden alınıyordu. İslâmî dönemde bir güven ortamı oluşturularak bu alışveriş şekilleri kaldırılmış ve toplumun her kesimi özgürce ticaret yapabilmıştır.

Hz. Peygamber (sav) Medine'de meydana getirdiği bu güvenli alışveriş ortamında ticaret kervanları Medine'ye daha sık gelmeye başladı. Özellikle pazar yerlerinden vergi alınmaması Medine'ye ticaret kervanlarının gelişini daha da yoğunlaştırmıştır. Bunlara ilaveten Hz. Peygamber (sav) İslâm'ın haram kıldığı put, leş, içki, domuz derisi gibi ürünlerin üretimini ve satışını yasaklamıştır.⁵⁴⁰

3.3.2. Hayvancılık

Mekke toplumunun en önemli gelir kaynağı ticaret olduğu için câhiliye döneminde hayvancılık ikinci planda kalan bir geçim kaynağı olmuştur. Az getirisi olmasıyla birlikte Mekke'nin coğrafik yapısı hayvancılık yapmaya müsait değildir. Coğrafyanın bu etkisinden dolayı her iki dönemde de hayvancılıkla geçinen kimseler az olmuştur. İslâm öncesi Medine'de hayvancılık Mekke'ye göre daha fazla olmasına rağmen burada ilk olarak tarım ve pazar ekonomisi ilk sıralardaydı. Hz. Peygamber'in (sav) buraya hicret etmesiyle birlikte câhiliye dönemine kıyasla Medine'de hayvancılığın gelişimine katkı sağlamak amacıyla bazı bölgeleri koruma altına almıştır. Bu koruma alanlarında hayvanlar otlatılmakta ve mera bölgesi olarak kullanılmaktaydı. Hz.

⁵³⁹ İbn Mâce, Sünen-i İbn Mâce, Ticârat, 1

⁵⁴⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Buyû, 12

Peygamber bu korunan bölgeleri özellikle tarıma açmamaktaydı.⁵⁴¹ Buna ilaveten Hz. Peygamber (sav) hayvanlara eziyet edilmemesi gerektiği hususunda sık sık tavsiyelerde bulunurdu. Binek olarak kullandıkları hayvanlara zulmetmemeyi ve yerde olanlara merhamet etmeleri gerektiğini bildirmiştir.⁵⁴²

3.3.3. Tarım

İslâm öncesi ve sonrası dönemde Mekke’de tarım her zaman ikincil planda kalan bir geçim kaynağı olmuştur. Tarıma elverişsiz toprakları nedeniyle burada ticaret ve hayvancılık daha çok ön plana çıkmıştır. Tarımla ilgili asıl düzenlemeler Medine’de ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber (sav) buraya hicret ettiği zaman burada bulunan yerli halkın en önemli gelir kaynağı tarımdı. Bu sebeple burada câhiliye döneminden farklı olarak toprakların ihya edilmesi, ürün kalitesinin artması, iktâ verilmesi hususu olmak üzere birçok düzenleme yapılmıştır. Hz. Peygamber (sav) sahâbîleri her zaman ziraat yapmaya teşvik etmiş, bu konuda onlara destekte bulunmuştur.⁵⁴³ Öncelikle elinde arazisi bulunmayan kimselere iktâ sistemiyle arazi verip tarımla iştilal etmelerini sağlamıştır.⁵⁴⁴ Buna ilaveten boş bulunan arazileri ihya sistemiyle tarıma kazandırmıştır.⁵⁴⁵ Câhiliye döneminde var olan bu uygulama İslâmî dönemde daha fazla uygulanıp sistemli hale getirilmiştir. Tarlasını ekmeye gücü yetmeyen kişiler için müzâraa sistemi uygulanmış, Müslümanlar tarım arazilerinde kolektif bir çalışma örneği göstermişlerdir. Buna ilaveten tarım konusunda mâhir olan Ensar ile ticaret ehli muhacirler bir araya gelince üretim-ihracat döngüsü güçlü bir şekilde kurulmuştur. Bu dönemde iç ve dış piyasada mal arzı artış göstermiştir.

3.3.4. Zanaat

Câhiliye ve İslâmî dönem de zanaatla ilgili küçük değişiklikler olmakla birlikte pek bir fark olmadığını ifade etmemiz gerekir. Câhiliye döneminde küçük görülen ve kaynak kelimesiyle ifade edilen demircilik, marangozluk gibi el emeği işi olan meslekler İslâmî dönemde övünülerek teşvik edilmiştir. Hz. Peygamber’in (sav) “Kişi el emeğinden

⁵⁴¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l Emvâl*, 415

⁵⁴² Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, s. II/13

⁵⁴³ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, s. III/90

⁵⁴⁴ Aktan, “İhya”, DİA, XXII, s. 8

⁵⁴⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhâri*, Muzarâa, 15; Kayapınar, “Muzâraa”, DİA, XXXII, s. 234-236

daha hayırlı, faydalı bir kazanç yememiştir”⁵⁴⁶ hadisi İslâmî dönemde zanaata olan ilgiyi arttırmıştır. Kendisi de el emeği işleriyle bizzat iştigal etmiştir. Câhiliye döneminde köleler ve alt tabaka sayılan insanlar tarafından yapılan meslekler İslâmî dönemde toplumun tamamına yayılmıştır.

Hz. Peygamber’in (sav) zanaat konusunda teşvik etmesinin en önemli nedenlerinden birisi yerli imalatı önemsemesinden kaynaklanmaktadır. Bir defasında elinde Fârisî yapımı yay gördüğü bir sahâbîyi uyararak Arap yapımı yay kullanmasını tavsiye etmiştir.⁵⁴⁷ Buna ilaveten mancınık yapımını öğrenmesi amacıyla sahâbeden iki kişiyi eğitim almaya göndermiştir.⁵⁴⁸ Medine’den sürülen Yahudiler arasında zanaat konusunda mâhir olanların eğitim vermeleri amacıyla Medine’de kalmalarına müsaade etmiştir.

3.3.5. Vergi

Câhiliye ve İslâmî dönemde farklı vergi uygulamaları bulunmaktadır. Câhiliye döneminde başta rifâde, meks vergisi olmak üzere sistematik olmayan, hukuksuz birçok vergi alınmaktaydı. İslâmî dönemde bu vergiler yerini zekât, öşür, cizye gibi İslâm’ın emrettiği vergi türlerine bırakmıştır. Câhiliye döneminde var olan meks vergisi gümrük vergisidir.⁵⁴⁹ Hz. Peygamber (sav) câhiliye döneminde onda bir alınan meks isimli gümrük vergisinin alınmayacağını davet mektuplarında belirtmiştir. Buna ilaveten güçlü olan kabilenin zayıf olan kabileden aldığı itâvet vergisi bulunmaktadır.⁵⁵⁰ Bu vergiler hiçbir hizmet verilmeden, can ve mal güvenliği sağlanmadan güçlü olanın zayıf olanı ezerek aldığı bir vergi çeşididir. İslâmî dönemde alınmış olan zekât, cizye türü vergiler toplumun yararına kullanılmakta ve bu vergiler karşılığında şehirde yaşayan insanların can ve mal güvenliği sağlanmaktadır. İslâmî dönemde var olan vergilerde toplumsal yarar gözetilmiştir. Vergiler sistematik bir şekilde belli oranlarla alınmaktadır. Mal varlığı belli bir miktarın altında olan kimseden vergi alınmamaktadır. İslâmî dönemde alınacak vergi için nisab, mülkiyet ve malın üzerinden bir yıl geçmesi şartları aranır.⁵⁵¹ Burada en önemli

⁵⁴⁶ Buhârî, *Saḥîhu'l-Buḥârî*, Buyû, 15

⁵⁴⁷ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, Cihâd, 15

⁵⁴⁸ İbn Abdilber, *el İstî'âb*, s. II/420

⁵⁴⁹ İbn İshâk, *es Sîre*, I/83-85

⁵⁵⁰ İbn Habib, *el Müneḥḥak*, s. 129-130

⁵⁵¹ M. Macit Kenanoğlu, “Vergi”, XLIII, s. 52-58

fark câhiliye döneminde vergi sadece kabile reisinin veya sadece bir kabilenin kendisine özel aldığı vergidir. İslâmî dönemde ise vergi toplumun kendisi içindir.

3.3.6. Pazar

Câhiliye döneminde birçok bölgeden kabilelerin geldiği panayırlar kurulurdu. Bu panayırlarda her türlü mal satımı gerçekleşmekteydi. İslâm'ın uygun görmediği, haksız kazanca yol açan, alıcı ve satıcıyı mağdur eden birçok alışveriş şekliyle ticaret yapılırdı. Burada herkesin kendisine özgü sabit yerleri vardı ve herkesten yerler için vergi alınırdu. Faizle işlem yapanların kendilerine özel yerleri bulunurdu. İslâmî dönemde daha yerel pazarlar kurulurdu. Bu pazarlarda sabit yerler edinmek yasaklanmış ve kimseden vergi alınmıyordu. Hz. Peygamber'in (sav) emriyle bu alışveriş çeşitlerinin çoğunu yasaklandı. Hisbe teşkilatıyla pazarı denetim altına aldı. Bu sayede pazara olan güveni arttırdı.

SONUÇ

Hz. Peygamber (sav) dönemi sosyal ve ekonomik hayatı çalışılırken göz ardı edilmesi mümkün olmayan cahiliye dönemi Mekke ve Medine'si, o dönemin iktisadî açıdan en önemli şehirleri arasındadır. Mekke, Kâbe'nin burada bulunmasından ötürü ekonomik açıdan güçlü bir şehir haline gelmiştir. Buna Hâşim'in ortaya koyduğu îlâf sistemi de eklenince Mekke ekonomisi gözle görülür bir büyüme gerçekleştirmiştir. Özellikle dinî bir yapı görünümü arz eden hums kurumu Mekke ekonomisine büyük gelirler sağlamıştır. Kâbe, îlâf ve hums kurumu sayesinde güçlenen ekonomi civarda yapılan panayırlarla daha da güçlenmiştir. Bu panayırlar sadece ekonomiye değil kültürel hayata da katkılar sağlamıştır.

Câhiliye döneminde Medine farklı etnik yapılardan bir araya gelmiş olması dolayısıyla Mekke'de olduğu gibi bir ekonomik organizasyon ortaya koyamamışlardır. Medine'de bulunan Yahudiler ticaret ve pazar piyasasını elinde bulundururken Araplar ise daha çok tarımla uğraşmaktaydılar. Arap kabileleri olan Evs ve Hazrec arasında var olan düşmanlık şehirde Yahudilerin daha güçlü hale gelmesini sağlamış, Araplar burada onların ekonomik tahakkümü altında yaşamışlardır. Medine hem Yahudilerin hem de Arapların tarım konusundaki birikimleri sayesinde bölgenin tarım merkezi haline gelmiştir.

Hz. Peygamber (sav) dönemi ekonomik hayatını konu alan çalışmamızın İslâmî dönemdeki en önemli neticelerinden biri, Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicret etmesiyle birlikte devletleşme sürecinde attığı ilk adımlardan birisi ekonomik alanda yaptığı faaliyetlerdir. Bu faaliyetler arasında muâhât (kardeşlik) anlaşması, Medine sözleşmesi ve Medine pazarını kurması vardır. Muâhât anlaşmasıyla birlikte muhacir ve Ensar arasında dinî ve iktisadî bir bağ meydana getirmiş, bu anlaşma sayesinde mallarını Mekke'de bırakıp Medine'ye gelen muhacirler Ensar'ın arazilerinde çalışarak geçimlerini sağlamış, Ensar'ın yetiştirmiş olduğu ürünleri ticaret konusunda var olan tecrübeleri sayesinde birçok bölgeye ihraç etmişlerdir. Bu itibarla başlangıçta dinî bir düşünceyle

kurulan kardeşlik hukuku pratik hayatta ekonomik bir yapı kazanmıştır. Medine sözleşmesiyle birlikte şehirde birlik kazanmış, ticaret ve alışveriş için huzurlu bir yapı meydana getirilmiştir. Medine pazarının kurulması, Hz. Peygamber'in Medine İslâm devleti oluştururken attığı en önemli adımlardan biridir. Bu sayede Müslümanlar İslâm'ın iktisat ilkelerinin geçerli olduğu bir pazarda güven içerisinde alışveriş yapabilmişlerdir. Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicret etmesiyle birlikte ortaya koyduğu iktisadi ilkeler şehrin coğrafik ve kültürel yapısından bağımsız değildir.

Bu çalışmamızın neticesini ortaya koyabilmek amacıyla öncelikle câhiliye dönemi ekonomik yapısı incelenmiştir. Bu inceleme süresince ortaya çıkan neticelerinden biri İslâm öncesi dönemde Arap yarımadasının ticaret konusunda en önde gelen şehrinin Mekke olduğudur. Çünkü Kusay'ın burada ortaya koyduğu idari yapı ve ticaret sistemi sayesinde, Hâşim'in de îlâf sistemiyle Mekke önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Dolayısıyla bu dönemle ilgili ulaştığımız en önemli sonuçlardan biri Mekke'nin Kâbe sayesinde güçlü bir ekonomik yapıya kavuşmuş olmasıdır. Özellikle Fil olayından sonra Arap yarımadasında önemi daha da artan Kâbe, Mekke'de bulunan kabilelerin ortaya koydukları ahmesîlik sisteminin de etkisiyle Mekkeliler için dinî bir mekândan daha ziyade ekonomik bir mekân haline dönüşmüştür. Bu itibarla Kâbe'nin olduğu Mekke, îlâf sistemi ve ahmesîlik kurumu sayesinde bölgenin en önemli dinî, kültürel ve ekonomik şehri haline gelmiştir. Hz. Peygamber'in (sav) hayatının uzun bir dönemini iktisadî açıdan bölgenin en güçlü şehirlerinden biri olan Mekke'de geçirmiş olması hayatının daha sonraki dönemlerinde alacağı kararlar üzerinde etkili olmuştur. Medine'de bir pazar yeri kurması ve bu pazar yerinde vergi almaması ve sabit yerler edinmeye izin vermemesi bu kararların bir göstergesidir.

Hz. Peygamber'e (sav) nübüvvet verilmesiyle başlayan İslâmî dönemde Müslümanlar 13 yıllık meşakkatli Mekke yıllarında ekonomik anlamda bir dayanışma ve yardımlaşma içerisinde olmuşlardır. Medine'ye hicretle birlikte Müslümanlar için İslâm iktisat ilkelerini uygulayacak bir zemin meydana gelmiştir.

Hz. Peygamber'in (sav) Medine'de ticaret, tarım, hayvancılık ve zanaat konusunda ortaya koyduğu ilkeler İslâm ekonomik yapısının ilk temellerini oluşturmuştur. Burada Hz. Peygamber'in (sav) ticaret konusunda emrettiği ilk ve en önemli husus dürüstlük ilkesidir. Bu ilke ile Hz. Peygamber burada üretim ve ihracat

döngüsünü başarılı bir şekilde kurmuş ve ticaret yollarının güvenliği sağlamak üzere yol üzerinde bulunan birçok kabile ile anlaşmalar yapmıştır. Kurmuş olduğu Medine pazarında İslâm'a uygun olmayan alışveriş çeşitlerini yasaklayıp, emrettiği alışveriş hukukunu işletmiştir. Tarım konusunda ihyâ, iktâ ve muzarâa yöntemlerini aktif bir şekilde kullanmıştır. Boş arazilerin tarıma açılmasını emredip her zaman çalışmaya ve üretmeye teşvik etmiştir. Hiçbir kimsenin el emeğinden daha hayırlı bir kazanç elde etmediğini söyleyerek Müslümanları zanaat sahibi mesleklerle meşgul olmaya teşvik etmiştir.

İslâmî dönemle ilgili ulaşılan neticelerden biri de İslâm devleti çatısı altında toplanan zekât, öşür, cizye ve ganimet gelirleri Beytül-mâl kurumunda muhafaza edilmiş olup devletin en önemli gelir kaynakları arasında yer almış olmasıdır. Hz. Peygamber bu gelirlerin muhafaza edilmesi amacıyla mescidin üst katında bir yer tahsis edip güvenliği için bir görevli tayin etmiştir.

Her iki dönemin karşılaştırması olan son bölümün önemli neticelerinden biri, câhiliye ve İslâmî dönem ekonomik yapı arasındaki en önemli fark, İslâmî dönem ekonomik yapısında haksız kazancın engellenmesi, sömürünün ortadan kaldırılmasıdır. Bunun yerine karzı-ı hasen ve infakın teşvik edilmesidir. Bu dönemin diğer önemli bir neticesi Hz. Peygamber'in (sav) yerli üretimi, ehliyetli olmayı ve ekonomik olarak güçlü olmayı emretmiş olmasıdır. Söz konusu bölümün önemli sonuçlarından birisi ise beyan edilen İslâm iktisat kurallarının kontrolü için daha sonraları hisbe adıyla kurumsallaşacak bir denetim mekanizmasının kurulmuş olmasıdır.

KAYNAKÇA

- ABDULHAMÎD, Sa'd Zaglûl, *fî Tarihi'l Arab Kable'l İslâm*, Beyrut, Darü'n Nahdati'l Arabiyye, 1976.
- AHMED B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel el Mervezî (ö. 241), *Müsned*, Dımaşk, Dâru'l Kalem, 2013.
- AKGÜL, Ahmet, *Câhiliyeden Hz. Peygamber Devri Sonuna Kadar Ticari Hayat*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2000.
- AKTAN, Hamza, "İhyâ", *DİA*, XXII, 7-9.
- ALGÜL, Hüseyin, "Muâhât", *DİA*, XXX, 308-309.
- APAK, Âdem, *İslâm Öncesi Arab Târîhi ve Kültürü*, 1. b., İstanbul, Ensar Neşriyat, 2012.
- APAK, Âdem, *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, 2. b. İstanbul, Kuramer Yayınları, 2018.
- APAYDIN, H. Yunus, "Karz", *DİA*, XXIV, 520-525.
- AZİZOVA, Elnure, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, 1. b., İstanbul, İsam Yayınları, 2018.
- "Ukâz", *DİA*, XLII, 61-62.
- BAKIRCI, Mustafa Emre, *İslâm Hukukunda Cizye*, Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2019.
- BEDR, Abdalbâsıt, *et-Tarihu's-Şâmil li'l-Medineti'l-Münevvere*, Medine, 1993.
- BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279), *Fütûhu'l Buldân*, thk. Abdullah Enis et teb'a ve Ömer Enis et teb'a, Beyrut, el-Meârif, 1987.
- , *Ensâbu'l Eşrâf* (thk. Suheyl Zekkar ve Riyad Zırıklı), Beyrut, Dâru'l Fikr, 1996.
- BOSTAN, İdris, "Akîk", II, 262-263.
- BOZKURT Nebi, "Hurma", *DİA*, XVIII, 391-393.
- , "Kuyumculuk", *DİA*, XXVI, 513-515.

- BUHÂRÎ, Ebû ‘ Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö.256/870), *Sahîhu'l-Buhâri*, I-IX, 2001.
- BUHL Fr., “Medine”, İA, VII, 459-471.
- CEVÂD ALÎ, *el-Mufasssal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 2. Baskı, Bağdat, Câmîiatu Bağdad, 1993
- ÇAĞATAY Neşet, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957
- ÇELİKKOL, Yaşar, Câhiliye Döneminde Yesrib’in Etnik Yapısı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: c. 15 s. 1.
- DEMİRCİ, Mustafa, İslâm’ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2010.
- DERVEZE, İzzet, *Kur’ân’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, (trc. Mehmet Yolcu), İstanbul, Yarın Yayınları, 2016
- EBÛ DÂVÛD, Suleymân b. el-’Eş‘aş b. İshâk es-Sicistânî el Ezdî (ö. 275), es-Sünen, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2013
- EBÛ UBEYD, Kâsım b. Sellam (ö. 224), *Kitâbü’l Emvâl*, trc. Cemaleddin Saylık, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016
- EBÛ YÛSUF, Ya’kub b. İbrâhîm b. Habib b. Sa’d el-Kûfi (ö. 182), *Kitâbü’l Harâc*, Beyrut, Dâru’l Marife, 1979
- EFGÂNÎ, Saîd (ö. 1997), *Esvâku’l Arab fi’l Câhiliyyeti ve’l İslâm*, 4. Baskı, Kahire, 1993.
- ERKAL, Mehmet, “Beytül mâl”, DİA, VI, 90-94.
- , “Cizye”, DİA, VIII, 42-45.
- , “Ganimet”, DİA, XIII, 351-354.
- , “Öşür”, DİA, XXXIV, 97-100.
- , “Zekât”, DİA, XLIV, 197-207
- , Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9, 2007.
- EZRAKÎ, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh, *Ahbâru Mekke*, I-II, (Tahkîk: Rüşdi es-Salih Melhas), Mektebetü’s-Sekâfe, (4. Baskı), Mekke 2002.

- FÂKİHÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Abbâs (ö. 278), *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd dehr ve hadîsîh*, Mekke, el Mektebetu ve Tab'atü Nehdetil Hadîseti, 1986.
- GÜNALTAY, Şemseddin (ö. 1961), *İslâm Öncesi Arap Tarihi* (sad. Mehmet Mahfuz Söylemez), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- ĞADBAN, Yasin, *Medinetü Yesrib Kable'l İslâm*, Ürdün, Dâru'l Beşîr, 1993.
- HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkut b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, Dar Sader, 1977.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev: Salih Tuğ), İstanbul, İrfan yayınları, 1993.
- *İlk İslâm Devleti*, (çev: İhsan Süreyya Sırma), İstanbul, Beyan Yayınları, 2007.
- "Asrı Saadet Öncesi Medine'de Sosyo-Ekonomik Hayat" (edt. Vecdi Akyüz), İstanbul, Ensar Yayınları, 2007.
- Hz. Peygamber'in Savaşları (çev. Nazire Erinç Yurteri) İstanbul, Beyan Yayınları, 2002.
- "İlâf", DİA, XXII, 63-64.
- "Hilfû'l Fudûl," DİA, XVIII, 31-32.
- HEMDÂNÎ, el Hasen b. Ahmed b. Ya'kub (ö.360), *Sifatü Cezîreti'l Arab* (thk. Ali el ekva el Hivalî), Riyad, 1977.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İFAV, İstanbul 2011.
- HİZMETLİ, Sabri, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- IŞIK, Emin, "Hadîd Sûresi", DİA, XV, 13-14.
- İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Umeyye el-Bağdâdî (ö.245/860), *el-Munammak fî Ahbâri Kureyş* (nşr. Hurşid Ahmed), Beyrut, 1985.
- , *el-Muhabber* (nşr. Ilse Lichtenstadter) I, Beyrût
- İBN HACER, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852), *Fethu'l Bârî* (thk. Ali b. Hacer Ebû Fadl), Beyrut, Dâru'l Marife, 1960.

- *el İsâbe fî temyîzi's sahâbe*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et Turkî), Kahire, Merkezü lil-Buhusi ve'd-Diraseti'l-Arabiyyeti vel-İslâmî, 2008.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el Himyerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2. Baskı, Beyrut. Dârü İbn Hazm, 2009.
- İBN İSHÂK, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, (ö. 151), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi, Lübnan, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.
- İBN KESİR, İmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et- Turkî), Riyad, Hicr, 1997.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b (ö. 276), *el Maârif* (thk. Servet Ukkâşe), Kahire, Dârü'l Maârif, 1981.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâliddün Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b.Ahmed el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, thk. Emin Muhammed Abdulvehâb, Muhammed es-Sadık el-Ubeydî, I-XVII (3. Baskı) Beyrut-Lübnan, Dâr'ul- İhyaü't-Terasü'l-Arabiyye, 1999.
- İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, thk. Ali Muhammed Ömer, C. XI, 1. b., Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer (ö. 262), *Târîhu'l Medineti'l Münevvere* (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1979.
- İBNÜ'L ESİR, İzzuddîn b. el-Esîr Ebî'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630), *el Kâmil fi't Târih* (thk. Ebu'l Fidâ Abdullah el Kâdî), Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1987.
- *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (thk. Abdulfettah Ebû Sitte), Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1996.
- İBN ZEBÂLE, Ebü'l Hasen Muhammed b. el-Hasen (ö. 199), *Ahbârü'l Medine* (thk. Abdulbasit Bedr), Medine, 2003.

- İBRAHİM, Mahmud, *İslâm'dan Önceki Mekke'de Sosyal ve İktisadi Şartlar*, Çeviren: Mustafa Özel, İktisat ve İş Dünyası Dergisi, İstanbul, Aralık-1993, yıl:2, sayı:18, s.17.
- İDRÎSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs (ö.560), *Nüzhetü'l Müştâk*, Beyrut, Alemü'l Kütüp, 1989.
- İNCEKARA Ahmet, İktisada Giriş, İstanbul, Sentez Yayınları, 2020.
- KÂLÎ (ö. 356), Kitâbü'l Emâli, nşr. Ali Muhammed Zeynu, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle Naşirun, 2015
- KALLEK, Cengiz, *Asrı Saadette Devlet ve Piyasa İlişkisi*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1994.
- Hz. Peygamber (sav) Döneminde Devlet ve Piyasa, İstanbul, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, 1992.
- , "Hubâşe", DİA, XVIII, 264-265.
- , "Haraç", DİA, XVI, 71-88.
- , "Hisbe", DİA, XVIII, 133-143.
- , "İhtikâr", DİA, XXI, 560-565.
- , "Muhâkale", DİA, XXX, 396-397.
- KANDEMİR, M. Yaşar, "Habbâb b. Eret", DİA, XIV, 340-341.
- KAYAPINAR, Hüseyin, "Muzâraa", DİA, XXXII, 234-236.
- KAZVÎNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce (ö. 273), *Sünen-i İbn Mâce* (thk. Ahmed Şemsuddin), Beyrut, DKİ, 2015.
- KENANOĞLU, M. Macit, "Vergi", DİA, XLIII, 52-58.
- KETTÂNÎ, Muhammed b. el Hasenî el İdrîsî (ö. 1962), *et Terâtîbü'l İdâriyye* (thk. Abudllah el Hâlidî) Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye.
- KİSTER, M. J., *Mekke ve Temîm*, (Çev. Ali Aksu) Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: VII/2, Sivas 2001.

- KÖKSAL, Mustafa Âsım (ö. 1998), *İslâm Tarihi- Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, İstanbul, Işık Yayınları, 2008.
- KÖSE, Feyza Betül, *Medine'de Sosyal Hayat (Dört Halife Dönemi)*, İstanbul, Mana Yayınları, 2016.
- Peygamberin Pazarı (çev. Abdullah Kahraman), C.Ü.İ.F.D, 2, 2002.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "MEDİNE", DİA, XXVIII, 305-311.
- "TÂİF", DİA, XXXIX, 443-447.
- "Harre", DİA, XVI, 244-245.
- KÜÇÜKESKİCİ, Mustafa, *Medine'nin Sosyal Yapısı*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1999.
- KÜÇÜKOSMANOĞLU Mustafa, *Hz. Muhammed Zamanında Zanaatlar*, Y. Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Konya, 1989.
- MERZÛKÎ, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el Hasen (ö. 421), *el-Ezmine ve'l emkine*, thk. Halil Mansur, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1996.
- MUSLİM, Ebû'l-Hasan Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (ö. 261), *Sahîh-i Müslim*, Kahire, Dârü'l Hadis, 2010.
- NEMERÎ, Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr (ö. 463), *el İstî'âb fî ma'rifeti'l ashâb*, Beyrut, Dârü'l Fikr, 2006.
- NÜVEYRÎ, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvahhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, I-XXXIII, (Neşreden: Ahmed Muhammed Hâşim), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 2004.
- OĞUZAY, Fatih, *Hz. Peygamber Döneminde Tarım Kültürü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008.
- ÖNEL, Abdulkerim, *Hz. Peygamber Devrinde Beytülmal*, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi: 1 (23), 2019.
- ÖZSOY, İsmail, Faiz, DİA, 1995, C. 12TABAKOĞLU, Ahmet, *Bir İlim Olarak İslâm İktisadı*, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 16, 2010.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, "Nadîr (Benî Nadîr)", DİA, XXXII, 275-276.

- SEMHDÎ, Ahmed b. Ali el Hasenî (ö. 911), *Vefâ'ü'l Vefâ bi ahbâri dâri'l Mustafâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1955.
- SÜHEYLÎ, Abdillâh b. Ahmed el Has'amî (ö.581), *er-Ravdü'l Ünüf*, thk. Abdurrahman el Vekil, Kahire, Dârun Nasr, 1990.
- ŞEYBÂNÎ, Muhammed b. Hasan, (ö. 189), *Kitâbü'l Kesb* (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Dârü'l Beşâirü'l İslâmiyye, 1997
- ŞİMŞEK, Şevket, *Hadis Kültüründe Ganimet*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Ankara, 2007.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (ö.310), *Tefsîrü't Taberî* (thk. Ahmet Muhammet), Beyrut, er- Risale, 2000.
- , *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'İfâz İbrahim, Beyrut, Dârü'l-Mearif, 1992.
- TAKKÛŞ, Muhammed Suheyl, *Tarihu'l Arab Kable'l İslâm*, Beyrut, Dâru'n Nefâis, 2009.
- TUĞ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1984.
- UÇAR, İlyas, *Hz. Muhammed Döneminde Medine'de Gündelik Hayat-Mekânın Üretimi-*, Ankara, Fecr Yayınları, 2019.
- UMERÎ, Abdulaziz b. İbrahim b. Süleyman, *el Hirfetu ve's- Sınâatu fi'i Hicaz*, Y. Lisans Tezi, İmam Muhammed b. Suud, Riyad, 1985
- VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî (ö. 207), *Kitâbü'l Megâzî* (thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata), Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013.
- WATT, W. Montgomery, *Hz. Muhammed Mekke'de*, İstanbul, Kuramer Yayınları, 2016.
- YAHYÂ B. ÂDEM, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleyman (ö. 202), *Kitâbü'l Harâc* (trc. Osman Eskicioğlu), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- YÂKÛBÎ, Ahmed b. Ebî Yakûb b. Câfer, *et-Târih*, Leiden, 1883.

- YAZICI, Şehba, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Raşidîn Dönemlerinde Âmillik, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Şanlıurfa, 2015.
- YILDIRIM, Muhammed Emin, Asr-ı Saâdet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbîler, İstanbul, İgiad Yayınları, 2014.
- YILDIRIM, Fethi, Hz. Peygamber Döneminin İktisadi Yapısı, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2018.
- YÜKSEL, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, İstanbul, Beyan Yayınları, 1999.
- ZEBİDÎ, Ebü'l Feyz Muhammed el Murtezâ (ö. 1205), *Tâcü'l- arûs min cevâhiri'l Kâmûs* (thk. Abdussettar Ahmed Ferâc), Kuveyt, Kuveyt Hükümet Yayınevi, 1975.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748), *Siyeru A'lâmi'n Nübelâ* (thk. Beşşâr Avvâd Mâruf), Beyrut, Müessesetü'r risâle, 1985.
- ZEYDAN, Corci, *Kitâbu'l Arab Kable'l İslâm*, Mısır, Matbaatül Hilâl, 1922.